

СУЧАСНІСТЬ

Я. Славутич: Дві поезії — С. Домазар: Замок над Водаєм —
З польського гумору — О. Ізарський: М. Орест у листах —
Б. Кравців: Остракізм у шевченкознавчій бібліографії —
В. Голубничий: Політичні й соціально-економічні ідеї та
діяльність президента Д. Ф. Кеннеді — Є. Врецьона: «Азійт-
ський ренесанс» — Я. Рудницький: Морями південними,
далекими... Критика і бібліографія — Огляди, нотатки

3 (39)

БЕРЕЗЕНЬ 1964

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

3 (39)

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я:

**Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.**

**Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.**

**Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.**

**Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:**

**Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland**

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «Biblos» G.m.b.H., München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА

ЛР СЛАВУТИЧ

ДВІ ПОЕЗІЇ

I

Падає, падає сніг,
Сковує мозок мороз.
Вітер лягає до ніг
Білою бурєю гроз.

Плачуть берези в гаю,
Сосни ячать на горбах.
Живить скорботу мою
Смерти перейдений прах.

Гляну я, — сніє земля,
Меркне імлава набрідь,
Зяє крізь голе гілля
Сонця погашена мідь.

Скоро вже в груди заб'є
Чистий, клечальний відчай.
Серце самотне моє,
Ридма ридай!

II

На кучугури
Важких снігів
Крижано-хмурий
Лягає гнів.

О, серпе в небі,
Тонкий, легкий,
Землі-ганебі
Рони скалки!

Я простягаю
Ковші долонь,
Словам розмаю
Ловлю вогонь.

Не бий, поете,
Душі свічад,
Прославлюй злети,
Оплакуй спад!

Едмонтон, 1963.

ЧАСТИНА П'ЯТА

I

Вінниця була повна вояцтва, серед якого переважали сірі австрійські уніформи Галицької армії, хоч не бракувало й хакі російського типу та коротких сірих і синіх жупанців армії УНР. Нам не доводилося розпитувати дорогу до нашого штабу, бо скрізь на перехрестях були вказані стрілки з написами і номерами частин. На дверях одного будинка напис «МУЖВА» непримно звернув на себе нашу увагу. Був то, очевидно, витвір якогось невдахи перекладача-формаліста, котрий не відчував того, що слово те, переклад-калька з німецького Mannschaft, було також українським відповідником до презирливого російського «мужичьє» і як збірна назва простого вояцтва звучала ще більш зневажливо, ніж дореволюційне російське *ни ж н и й ч и н*. Тепер, після демократичної революції 1917 року, те огидне слово «мужва» було просто нестерпно недоречне. То не було тільки наше з Павлом відчуття, бо, як виявилось незабаром, ніхто не вживав того слова в практиці, а тільки «стрільці» чи «стрілецьтво».

Наша бригада розквартирована була в одній з кількоповерхових, так званих, Кримських касарень, що були на околиці міста. Нам указано було наше місце на довжелезному голому полу (нарах), що в два ряди тягнувся майже від стіни до стіни великої залі і становив єдине її убельовання.

Три тижні проспали ми з Павлом на тому полу, зовсім не відчуваючи твердості його голих дощок, відполірованих до блиску тілами салдатів Російської імперії за недавньої першої світової війни. Три тижні від світанку до смерку ми тільки те й робили, що навчалися виконувати вправи з рушницею, шикуватися, маршувати, безвідмовно й чітко діяти, мов автомати, на подану команду. Ця сувора муштра забирала в нас усі наші сили. Ніколи було думати, та не було й сили на те. Час летів скоро й бездумно. Єдиним відпочинком було для нас, коли наш вусатий, австрійської школи фельдфебель наказував нам сідати і починав велемудро розкривати нам таємниці конструкції простої і

зручної австрійської рушниці *Манліхер мустер дев'ятдесят шість*, як називав її він.

Ми були спочатку дещо розчаровані тим, що новобранці, з яких складалася наша частина, були не галичани, а мобілізовані селяни з Вінничини. Але командири наші були галичани, і муштра була незвичного для нас з Павлом, австрійського типу, пристосована не до рівнини, як російська, а до вузьких гірських стежок. В основі стрілецького ладу була так звана «чвірка», що становила найменшу самостійну військову одиницю. Як і у всіх інших арміях, від нас вимагалось завжди бадьорого вигляду. Одного разу, стомлені муштрою, ми не спромоглися негайно розпочати спів на команду, коли верталися до касарні на обід, і наш фельдфебель завернув нас на місце наших вправ на додаткові пів години «ходом руш!», «бігом руш!», «стій!», «лягай!» тощо. Після того ми вже ніколи не барилися зі співом.

Одного разу нам видали були квитки до театру. Вінницький театр був великий, з партером, льожами в кілька поверхів і гальоркою. Мені ще ніколи доти не доводилося бувати в такому великому і гарному театрі. Але сидючи в другому ряді гальорки, я вже на середині першої дії відчув, що дуже хочу спати. Замість розваги, мене тільки дратувала метушня акторів на сцені. Ледве досидів я до перерви, а тоді відпросився в командира рою, щоб пустив мене «додому», тобто до касарні, і як тільки я доплентався до мого місця на касарняному дерев'яному полу, я негайно заснув краще, ніж інші на перині.

Одною з гарних рис наших командирів, як і всієї Галицької армії, було те, що вони ніколи не вживали гидких лайок, таких звичайних на вустах російського салдата з його нерозлучним матюком. У порівнянні з останнім, галицьке «най би тя ясний шляг трафив» або «тумане ти вісімнадцятий» були зовсім пристійні, і в той же час «міцні» вислови, і ми з Павлом скоро перехопили їх.

На четвертий тиждень нашого перебування в касарнях нас із Павлом викликано до канцелярії нашої сотні і оголошено нам, що як однорічники (тобто салдати з середньою освітою) ми підлягали наборові до старшинської школи.

То була честь для нас, і ми це відчували. А проте невеселі чутки про відступ від Києва зараз же після його захоплення дійшли до нас, і нам здавалося, що в той момент кожен наявний вояк був дуже потрібний на фронті. Ми про це сказали поручникові, що командував нашою сотнею. Він був приємно здивований нашою широю заявою, але запевнив нас, що як старшини ми будемо варті багатьох простих стрільців і що Україна потребує старшин.

На другий день ми виїхали з подорожніми документами на руках до Кам'янця. На станції в Кам'янці нам дано докладний

маршрут, через які села нам треба було йти до збірного пункту в одному фільварку. Ми дійшли туди пішки на другий день. Протягом наступних трьох днів до фільварку підходили групами по троє чи четверо інші майбутні вихованці на старшин. І нарешті, вже чималою групою, ми дісталися після недовгого маршру до місця нашого призначення.

То був чималий поміщицький біломальований дім з великою верандою. З неї відкривався красвид на зарослий бурянами сад і на глибоченний крутий яр, над краєм якого стояла панська садиба. На дні яру, поміж великими валунами, вирував чималий струмок, майже невеличка каламутна річечка, через яку вброд переходила немощена дорога, що перетинала навскіс той яр. Протягом нашої подорожі з Кам'янця до того місця нам довелося перейти через кілька таких ярів. Таких глибоких і вузьких ярів немає на Полтавщині, нема там також і каміння по дорозі, що його так багато було скрізь тут, на Поділлі. При в'їзді до маєтку стояла табличка з повною назвою нашої школи під українським гербом:

СТАРШИНСЬКА ШКОЛА ПІХОТИ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ

У домі не було ніяких меблів; як звичайно того часу, меблі були розібрані під час революції навколишніми селянами. Тільки в чималій кімнаті за верандою стояло кілька простих столів з такими ж лавами, очевидно приготованими для нас командуванням школи. У тій кімнаті ми обідали, там таки й відбувалися наші теоретичні навчання з тактики, читання мап, балістики, вивчення схем окопів тощо. Більшість цих предметів викладав огрядний, поважного вигляду поручник понад 30 років віком, з повними чорними вусами.

Такого ж віку був і чепуристий, педантичного вигляду інший поручник, що командував нами на руханці, якою ми розпочинали свій день о 6 годині ранку щодня, незалежно від погоди. Він же провадив навчання нас умінню командувати роєм, чотою й сотнею на огляді, під час руху, в бою тощо. На тих навчаннях ми за чергою або на виклик перебирали на себе ролю командира своїх же товаришів. Педантичний поручник поправляв нас при тому і давав свої вказівки рівним коректним тоном. Але коли з'являвся сотник Драган і перебирав команду в свої руки, він гримів, перекривляв, висміював кожного, хто подавав команду не досить чітко, на його думку, чи не досить голосно.

— Команда повинна і мертвого поставити *позір*, — напучував він нас.

Найбільше перепадало мені. В присутності сотника я починав поспішати, мій клятий голос переходив чомусь у фальцет, і варто було б послухати збоку, як сотник перекривляв мене, називаючи мене *паненкою*, а я від того тільки ще дужче ніяковів і перетво-

рювався на справжнього недотепу. Ясно було, що сотник мало вірив у те, що з мене може колись вийти добрий старшина.

Але був ще один молоденький, чорнявий, веселий поручник, що був завжди дуже привітний до мене і навіть одного разу подарував мені майже новий примірник співаника усусусів «Червона Калина», коли я відбував свою чергу цілонічної варті в нашій канцелярії. Той молоденький поручник провадив діловодство школи, а також показував нам, як треба рити окопи і будувати бліндажі.

З усіх чотирьох наших старшин сотник Драган, командант школи, був, без сумніву, найкольоритнішою фігурою. Було йому, мабуть, не більше 30 років. Був він, як казали, гуцул з походження, високий, гнучкий, хвацького вигляду, скорий на окрик і зневажливо-глузливе якесь гуцульське слово. Насміхатися з усього було, мабуть, його пристрастю. Навіть викладаючи нам про різні роди зброї, він не міг утриматися, щоб не поглумитися з слова *кріс*, що було в Галицькій армії офіційною назвою рушниці, яке вони запозичили в гуцулів, казав він, коли ще ті мали рушниці з кременем, з якого треба було викресати іскру, щоб видобути постріл.

Його настрої у дану хвилину чи не найкраще виказувало його невелике сіре австрійське кепі з простим чорним козиром. Здебільшого він носив його посадженим хвацько набактир, але не раз воно мало не падало йому з самої потилиці або було насунуте на самісінький ніс. А одного разу під час так званого *рапорту*, що відбувався регулярно о 12 годині дня, розгніваний на неповоротність того з нас, що віддавав йому звіт, колишнього підстаршину ще австрійської армії, він зірвав те кепі з голови і шпурнув його з ганку, на якому стояв, просто під ноги винного і зайшовся зливою німецьких лайок: — *Himmel-Mordia, Sakra-mento, Tausend Hexen, Donner Wetter, Kreuze-fixe* . . . — ринули з його вуст суцільним рубаним каскадом, аж поки він не вичерпав усього духу, скільки мав його в грудях. Тоді, серед мертвої тиші, не дивлячись на закам'янілих у шперезі майбутніх старшин, великими кроками він непоспіхом зішов униз з ганку, нахилився перед виструнченим винним підстаршиною, неначе вклоняючись йому в ноги, одним помахом правої руки згріб у жменю своє кепі, зішов тим же розгніваним кроком на ганок, повернувся лицем до нас і обома руками натягнув своє кепі собі мало аж не на вуха. Тоді, набравши знов повітря, повним сарказму і водночас грізним тоном запитав:

— І ти мав бути рахунковим у цісарсько-королівській австрійській армії?

Колишній рахунковий був справді трохи незграбний парубок, але вже після того прочухана він повертався й салютував з точністю заведеного автомата. А відсалютувавши сотникові піс-

ля того рапорту, він так ляснув кованим підбором об підбор, що луна, здавалося, пішла по цілому яру, як од пострілу.

Ось як сотник Драган знайомився з нами, коли ми вперше стали до рапорту на другий день після нашого прибуття до школи. Високий, худий, він оглядав нас з висока грізними очима, і зневажлива усмішка кривила його тонкі губи, коли ми виструнчилися на травнику біля дому школи. Кожен із нас мав виступити один крок уперед, коли надходила його черга, відсалютувати сотникові, голосно проказати своє ім'я, прізвище, військову рангу і звідки він. Вони називали назви містечок і сіл, яких я доти ніколи не чув, і я дивувався, чи маю казати йому, що я з Драбатина, де я вродився, чи з Любгорода, звідки я прийшов. Але я був непевний чи ті назви щось говоритимуть йому. Поки я це думав, мої сусіди зправа в шерезі вже рапортували:

— Василь Ярош, десятник, з Ярослав.

— Осип Гмитрасевич, вистун, з Камінки Струмілової.

— Іван Ткачук, старший стрілець, з Надвірної.

Декого, хто рапортував не досить чітко чи не досить голосно, сотник змушував рапортувати вдруге.

Все йшло досить гладко, зрештою, аж поки не надійшла моя черга.

— Іван Сагай, стрілець, з Полтавщини.

Мені здавалося, що таке окреслення місця мого походження було найкраще.

— Звідки, звідки? З якого села? — перепитував він мене, думаючи, що недочув.

— З Полтавщини! — ще раз гаркнув я.

— *П о л ь т а у ? К а л ь м у к и ?* — вирячив на мене очі сотник, розглядаючи мене, мов якусь дивовижу.

— Ніяких калмиків, тільки українці там, — коротко, як міг, відрпортував я додатково.

Сотник насупився, і його причіпливий погляд сковзнув по мені, простудювавши мене з голови до ніг.

— А то що? — глумливо запитав він. — Жіночі черевики? Чи вони там усі носять жіночі черевики на високих обцасах у Полтаві?

Я почервонів. Мої черевики, в яких я прийшов з Любгорода, дійсно мали досить високі підбори за модою в нас того часу. Були то невеликі цивільні черевики з м'якої шкіри, але жіночими вони, на мою думку, не були. Я бачив, що він просто глузує з мене, з мого невійськового вигляду. Проте, я не був винний, що в Галицькій армії нам не видано було доти нічого, крім сірих кашкетів. Я не ремствував на те, бо знав, що нового обмундирования УГА не мала. Навіть сотник Драган мав на собі досить ношений мундир австрійського фронтового старшини, і виглядало, що то було й усе, що він мав. Але чого ж кптити? Краєм ока я бачив ледве

стримувані усмішки на обличчях моїх товаришів у шерезі. Я по червонів ще дужче і мовчав.

Але йому й не треба було моєї відповіді. Він задовольнився тим, що за мою нетактовну, мабуть, на його думку, поправку до його відомостей з географії зазбручанської України він відплатив кпинами. Він теж помітив усмішки й одним тільки своїм грізним поглядом, яким він провів по шерезі, мов мітлою змів веселощі з облич моїх товаришів.

Далі рапортував мій сусіда з Винників. Вишикувані відповідно до зросту, ми не стояли з Павлом поруч у шерезі. Коли ж дійшла його черга, його рапорт уже не викликав коментарів сотника, а тільки вигук:

— Ше іден з Польтави!

І після хуткого огляду:

— Але ти маєш цілком пор'єдні черевики.

Я був щасливий, що Павлові старі робочі черевики повернули хоч частково добру славу полтавцям.

Маючи нас усіх за хлопських синів, сотник Драган, говорячи до нас, не дуже перебирав висловів, а навпаки, любив ужити якесь влучне слівце без огляду на його пристійність.

— Шо там *незгекаеш*? — міг він вигукнути на невдалу відповідь одного з нас. (Я перепрошую на цьому місці тих вельмишановних панів гуцулів з-посеред моїх читачів, що може знають дійсний зміст цього гуцульського слова. Для мого полтавського вуха звучало воно приблизно як «варнякаеш» і тільки).

Іншого разу на спеціальній лекції для нас про те, як повинен себе поводити старшина на відміну від простого стрільця, він казав нам, що кожен вояк повинен бути готовий до думки, що в бою йому може доведеться й умерти.

— Але вважайте, — наказував він нам, — аби-сьте вмирали, як старшини, а не як хлопви. Хлоп, перше ніж умерти, мусить ще й обов'язково пе . . . Старшина вмирає без цього.

Грізний був сотник Драган і на сам уже вигляд його ми мимо волі виструнчувалися. Та був він грізний не тільки для нас. Одного дня, коли ми стали до рапорту, два вояки привели збентеженого вигляду молодицю з села, що було коло нашої школи, і поставили її на наш лівий фланг. Бачивши те, ми чекали чогось надзвичайного. Сотник вийшов на веранду і поглянув на свого кишенькового годинника. Була точно 12 година.

— «Позір!» — подав команду наш черговий. Усмішки передчування кумедного наче вітром змело з наших облич. Сотник оглянув нас по черзі з голови до ніг. В кінці свого огляду він хмурився.

— Що там таке, на лівому фланзі? Я не бачу належного рівняння! — він мав на увазі молодицю.

Зніжковілий, але не подаючи вигляду, черговий пішов на лі-

вий фланг і з дуже поважною міною на обличчі заходився працювати кулаком, як то звичайно робить підстаршина, випрошуючи легенькими поштовхами живіт і плечі новобранця.

— Гарзд! — гаркнув сотник. — До рапорту!

Черговий вернувся на правий фланг і виголосив докладний рапорт: — Стільки саме вояків і одна молодиця! — такі були його кінцеві слова.

— Як ся називаєш? Там, на лівому фланзі!

— Гелена Пшедаковска, — почувся тремтливий голос.

— Полька?

— Так ест.

— Так відповідаєш? Не знаєш, що треба казати: «Так есть, пане сотнику?» Тож запитую ще раз: полька?

— Так ест, пане сотніку.

З нотації, що її вичитав тій польці сотник, виходило, що вона сказала щось образливе на адресу Української армії. Але жила вона на українській землі і мусіла шануватися. А як ні, то посидить наступного разу довгенько в льоху. На цей раз буде й того з неї досить, що постояла на рапорті.

— А тепер, — закінчував сотник, — ще раз: Позір! Кроком руш, назад до свого обійстя і більше не пащекуй.

Тут ми вже не могли стримувати своїх усмішок, коли та пащекувата Гелена чимчикувала собі з нашого двору додому.

Нам було заборонено заходити в двори, а тим більше в хати до селян, та купувати в них молоко, масло та інші селянські ласощі.

— Галицька армія не жебрає! — мотивував свою заборону сотник Драган. — Не маєте великих розкошів, але маєте все необхідне.

Нам досить смачно варили два кухарі, то правда, надто малярський гуляш, але подавали скупю, і молоді наші апетити після щоденних руханок, бігань та різних інших вправ були невситимі. Вовчий апетит, непоборна принадність забороненого плода, а може й що інше були причиною того, що Гута Чугорська вабила декого з нас не менше, мабуть, ніж давніх аргонравтів казкова Колхіда з її золотим руном. Неділями, після рапорту, ми мали вільний час, і тоді не раз гуртками, а то й поодинці, декотрі з нас вешталися вулицями села, поглядаючи носталгічно на хати під зворушливо-рідною стріхою, вдихаючи з дитинства знайомий, хвилюючий запах свіжого кізняка і ловлячи на собі палкі, цікаві, спокусливі погляди сільських сирен з-поза плотів.

Ось так воно й сталося, що самотній галицький аргонравт одного разу спокусився переступити заборонену лінію воріт, але тільки на часинку, як казав він сам собі, не відриваючи палких очей від звабливої сирени у вигляді молоденької кругленької вдвички, що запрошувала його, стріляючи в нього спокусливим

поглядом. За лінією воріт була лінія хатнього порогу, та він і ту лінію подолав. А в хаті був чисто накритий стіл під образами. На тому столі негайно з'явилася червона глиняна миска з пахучою жовтою мамалигою і брунатною підливою з сушених слив, а потім щойно спечені хрусткі пшеничні коржики, посипані маком, до густої білої сметани. Знайшлася в молодиці й добра чарка самогону. Та поцілунки її виявилися п'янкіші, і губи були ніжні і пахли вони свіжо здоєним молочком, як він присягався потім, розповідаючи про пригоду.

А на полу в хаті лежало й руно, хоч не золоте, а чорне, зате густе, на простеленому догори вовною кожусі. Воно було негайно накрите чистим білим рядном і після влежаної підстилки з соломи, на якій ми всі спали на підлогах у нашій школі, здалося воно нашому чорнявому і гарному з себе аргонавтові королівською постіллям. На ній було досить місця на двох, і ось так воно й сталося, що його тільки часинка перетворилася на цілу ніч. Отямився він аж уранці і побіг, сердега, чимдуж до школи, та було вже пізно, ми вже виконували наші руханкові вправи.

Довелося йому відсидіти в хурдизі рівно добу, від рапорту і до рапорту.

Тих вечорів, після недільного пообіднього відпочинку, коли ми влягалися на своїй стовченій соломі з торбою або рюкзаком під головою й укривались шинелею абоцо, хтось із нас подавав команду:

— Байка не верх!

То був сигнал розпочинати оповідання, одинокую розвагу, що її ми могли мати. Спочатку то були здебільшого розповіді про витівки якогось *фелебера*, (тобто фельдфебеля), котрий любив розважатися тим, що наказував новобранцві з глухого гірського села лізти на стіл і під регіт касарні дмухати на електричну лямпочку, щоб її погасити, та інші, часто непристойні і заяложені анекдоти, успадковані ще з австрійської армії. Та вони незабаром набридли всім і скоро вичерпалися.

Нас із Павлом найбільше цікавили не анекдоти, а те, як наші товариші жили в себе дома, в Галичині, які там були звичаї, як виглядали їхні гімназії тощо. В свою чергу ми розповідали їм про нашу Полтавщину. Ми з Павлом лежали поруч, а з іншого боку в мене лежав Василь Ярош, що був старший за нас двох на кілька років. Він був непоганий оповідач і від нього ми багато чого дізналися про ту частину України, що була для нас незвіданою країною. З усіх його оповідань історія його кохання здалася нам найкращою. То було чисте, палке кохання, що може тільки раз на віку випадає людині. Але він не одружився з нею, бо вона була полька.

Ми довгенько ще лежали, коли він скінчив, роздумуючи про

нього і про неї і жаліючи їх обох. Василь час від часу зідхав. Потім, енергійним рухом змінивши позу, він сказав:

— Але я думаю, що як застану її по війні ще панною, то таки скажу їй, «давай одружимося!» і най би вона варила мені кулешу.

Вже кінчалася тепла пора і надходила холодна, мокра осінь. Разом з нею прийшла і наша перша втрата. Один з нас захворів і лежав цілі дні на своїй соломі. По ньому висипали якісь плями. Похмуре слово тиф почулося в розмовах. У хворого почалася гарячка з маячінням, і одного дня він помер. То був той самий аргонавт, що переночував у Гуті Чугорській на кожушаному руні, не знаючи, що в ньому таїлася його скоро погибель.

Другого дня наша школа відпроваджувала покійного в останню путь. Труну, накриту жовто-блакитним прапором, несли по черзі його товариші. В окремому рої почесної варті з рушницями на плечах чіткий крок відбивав і я. Іван Ткачук читав похоронні молитви. Незвичайно, майже по-українському звучали для нас із Павлом звичайні церковно-слов'янські слова в його вустах. Коли проказане було останнє слово молитви і на труну впали перші грудки української землі, несподівано з уст усіх присутніх, крім мене й Павла, залунала нечувана для полтавців тужлива пісня «Чуєш, брате мій, товаришу мій . . . » про великого дужого птаха, що не долетів у вирій. Стоячи струнко в шерезі мого почесного рою, я переживав ту пісню всією моєю істотою. Чи не було то пророцтво, що й над моєю труною пролунає ця пісня прощання навіки з українським вояком, що і я «заки море перелечу, в чужині умру»? Нарешті була подана команда, і гуркіт *сальви*, тобто залпу, нашого рою закінчив похорон.

Недовго після того судилося нам ще пробути у Гуті Чугорській. Перебуваючи в тому глухому подільському закутку, ми нічого не знали про хід подій, від якого залежала доля України і наша з нею. Ми не знали, що останній день нашого перебування в будинку над глибоким ярмом уже стояв на його порозі.

То був дощовий осінній день, коли після кількадечної відсутності прийхав звідкись наш сотник і наказав негайно виступати в піщий похід. Для чого й куди, — ми не знали і не випадало воякові допитуватися про це. Але недобрі передчуття вже опановували нас, коли ми навіки покидали притулок нашої школи, в якому ми прожили короткий діяльний час, готуючися до свого подвигу збройної боротьби за вільну, самостійну, народно Україну.

То був суворий, повний злигоднів, щасливий час нашого життя.

II

Сумний був той день, сумний і похмурий, коли я волікся пішки засніженою польовою дорогою чотири місяці пізніше. Я ступав по українській землі, та вона знов була не своя. Невідомість чигала на мене спереду. Поляки чи росіяни були навколо, — я не знав.

За мною були місяці суворої муштри, спання на голих дошках і все аскетичне життя салдата, що підлягає правилам дисципліни й наказам. Та, як і всі мої товариші, я ніколи не нарікав на те. Ми всі були раді відмовитися від усяких вигод і готові були пожертвувати своє життя за звільнення нашої країни.

Наш піший марш, що розпочався на наказ сотника Драгана в Гуті Чугорській, тривав чотири дні. Ми йшли весь час на північ. І тоді настав той день, якого я ніколи потім не міг забути.

Нам наказано було полишити на дорозі кілька возів з нашими торбами і ввійти у двір допоміжної водогазної станції. Ми виструнчилися в рівних шерехах, як звичайно, і стояли в повній мовчанці, коли сотник Драган, командант нашої школи, вийшов і став перед нами, щоб довести до нашого відома те, що тільки він один доти знав: Українська Народня Республіка практично перестала існувати; українські військові частини, не маючи набоїв, одягу, харчів і ліків, масово вимирають від епідемії тифу. Армії поляків і білих росіян, добре постачені західними державами, стали зухваліші. Незліченні армії червоних росіян натискають із півночі. Українське військо опинилося в трикутнику смерті, з якого не було виходу.

Ці жахливі новини були для нас громом з ясного неба, бо ми вже давно не мали змоги знати, що діється в білому світі.

В теперішньому стані наш командант бачив тільки одну можливість, яка ще залишалася: рятувати життя вихованців нашої школи від непотрібного винищення. Ті життя ще, може, колись знадобляться Україні.

— З цього моменту ви вільні від вашої присяги, — заявив він. — Кожен з вас нехай сам вирішує свою долю. Рідний дім для більшості з вас не дуже далеко звідси. Ми зараз є на віддалі всього трьох кілометрів від Кам'янця. Ще кілька кілометрів за Кам'янцем і ви вже могли б бути за старим російсько-австрійським кордоном. Але дістатися туди можна тільки переїшовши через фронт. У Кам'янці поляки, і вони надзвичайно ворожі.

Ми стояли, мов остовпілі. Було ясно, що ми знаходимося на чорній раді, на вічі подоланого війська. Я майже почував палючу спеку безводного степу навколо військового табору під Солоницею, коло Лубень, у якому обложені козаки готувалися до останнього опору за оборонним валом з волових возів. Століття минули, а Україна все ще була в обложеному таборі. Цього разу

не спека, а морозний *москаль*, північний вітер, палив наші обличчя й руки, висушував губи. Слова нашого команданта морозили нам душі:

— Ті з вас, котрі не волюють благати милосердя у поляків, мають ще альтернативу, хоч і без жадної обіцянки, — приєднатися до головних сил УГА. Вони мають бути десь у вузькій смузі здовж лівого берега Дністра, яка ще й досі не в руках денікінської армії. Ви можете спробувати приєднатися до них і поділити їхню долю, хай яка вона буде.

Погляд сотника спинився на Павлі й мені. Ми стояли цього разу в шерезі поруч.

— Є два наддніпрянці серед вас. Ви обидва маєте шанс пристати до наддніпрянських військ УНР. Вони провадять переговори з поляками. Можливо, що поляки потрактують їх ліпше, ніж нас, із Галицької армії.

Він скінчив.

— Тепер кожен з вас хай зробить свій вибір. Даю вам на це десять хвилин. Спо-чинь!

Ми стояли в гнітючій мовчанці з очима, спущеними додолю. Кожен боявся глянути в вічі своєму сусідові. Сотник дивився на свій годинник.

— По-зір! Хто вирішив іти додому, — десять кроків вперед руш!

Приблизно третина групи виступила вперед.

— Спо-чинь! Ви вільні йти собі.

Вони мовчки помахали нам руками на прощання і вийшли на дорогу. То вже не був військовий загін, вони йшли, як отара. Серед них був Василь Ярош, що вирішив шукати свою кохану польку, і наш чепуристий поручник.

— А що надумали ви двоє, наддніпрянці?

— Залишатися до кінця з нашими товаришами, — за нас двох відповів Павло.

Так розпочався наш безнадійний рух на південь. Ознаки програної війни траплялися нам дедалі частіше: трупи загнаних коней лежали там і ту, гурти салдат йшли в обох напрямках, зовсім безцільно, здавалося. На другий вечір Андрієвський, один з наших товаришів, розпрощався з нами. Він вирішив приєднатися до чималої групи наддніпрянців, що зустрілася нам. Він умовляв і нас із Павлом зробити те саме, але ми лишалися вірні своєму слову. З Галицькою армією до кінця зв'язали ми свою долю.

Ми знайшли той кінець, кожен свій, в імпровізованому шпиталі без лікарів і без ліків. І для багатьох із нас, то був вічний кінець.

Але нам ще треба було до дна випити нашу чашу. Найперше нам довелося пережити зраду того, хто доти був у наших очах

взірцем і прикладом вояка. Наступної ж ночі сотник Драган утік нишком кудись, покинувши нас напризволяще. Тоді ж зник і начальник канцелярії, молодий поручник. Ми дізналися про це вранці і тяжко занепали духом. Але тоді скромний і непоказний поручник із повними вусами, останній з наших чотирьох старшин, прізвище якого я, на великий мій жаль, не можу згадати, зібрав нашу зневірену людську отару і запрягся, що не покине нас. І він свого слова свято дотримав.

Увечорі того ж дня я відчув, що дуже хворий. Навіть і без лікаря діагноза була ясна: епідемія тифу шаліла по селах. Ми могли захопити заразу в кожній хаті, де тільки ми ночували з того дня, коли вийшли з Гути Чуторської. Павло теж почував себе недобре. Ми вже не могли йти, і нас посадовили на воза. Його немилосердно підкидало кожного разу, як тільки колесо наїздило на камінь, і здавалося, що з нас витрусить нутроці. Ми проклинали подільське каміння, рясно розсипане по неможливих дорогах, і благали стрільця, що поганяв коні, притишити їзду. Але він не міг цього, треба було якомога скоріше дістатися до шпиталю, казав він. Коли ми доїхали до нього, більше половини вояків нашої групи були вже дуже хворі.

Бачивши безнадійний стан нашої групи, наш новий командант подбав знайти десь поблизу підхоже приміщення, в якому можна було б спинитися на довший час і перш за все покласти там хворих. Він знайшов покинутий поміщицький дім у селі Глібові, приблизно сім кілометрів убік від головної дороги. Двоповерховий цегляний дім був порожній, меблі, як звичайно, порозтягали селяни. Нашому командантові пощастило дістати віз соломи і з допомогою тих, хто ще міг рухатися, її розтрусили по підлогах кімнат як постіль для хворих і всіх інших.

У тому домі, в колишній пишній вітальні, стіни якої до половини були обшиті темним дубом, була тепер найбільша палата для найтяжчих хворих. Вона була на першому поверсі, і в ній був великий камінь англійського типу, в якому інколи горіли великі поліна дров, але холод від того, здавалося, не меншав, надто по кутках. У тій кімнаті я перележав шість нападів поворотного тифу. Нормально буває їх три. Мабуть, тільки суворе спартанське життя за моїх попередніх років допомогло мені пережити їх, та ще моя гімназіяльна шинелька, яку я дбайливо оббивав від паразитів, коли тільки мав трохи сили.

Тих днів, коли, між приступами, у мене бувала нормальна температура, я брав свою торбу і йшов, похитуючись від кволости і ледве диваючи, на село в надії роздобути щось поживніше за ріденьку юшку, що нам її давано у шпиталі. І завжди знаходилася якась милосердна селянка, що закликала мене до хати, нагодовувала мене, ще й давала на дорогу пляшку молока чи грудку масла або сирю. Я ділився тим дарунком з Павлом. Він

робився дедалі кволіший і вже не вилазив з-під свого кожуха. Він роздобув його десь під час нашого відступу від Кам'яця і дуже був йому радий, бо наставав морозний час. Та в шпиталі кожух, я думав, ставав його погибеллю. В його густій вовні почали множитися воші, — прокляття всіх північних армій. Вони спивали його кров. Винищити їх у наших умовах було неможливо. Не було нічого іншого, чим можна було укривати мого хворого побратима, бо свою шинелину він покинув у тій стайні, в якій здійняв з кілка того кожуха. Він зробився дуже худий, лице його було зелене, здавалося, не лишилося в ньому ні кровинки.

Я теж був дуже, дуже кволий. За кожної кризи я обливався рясним, смердючим потом, проте я був йому радий, бо за ним наставав крутий спад температури разом з крайнім виснаженням, а на другий день я почував себе краще і вже пробував підводитися, і брався бити воші в своїй шинелі.

Після третього приступу я був уже такий виснажений, що за кризи я почав бачити видива, лежачи з розплющеними очима в сутінку ночі. То були галюцинації, явища, як я дізнався пізніше, що супроводжують недокрів'я мозку у наслідок хвороби або глибокої старости. Я був їм радий. Вони просувалися перед моїми очима мов кінокартини, єдине відвернення від дійсности, сповненої стогонів і маячнь хворих і вмираючих. Я дивувався, що я побачу наступного разу? Видива бували щораз інші. Я потім позабував їх зміст, усіх, крім двох.

Одного разу наша палата перетворилася на іншу якусь кімнату, і в ній лежали хворі моя мама, мій батько і пан Топірко.

Іншого разу крізь нашу палату пройшла сіра тінь Ісуса Христа в терновому вінці. Вона ввійшла крізь зачинені вхідні двері і поволі, сумовито, не підводячи очей з підлоги, беззвучно пропливла здовж проходу між двома рядами хворих, що лежали ногами до нього, і мов хмарка провіялась крізь стіну у дальньому кінці палати. У зігнутій постаті Христа, в його похиленій голові і в рисах обличчя було стільки страждання, що я заплакав, сповнений гіркою жалю за ним. Здавалося, ніби він ніс крізь нашу палату страждання людей цілого світу, і я обливався слізьми і потом, занурюючись у стан майже фізичної невагомости, сповнений блаженною нечутливістю — неймовірна полегша після довгих днів і ночей виснажливої пропасниці і болю в усьому тілі.

Що ж то було: чудо? видіння? — міг би я запитати себе потім. Але тоді я тільки дивився, ні трохи не дивуючись і ні трохи не думаючи. На думання в мене вже не було сили. В мені ледь-ледь тліла малесенька іскорка життя і воно виявляло себе тільки в тих бездумних маревах.

Вони вмирали один за одним. Ніхто не міг подати їм ніякої допомоги. Студент-медик у формі австрійської маринарки при-

блудився якось до нашого шпиталю. Він робив щоденний обхід палат, вислухував пульс, казав підбадьорливе слово. Ніяких інших ліків він не мав.

Якимсь чудом знайшлася в нашому шпиталі і сестра-жалібниця, українська патріотка з Галичини, що до кінця служила своїм хворим землякам. Вона кілька разів на день приходила до нас у палату. Вранці й увечорі вона міряла кожному з нас температуру, допомагала студентові-медикові за його обходу, ставила клізму, коли це було комусь із хворих потрібно. Наші молоді хлопці згорали з сорому, коли треба було повертатися на бік і спускати штани. Та її жартівлива мова заспокоювала їх. Вона знаходила для кожного співчутливе слово і підбадьорливу усмішку. Вже сама її поява в палаті приносила нам полегшу. Я гірко шкодую, що ніколи не зможу назвати її ім'я з глибокою пошаною й подякою за всіх нас, бо й тоді ми знали її не на ім'я, а кликали просто «сестро» чи «сестрице», тим святим словом, що було для нас утіленням усього найкращого, що тільки може бути в жіноцтві.

Найперше вмер босий стрілець, що його ми підібрали на дорозі під час відступу з Кам'янця. Він мав одморожені ступні обох ніг, що вже ганґренували. Ми з полегшею зідхнули в нашій палаті, коли його задубілий труп за руки й за ноги винесли геть два стрільці, що виконували роботу санітарів і гробокопів. Від нього, поки він лежав між нами, конаючи, йшов на всю палату нестерпний трупний дух, і сморід той затруював і без того важке повітря, повне нездорових випарів.

За ним помер наш молодий товариш, ще не сповна сімнадцять літ, Іван Ткачук. Після того смерть стала навідувати часто нашу палату. Майже щодня когось виносили й вивозили саньми на цвинтар. Одного разу і мій побратим Павло, не відізався на мій звичайний щоранковий запит про здоров'я. Він тихо вмер уночі і був уже холодний.

Я не знаю, як їх ховали, моїх побратимів. Та напевне не було ні прощальних сальв, ні тужливої «Чуєш, брате...» Тільки, мабуть, простосердий стрілець, що віддавав землі їхні тіла, скидав свого сірого кашкета і шепотів, ворущачи посинілими губами, молитву, а тоді брався за лопату.

Пристипи мої припинилися після шостого, і за деякий час мене перевели нагору, до видужуючих, у меншу палату, де була чистіша солома. Там застало мене Різдво. В одній з кімнат нагорі, за столом із бідною нашою кутею, зібралося на Свят-вечір усе, що тільки могло сидіти. Наш добрий поручник виказував до мене особливу увагу. Він посадив мене поруч себе, а тоді сказав кілька слів до нагоди, і ми почували себе всі, немов одна бідна, але любляча родина.

Після Різдва епідемія в нашому шпиталі пішла на спад. Ви-

падки смерті траплялися дедалі рідше, потім припинилися зовсім. Нас лишилося жменька. І ось настав час для нас покидати шпиталь. Кожному видавалося посвідку про безстрокове звільнення з армії. Таку посвідку дістає і я. В ній було зазначено, що я вступив до УГА як доброволець, що навчався в Старшинській Школі Піхоти Галицької Армії в Гуті Чугорській і що в ранзі старшого десятника мене звільнено з почесною з УГА, і я мав іти додому, у Любгород на Полтавщині.

Звільнювані збиралися в гуртки близьких земляків, щоб разом іти додому. Тільки я не мав собі подорожніх товаришів. Мій шлях додому був найдовший і на відміну від усіх інших, — вів на схід. Але для всіх нас шлях додому лежав через ворожі фронти.

12 лютого 1920 року настав день мого прощання з товаришами, моїми братами по зброї. Ми міцно потискали один одному руки, бажаючи обопільно всього найкращого.

Вийшовши з подвір'я шпиталю, я взяв курс на південний схід, керований тільки інстинктом напряду, майже таким, як мають його перелітні птахи. Я обминав головні дороги. До Любгорода було звідси сотні кілометрів, що пролягали зруйнованою військовою країною.

Свою першу ніч поза стінами шпиталю я провів у холодній нетопленій хаті старої бідної жінки у стрічному селі. Було так холодно, що на ніч я скрутився калачиком на припічку перед устям печі й усю ніч трусився з холоду. Тільки хода нагріла мене, коли світанком я вирушив у дальшу путь. За ніч випав невеличкий сніжок і погода була хмарна, без морозу. Хто був попереду на моєму шляху: поляки, білі чи червоні росіяни? Я не знав. У шпиталі ми нічого не віддали, що діється на Україні. Жоден чужинецький вояк не наслідкував переступити поріг нашого шпиталю, зловісного місця зарази і смерті. Ворожі армії обминали Глбів, відстрашені його славою. Одного разу на вернувся був до села польський полковник, дідич маєтку, в якому ми вимірали. Але й той не зайшов усередину, а тільки зажадав, щоб наш командант вийшов до нього. Після коротких переговорів він від'їхав, навіть не пообіцявши будь-якої медичної допомоги від польської армії, що мала ліків подостатком.

Засніжена дорога вела мене вниз у невелику долину. На протилежному схилі її я помітив на білому тлі снігу кілька темних людських фігурок. Кров у мені запульсувала частіше. Скидалося на те, що то була фронтова передова сторожа. Хто вони?

Вони побачили мене теж, бо спинилися. Я наближався до них повільним кроком лодити, усе ще кволої після важкої і довгої хвороби.

Великий чоловік у матроській чорній шинелі і з червоним бантом на чорній папасі, мабуть, командир групи, не зводив із мене очей, слідкуючи за кожним моїм рухом. Вся група трима-

ла напготові рушниці, звернені цівками на мене. І ось я був від них на відстані кинутого рукою каменя.

— Геть руки з кишень! — російською мовою скомандував мені червоний командир.

Я повиймав свої посинілі порожні руки з кишень шинелі.

— Зброю маєш?

Я заперечливо похитав головою.

— Обшукай його, Кузьмо, — наказав він. Один з групи підійшов до мене й обмацав мої кишень.

— Нема нічого, — доповів він.

— Денікінець? — далі запитав командир.

— Я старший десятник Української Галицької Армії, — відповів я тоном салдатського рапорту.

— *Петлоровській офіцер*, — переклав уголос мої слова на свою мову червоний командир. — *Тебя расстреляют*. — Він вимовив це байдужим тоном констатації заздальгідь відомого факту. — *Кузьма, атведі ево в камендантскую*.

— *Пашилі*, — наказав мені Кузьма і ми побралися нагору схилом бугра. Нагорі починалося селище. То був Ялтушків, невеличке містечко.

III

«*Тебя расстреляют*». Ці слова дзвеніли в моїх вухах. Мій мозок гарячково працював. Кожна клітина мого тіла хотіла жити.

Моя права рука в кишень намацувала посвідку про звільнення з УГА. Непомітно для конвоїра, що йшов зліва від мене, я почав відривати пальцями правої руки в кишень шинелі один за одним маленькі шматочки від тієї посвідки і викидати їх на дорогу, пильнуючи конвоїра, що його я протягом усієї цієї марудної операції тримав на самому лівому краї мого поля зору.

За якийсь час ми повернули з дороги в один із дворів. Десь так із чверть посвідки ще лишилося в кишень. Вже не було часу рвати її потроху і я зібгав той папірець у маленьку кульку і викинув подалі на сніг коротким швидким рухом самої долоні правої руки вже в дворі. Думка про те, що я вже позбувся посвідки, яка атестувала мене як добровольця, принесла мені чимале полегшення. Тепер ніщо більше не стояло мені поперек дороги до маневрування, і моя лінія самозахисту вже почала набирати загальних рис у моїй голові.

Конвоїр запровадив мене в кімнату, у якій на двох простих ослонах обабіч грубого стола повиверталося кілька озброєних чоловіків. Кузьма, мій конвоїр, звернувся до одного з них, по той бік стола:

— *Привіол перебежчика, тавариц камроти.*

Російське слово *перебежчик*, яке він застосував до мене, можна було б, занотував я собі в голові, витлумачити дещо на мою користь, як людину, що змінила своє переконання.

Комроти (тобто командир сотні) виглядав точно так, як і інші салдати, не маючи жадних відзнак на своєму одязі. Він напустив на себе суворий вигляд:

— Обшукай його пильно, — наказв він по російському одному з своїх підлеглих.

Поки той вивертав мої кишени, комроти оглядав мене з усіх боків ворожими очима.

— Що це таке? — він указував на три білі нашивки на моєму лівому рукаві. У старшинській школі нас час від часу збирали на окремий огляд і надавали нам поступово дедалі вищі підстаршинські ранги, після чого ми дерли на смужки чію-небудь білу хусточку і нашивали нову смужку, бо жадного іншого, більш відповідного для того матеріялу у нас не було в Гуті Чугорській.

— Ознака моєї ранги, я старший десятник, — відказав я.

— *Ахвіцер?* — аж кинувся він.

— Ні, тільки *унтерофіцер*, — сказав я так, щоб він міг мене зрозуміти.

Тим часом мій обшукувач поклав на стіл співаник усусусів, одинокую річ, що він узагалі знайшов при мені, в моєму австрійському рюкзакові. Я взяв був собі той рюкзак на пам'ять після смерти одного з моїх товаришів. Ця книжка мала в собі ноти з текстом пісень та ілюстрації до них. Її назва була: «Співаник Червона Калина».

— Пісеньки, — глузливо вимовив він, дурнувато скрививши рота, і почав перегортати сторінки книжки. На титульній сторінці був Тризуб.

— Що це таке? — запитав він.

— Герб Української Народньої Республіки, — відповів я з гідністю.

Він метнув злобливий погляд на мене і заходився перекреслювати герба олівцем, що був у нього в руці, так немов то була якась погана комаха, якої він не міг терпіти бачити.

— Відведіть його до штабу, ви двоє, — гаркнув він до своїх підлеглих.

Ті привели мене до іншого будинка, що скидався на ратушу. Всередині була чимала заля без меблів. Натопл із того, що в моїх очах було різномастими гуртами недавніх крамарів, купився навколо, вбраний у різного роду військовий і напіввійськовий одяг. Хоч на них не було жадних ознак рангу, найімовірніше то були червоні командири і політруки.

Коли мене ввели в ту залю, я виструнчився і зробив кілька

гучних кроків, гупаючи по підлозі черевиками, мов салдат на параді, потім став за всіма правилами, як мене учено в УГА, голосно цокнув підборами і відсалютував так чітко, як лише зміг. Як тільки вони зачули мої перші чіткі військові кроки, вся банда повернула голови, дивлячись на мене. Декотрі навіть пороззявлювали роти у крайньому здивуванні. Їм не доводилося бачити такого вже кілька років, бо Червона армія того періоду ставилася з презирством до *шагистики* і парадної муштри, що була, на думку тодішніх комуністичних ватажків, ознакою «буржуазних» армій.

На декілька секунд запанувала в залі мертва мовчанка. Я стояв позір (тобто струнко), немов перебуваючи в якомусь порядному штабі. Тоді вони рушили до мене.

— *Афіцер!* — найближчий із них вигукнув злобливо. Не було серед ворогів червоного режиму іншої категорії, яку вони ненавиділи й боялися більше за офіцерів. Той вигук був водночас обвинуваченням і вироком. Офіцерів розстрілювано. Я знав це дуже добре. Та я ще не був офіцер, бо катастрофальна поразка українських армій сталася ще перед тим, як учні нашої старшинської школи могли бути підвищені до першої офіцерської ранги. Це давало мені якийсь шанс у моїй одчайдушній боротьбі за життя.

— Ні, тільки старший десятник. *Унтерофіцер*, — пояснив я безстороннім тоном констатації факту.

Вони оточили мене, декотрі вигукуючи образливі слова і лайки, інші лише кидаючи на мене обурені погляди, немов я був щось таке, що не повинно було існувати взагалі. Ніхто з них і пальцем не доторкнувся до мене, хоч я бачив, що вони ладні були розшмагувати мене. Тільки один із них наказав моїм конвоїрам:

— Відведіть його до командира полку.

Мої конвоїри махнули до мене головами, я відсалютував знов, хоч я й дуже добре знав, що це їм не подобалося, зробив чіткий поворот на місці й помаршував до дверей, відбиваючи крок, мов на параді. За дверима я пішов собі вільно, певна річ.

Я знав, що становище моє було небезпечне, але, не зважаючи на це, внутрішньо сміявся. З гордістю й презирством я показав їм, що я був вояк порядної армії. То був мій невимовлений словами аргумент проти їхньої пропаганди, що називала Українську армію «*петлорівськими бандами*». І це дало мені почуття химерної насолоди. Дивним чином моя сміливість і певність себе вернулися до мене.

Полковий командир мав, несподівано, обличчя інтелігентної людини, борідка його була рівно підстрижена. Коли мої конвоїри упхнули мене в його кімнату, він саме вставав з ліжка, накритого

гарною цивільною ковдрою, що було, мабуть, майном попереднього власника помешкання.

Моє чітке і вправне віддавання чести, здавалося, сподобалося йому. Він був дуже несхожий на червоних командирів, яких я щойно бачив у штабі, і мені треба було переконувати себе, що я перебуваю не в присутності офіцера царської армії.

Він відправив моїх конвоїрів і почав розпитувати мене. То не скидалося на допит. Я розповів йому мою історію, що на той час була вже ясна в моїй голові.

Шістнадцятилітнім хлопцем я вступив добровольцем до царської армії 1916 року і незабаром потрапив у полон до австрійців, коло двох років провів у таборі полонених і, вертаючись додому 1919 року, знайшов, що дорогу мені перетинає український фронт. У мене не було іншого вибору, як тільки вступити в Українську армію. А тепер йду додому.

То була ризикована історія, але найкраща, яку тільки я міг стулити докупи.

Командир полку дивився на мене із здивованим зацікавленням. Моя історія здавалася ймовірною, і щось було в ній таке, що промовляло на мою користь. То не була історія звичайного воєра советської влади.

— В якому полку ти перебував у царській армії? — запитав він.

— У стотридцять третьому актирському, — відпалив я в манері салдата, що відповідає на параді на генералове запитання словами, вивченими напам'ять. Яке щастя, що мені трапилося почути і запам'ятати цей номер і назву від одного офіцера, колишнього вчителя з Варківець, з яким мені довелося бачитися під час його відпустки з фронту. Саме таким тоном папути, як він показував тоді, сміючись, навчано солдат царської армії відповідати. З усіх численних царських полків, то був одним-одним тільки полк, якого число і назву я знав.

— А в якому таборі полонених ти перебував ув Австрії?

— Вецляр, — була моя моторна відповідь. Я знав ту назву з маленького німецько-українського словника, що був видрукований там.

Я побоююсь, а тоді й справді дуже боявся, що коли б він і далі запитував мене в тому ж дусі, я дуже легко міг би пійматися на брехні. Але він перестав. Може він не був дуже проникливий допитувач, а може був просто втомлений того дня або мав щось своє на думці, бо він перестав допитувати й оглянув мене.

— Чому такий худий? — запитав він, і я відчув, що безпосередня небезпека вже минула.

— Щойно вийшов із шпиталю. Хворів на тиф.

У його погляді з'явилось щось таке, чого я не чекав.

— Що ти їв сьогодні?

— Нічого.

— Візьми ось хліб, — він дав мені майже півхлібини, — а он там цукор.

Він підійшов до повного мішка, що стояв у кутку, розгорнув його верх і набрав пригорщу грудок цукру. Його руки були м'які і білі, руки інтелігента. Він дав мені той цукор.

— Набери більше, наклади собі повну кишеню.

Я ледве міг вірити своїм вухам. Коли я наповнив кишеню білими грудками, командир гукнув салдата з передпокою і наказав йому відвести мене до камери. Вона була в тому самому домі, звичайна собі кімната, за вікном якої ходив вартовий. У ній було кілька чоловіків, із вигляду — міщани й селяни.

Один із них, чоловік з маленькою борідкою, що скидався на канцеляриста, бачачи, як я щасливо жую цукор із хлібом, звернувся до мене:

— Чи не міг би ти, парубче, позичити мені скибку хліба? Моя жінка має прийти завтра. Тоді я тобі віддам.

Я дав йому дорогоцінний шматок хліба і кілька грудочок цукру.

Вони не розпитували мене, і я не розпитував їх. Кожен сидів навпочіпки в кутку або під стіною, занурений у невеселі думи, і тільки мій бородатий боржник великими кроками ходив узад і вперед по підлозі вузької кімнати, жуючи хліб, який я йому дав. Нарешті й він також угамувався й сів, як і інші, коло свого вузлика з білизною.

Хмарний ранок надворі перейшов у ясне пообіддя і мороз почав малювати свій екзотичний срібний чагарник на шибках вікна. Коли останній відблиск сонця на заході померк на них і холодний присмерк почав збиратися в кутках, я ліг на підлогу, бо більше нічого не було в порожній від меблів камері, і скоро заснув. Але скоро до світанку я прокинувся з задубілими руками й ногами і до ранку вже не міг спати, а тільки лежав, трусячись від холоду і прислухаючись до рипучих кроків вартового за вікном та до зідхань і постогнувань моїх товаришів по камері. Зуби мої цокотіли. Я скрутився калачиком, підтягнувши коліна під шинелею майже до самого підборіддя. Найгірше було те, що не можна було грітися хіднею, бо треба було сидіти тихо вночі, сказали мені мої товариші. Інакше вартовий зачне стукати у вікно.

— Він має право стріляти і напевно стрілятиме. Варту несуть казанські татари, а вони не розуміють нічого, крім кількох слів російської команди, — казали вони мені.

Рано вранці мій добрий командир полку з'явився на порозі нашої камери. За ним, у кімнаті, через яку треба було переходити, щоб дістатися до нашої камери, стояли двоє салдатів з широкими татарськими обличчями.

— Ей, ти, — вказав він пальцем на чоловіка, що позичав у мене хліб, — ходім. На допит тільки, недовго, залиш свої речі.

Той підвівся і вийшов. Він був у пальті й у шапці, зовсім го-

товий. За пару секунд після того, як за ними зачинилися зовнішні двері, у дворі пролунав постріл. Ми так і кинулися в камеру, сполохано дивлячись одне на одного. Що то було? На відповідь не довелося довго чекати, бо зараз же в камеру вбіг полковий командир. Він був збуджений, його очі кружляли, шинеля була розпанахана, він застібав кобуру револьвера.

— Ми розстріляли його гуманно, — це слово він викрикнув, — ззаду... зненацька... в потилицю... Він не чекав... і не мучився... Мить... і готове!

Він мурмотів недоладно, з павзами, напівзігнувшись, бо порався з кобурою. Він наче виправдувався. Скінчивши з кобурою, він випростався і виголосив, немов перед мітингом:

— У цілому світі одна тільки советська влада здатна на таку найвищу гуманність до ворогів! — тон його був гістичний, він майже кричав, закочуючи очі під лоба. Тоді, вмовкнувши, він обвів наші обличчя божевільним, грізно-вивчаючим поглядом, немов перевіряючи, чи не побачить на них ворожого сумніву. Та на обличчях наших малювався тільки смертельний страх приречених на страту. Він скривився, крутнувся і вибіг геть.

Що штовхнуло його шукати в нас визнання його божевільної гуманності? Чи його погнало до нашої камери нечисте сумління інтелігента, що ув'язався в угоду з чортом? До кого звертався він? Я один на всю камеру міг розуміти те слово *гуманність*. Та його гуманність була страшніша за витончену жорстокість садиста. Чи ж він не розумів, який ефект його слова справляли на нас?

Зовнішні двері грюкнули за ним. У камері панувала могильна тиша.

То виходить, що вони розстрілюють не тільки без суду, але навіть і без найменшого попередження!

Мабуть, за годину пізніше здалеку почувся скрип полоззя і пирхання коней. Звуки хутко наближалися, і ось ми почули, як сани спинилися коло воріт. Хтось приїхав. «Завтра приїде моя жінка», згадав я слова того, що був уже холодним трупом. І майже враз різко залунали зойки, пронизливе тужіння жінки, що ввійшла в двір і побачила труп чоловіка. Вона, мабуть, упала на нього, голосячи. Зчинилася якась метушня, її мабуть попідруки волікли з двору. Слідом за нею потягли по снігу трупа і кинули на сани. Коні рушили, і голосіння та скрип полоззя почали віддалюватися; нарешті затихли. Тихо було й у нашій камері. На підлозі під стіною лежав сиротою невеликий вузлик. Його полишив там навіки мій боржник. І на нас усіх чекає його доля.

Ні живого, ні мертвого вивели мене трохи пізніше того самого дня два татарські салдати. Та вони повернули мене до воріт і, коли я вже був на вулиці, маленька надія почала жевріти під попелом думки про скору погибель. Вони поставили мене між

собою, тримаючи наготові рушниці. Коли вони рухалися, рухався й я з ними, і так ми прийшли до двоповерхового будинка і латинський напис на цегляній стіні над його входом промовив до мого відомо, що то була католицька колегія, тобто середня школа. Цегла стін була подряпана й повибивана гарматними розривами, було й кілька наскрізних пробоїн. Шибки були побиті майже в усіх вікнах, і скляні уламки густо вкривали землю попід стінами. Дім той був повний людських істот, чути було голоси і невизначний гомін та гупотіння багатьох ніг.

Дуже скоро я дізнався, що та колегія була перетворена завоюванням на табір для полонених. Я опинився в кімнаті, впхнутий всередину, у якій не лишилося цілим і одного вікна, і мороз у ній був такий самий, як і надворі, серед натовпу зарослих щетиною неголених борід денікінських полонених у британських уніформах хакі. Всі вони рухалися в чомусь подібному до безладного танку, тупцюючи на місці і ляпаючи самі себе долонями по спині. Вони не звертали на мою появу ніякої уваги, крім одного, що був найближче до мене. Той мав глибоко позапихані руки в протилежних руках своїй англійської шинелі і виконував частий біг на місці. Він окинув поглядом мій жалюгідний, брудний і м'який одяг і помітив мій виснажений вигляд.

— Ми всі пропадемо тут, — пробурмотів він крізь зуби, цокотіння яких він не спроможний був стримати, — а ти захолонеш на морозі незабаром. Рухайся, як можеш!

Та я не міг. Я ледве стояв на ногах. І я вже не знав, що краще: бути застреленим у потилицю в одну мить чи зазнавати мук повільного замерзання.

Та перше, ніж я зміг добре роздивитися довкола, до вух моїх долетів викрик вартового в коридорі:

— Іван Сагай! У якій камері?

«Чого це він гукає? Невже вони помилилися і мене таки треба розстрілювати, а не заморожувати?»

Зайнятий цим, сказати б, академічним питанням, я ще не спромігся видавити в себе «Я тут!», як один із тих, що тупцями в дальньому кутку кімнати, рушив до мене:

— Це ти — Сагай? З Драбатина?

Я придивився. То був Тукалов, тільки зарослий чорною щетиною, що підкреслювала звичайну блідість його обличчя, і без пенсне. Він мружив до мене короткозорі очі і вираз його обличчя був такий, що я не знав: збирається він кинутися до мене, щоб мене обняти чи щоб задушити?

— Сага-ай! — знов залунало в коридорі.

— Я тут! — гукнув я. Вартовий вибухнув лайкою, але поки він наближався до наших дверей, я запитав:

— А Іваненко?

— Убитий, — сказав Тукалов. — А ти? Доброволець, нарешті?

Ну, в такому разі... — і він почав простягати до мене руку, для потиску, як бачилося. Він мав на увазі, що чи не був я на-решті вояком Добровольчої армії, як інколи називали армію Денікіна.

— Я доброволець, — відповів я, випростуючись із гідністю, — я доброволець Української армії.

— А-а-а... — протягнув Тукалов, відсажуючись і відтягаючи свою руку назад. У цю мить увійшов вартовий.

— Хто тут Сагай?

Я підніс руку.

— Ти? — запитав він. — Виходь!

Він показав рукою на двері.

Я повернувся йти, але щось потягло мене озирнутися на Тукалова. Мій шкільний товариш хукав на свої посинілі кулаки, очі його короткозоро мружилися мені вслід і гримаса викривляла його бліде обличчя, в якій можна було прочитати і біль, і непорозуміле здивування, і ще щось, недалеко від злобливості. Наступної миті я був уже за дверима у коридорі.

Вартовий повів мене геть із табору. Внизу до нього приєднався ще один конвоір. Не дуже далеко від того табору з денікінцями мої нові конвоїри увели мене до кімнати на другому поверсі будинку. Чоловік у неохайній військовій уніформі і з обличчям, яке нагадало мені того «кавказця», що мало не порубав мене на капусту на Базарному майдані в Драбатині, виліз із-під ковдри на ліжкові, де він, мабуть, грівся в одежі і чобітьми на собі, і накинувся на мене з вигуками:

— Шпигун! Шпигун! Признавайся, ти шпигун!

Я міг тільки знизати плечима на це. Бувши певний недалекої смерті, я кинув йому у відповідь на його крик погляд, повний одвертого презирства. Викричавшись, той фахівець від шпигунів узяв супровідний лист від одного з моїх конвоїрів, прочитав його, кидаючи на мене час від часу злісний погляд.

— Виведи його на вулицю, — сказав він до одного з моїх конвоїрів, — і постережи там, поки я дам докладні вказівки йому, — він указав на другого конвоїра.

Отож, поки той діставав якісь указівки, я стояв на вулиці коло дому, стережений вартовим з досить безтурботним і байдужим виглядом, і я дивувався, чому цей вояк тримає свою рушницю так, немов чабан гирлигу.

Давання вказівок не потривало довго, і другий конвоір вийшов з будинка. Та то вже був зовсім не той чоловік: його незграбний вигляд сільського парубка десь дівся і натомість перед нами був школений салдат. Не тільки я помітив це перетворення, бо й другий вартовий негайно цілком змінився. Тепер між ними і мною була безодня. Їхній людський вигляд зник. Клацнувши замками затворів своїх рушниць, вони послали в цівки їх по бойовому

патрону, наставивши рушниці на мене і той, що дістав додаткові вказівки, сказав до мене різким голосом команди:

— Коли я накажу тобі йти, тримайся середини вулиці. Не повертай голови набік або назад. За найменшої ж спроби тікати — стріляємо без попередження. Вперед марш!

На вулиці не було ні пішоходів, ні возів, і я йшов розміреним салдатським кроком посередині вулиці, на команду ззаду повертаючи праворуч або ліворуч, де це було потрібно. Очевидячки, татари запровадили мене були до табору полонених помилково, бо вони не зрозуміли російського наказу. То ж мені не судилося поступово замерзати. Найімовірніше вони мене застрелять. Тепер вони введуть мене в якийсь двір і там, за хлівом чи стайнею, вони застрелять мене, як тварину. Чи не краще було б мені побігти, нехай би мене вони застрелили як людину, котра знає, що таке свобода і бореться за неї до останку? І я поклав собі кинути на навтіки, як тільки почую наказ завертати в двір.

Але дорога, якою вони наказували мені йти, вела за місто, як я незабаром зрозумів.

За містом було відкрите поле, і, наскільки я міг бачити, не повертаючи голови, то була рівнина, покрита снігом. Що вони хочуть зробити зі мною? Труп — жаклива річ і він завдає чимало турбот, якщо нема поблизу вдови чи іншої рідні, щоб його поховати. Ось чому вони не хочуть застрелити мене десь за хлівом і вивели мене в степ, де труп може собі лежати, заметений снігом, мов у тимчасовій могилі, аж до весни, коли інша, цивільна влада прийде на місце військової частини в цій околиці, і то вже буде її клопіт очистити місцевість від падла. Так, виглядало на це. Та їм усе ж ще доводилося поклопотатися про те, щоб убити мене десь подалі від дороги. І доки я буду на дорозі і не буду порушувати даного мені наказу, мені, мабуть, не загрожує ніщо.

Так, приблизно, міг би я думати, мабуть, коли б я міг думати. Але уривки думки крутилися й товклися в моїй безтямній голові, мов дрібні уламки гілочки з клаптями почорнілого листя та іншого сміття в маленькому вирі на дні мініатюрного водоспаду, що рине з схилу на узбіччі дороги в час весняної відлиги. Я весь перетворився в слух, бо тільки слухом лишалося мені узгоджувати мій крок із кроком моїх очікуваних убивць, і коли б я міг дивитися на нас здалеку, я побачив би брудносіру фігурку з порожнім австрійським рюкзаком за спиною, що рухалася, як лялька, з нерухомою головою, тримаючи постійну відстань від двох інших ляльок у піщано-сірих російських уніформах з рушницями навпереваги, немов прив'язану до них невидимою ниткою. Всі троє маршували в мертвій мовчанці. Раз, два! Раз, два! Рип, рип! І ніякісінького звука більше, крім мірних кроків та швидкого стуку крові в моїх скронях.

Пізнє пообіддя вже переходило в вечір, коли велетенська чорна хмара виросла з-за обрїю перед моїми очима і поглинула сонце. Мороз переломився й легенький бриз із-під хмари лизнув хрусткий сніг своїм теплим язиком і заглушив його. Кроки стали нечутні і разом із звуком щезла всяка реальність життя і все навколо стало зовсім як уві сні. З задубілою шиєю і уставленим в одну точку поглядом я йшов, мов автомат, у центрі безмежного білого поля, весь час залишаючись на межі між життям і смертю. І щоб не запаморочитись зовсім, я почав у думці рахувати: «Раз, два! Раз, два!», намагаючись з усіх сил не втратити рівновагу, бо я йшов ливною над проваллям, страхаючись глянути на його дно. Ось чому я втупив свій погляд у ту точку, де був кінець ливни, десь далеко на туманному обрїї. І після жажливо довгого часу там можна було добачити групу з дерев, далі кілька будинків і незабаром стало ясно, що дорога веде до станції. На колії стояв короткий поїзд, тільки два вагони і паротяг. Скоро можна було вже бачити крізь розкриті двері товарного вагону різномасний гурт людей і кілька вартових, що стерегли двері.

Коли ми підійшли ближче, начальник варти виступив нам назустріч, і мій вартовий передав мене йому, а той рухом руки вказав своєму вартовому запровадити мене до вагону, і з цього моменту я вже знов був на твердій землі, почувуючи велику полегшу і страшну кволість. Я не міг видертися до вагона без сторонньої допомоги, тож двоє з вартових підхопили мене й упхнули в вагон, мов мішок з половою. Мавши знов змогу повертати голову куди завгодно, я схопив момент, коли мій попередній конвоїр подавав начальникові варті поїзда свій зошит, щоб той розписався, що прийняв одного полоненого й один супровідний лист, і я з здивуванням побачив усмішки полегші на обличчях моїх сподіваних убивць. Вони вже знов тримали свої рушницї так, немов то були гирлиги, і стояли, розкарячивши ноги, мов чабани, що їм пощастило щойно продати вівцю на базарі.

Всередині вагону було багато місця, і я негайно випростався на підлозі, відпочиваючи. Та ще кілька годин мусіло перше минути, поки я зміг говорити й відповідати на розпитування моїх подорожніх товаришів, поки поїзд гуркотів, а куди, ми не знали.

IV

Наступного ранку нам наказано вилазити з вагона. То була Вінниця. Вона була цього разу повна червоноармійців.

Нас привели до одного будинка в місті, і я дивувався, чи не над ним висїла менше року тому вивїска «МУЖВА». В середині, в чималій кімнаті без меблів, нам довелося довгенько чекати і

наших три конвоїри з нудьги почали виспівувати, пританцьовуючи в кумедній манері, знизуючи плечима, пересмикуючи м'язами обличчя, рук і ніг, покитуючи задом, закочуючи очі під лоба, наслідуючи когось:

Ужасно шумно в доме Шнеерзона,
 Эс тит сах майсэ, аз дэр дым идет:
 Он женил сына Соломона,
 Который служит в Губтрамот, тат-тат-та...
 Невеста же, курьерша финотдела,
 Сегодня нарядилась в пух и прах:
 Фату мешковую одела
 И деревяшки на ногах.

То була, певне, нова, модна пісенька. Її походження було очевидно одеське. Зміст її був суто сучасний. Але я міг би заприсягнути, що виспівували її не одесити. Обличчя їх, наших конвоїрів, були такі, що можна було уявляти собі, як вони ще тільки два-три роки тому могли співати, хоч і з зовсім іншим виразом і почуттям:

«Ми гайдамаки,
 Всі ми однакі,
 Всі ми за народ
 Життя своє 'ддамо.
 Йшли діди на муки,
 Підуть і правнуки,
 Ми за народ
 Життя своє 'ддамо.

То були обличчя салдатів, з якими мені довелося одного разу майже рік тому, зовсім несподівано, їхати в одному вагоні військового поїзда з станції Прядка до Києва. Я покинув їх тоді на станції Київ-Товарна. Ми покинули їх чинити одчайдушний опір смертельному ворогові України на всіх інших станціях, ми, слабодухи, що в грізний рішучий час, коли треба було стріляти, воліли кінчати наші гімназії, а потім чекали від них, щоб вони принесли нам готову, вже виборену Україну. Зрадженим, нами зрадженим, їм не лишилося нічого іншого, як тільки з порожньою душею і погаслими очима, як видно було з їхніх облич, виспівувати глузливу пісеньку того, кому порожній фарс міщанського побуту під більшовиками був ближчий до серця, ніж вельми змістовна драма України.

Нарешті всіх нас трьох, полонених, закликано до іншої кімнати. Молодий, симпатичного вигляду командир дав нам коверту з п'ятьма печатками на звороті і з адресою на лицевій стороні: *Особый отдел*, Київ, вулиця і число дому.

— Ви підете туди, як тільки приїдете до Києва. Ми відпускаємо вас без конвою. Ми довіряємо вам. Сідайте на перший же потяг на станції. Ось вам хлібина на дорогу.

Ми вийшли на вулицю вільні, як вітер.

Два дні їхали ми в холодному товарному вагоні, весь час обговорюючи питання, що нам робити. Мої співпідорожники були: ще один недавній вояк армії УНР з пораненою рукою на перев'язці через плече і молодий поляк із Києва. Нас хвилювало питання: заходити нам на дану нам адресу, чи просто їхати додому, уникаючи всякого контакту з представниками влади. Поляк був за останнє, мій поранений одноплемінник за перше. Він був з Мерефи, під Харковом, і йому треба було ще сотні кілометрів добиватися додому з Києва. Було б краще, аргументував він, пройти крізь те останнє чистилище і дістати на руки належні папери. Певно, що нам нема чого побоюватися тієї установи, що адреса її була на коверті, бо інакше нас не пустили б самих, без конвою. А якщо ми не зголосимося там, то не матимемо законних паперів, і на кожній дальшій станції за Києвом нас можуть арештувати і допитувати знов, і хто зна, чим це може скінчитися.

Такі були його докази.

Мій дім був приблизно на півдорозі від Києва до Харкова, і моя думка хиталася між їхніми двома. Мені не дуже хотілося йти до Особливого відділу, що був, як нам сказано в Вінниці, відділом військової розвідки (а також і військовою ЧК, чого нам не сказано). Але мене теж приваблювала надія дістати добрі особисті папери.

Ми не змогли дійти до одностайної думки аж до самого Києва. На станції в Києві ми дізналися, що мости на лівому березі Дніпра були пошкоджені під час недавніх військових дій, а тому поїзди на схід не йшли. Це примусило мене схилитися до думки мереф'янця.

Поляк утримався від висловлення своєї думки, але на першому ж перехресті вулиць у Києві він попрохав вибачення. Чи не міг би він же раз глянути на адресу на коверті, що її мав у себе мереф'янець, щоб запам'ятати її добре, бо йому перше хотілося, ви ж розумієте, забігти до своєї мами. Вона живе ось тут недалечко. А тоді він приїде сам до Особливого відділу, він добре знає місто. Мереф'янець добув з кишені коверту:

— Звичайно, прошу.

Поляк глянув на адресу і сказав:

— Тим часом, до побачення!

Він зник за рогом вулиці. Ми не дуже вірили в його щирість, але то була його власна справа.

Ми знайшли нашу адресу в Липках, колишній аристократичній частині міста, повній чудових вілл і інших гарних будинків на кілька поверхів, кожен у своєму, часто художньому стилі.

Наш відділ був на третьому поверсі. Великий лотиш, до якого ми звернулися в першій кімнаті, розпечатуючи нашу коверту не приховував свого здивовання:

— Як? Без конвою?

Він повернувся до ще двох важкоатлетів, що сиділи за іншими столами в кімнаті, і вони почали жваво говорити щось по-лотиському, безцеремонно розглядаючи нас і пускаючи дотепи, мабуть, бо на обличчях їхніх раз-у-раз з'являлися саркастичні ухмилки. Слово Вінниця було згадане разів зо два. За виразами їхніх обличчя міг би перекласти їхню мову на свою приблизно так:

— Чи ти ще коли бачив таких двох дурнів? Приїхали, подумай, аж з Вінниці і навіть не спробували втекти. Вперше в житті бачу таких йолопів.

Коли вони скінчили, наш лотиш глянув пильніше на супровідний лист.

— Ось тобі й маєш! — витукнув він про-російському. — А деж третій?

Ми сказали йому, що знали.

— Гм... — муркнув він. — Той третій, мабуть, був наймудріший з вас усіх. — Усі троє лотишів оглушливо зареготали.

В іншій кімнаті нас допитувано про систему формації Української армії. Вона відрізнялася від російської системи. Допит був короткий, і незабаром ми вже стояли перед тим лотишем, що приймав нас перший. Він виїняв запечатану коверту з купи інших, дав її нам і сказав, скалячи зуби:

— Ми ризикнемо послати вас туди без конвою ще раз. Якщо ви прийшли до нас, то ймовірно, що ви прийдете й туди.

На вулиці сумніви знов охопили нас. Алеж нічого дійсно поганого не сталося нам у Особливому відділі. То вже може цього разу нам таки видадуть папери.

На коверті була тільки адреса, без назви установи. Будинок був навпроти Університетського саду, який я добре знав. Два вартових стерегли вхід.

Понад десять років пізніше мені трапилося ще раз зайти в той дім, бо там була мистецька виставка. Я тоді ясно пригадав собі мої перші відвідини того дому. То був відомий у Києві дім цукрового магната Терещенка.

1920 року в тому домі містилася установа, що не мала нічого спільного з мистецтвом. Один з вартових, тримаючи в руці нашу коверту, повів нас нагору широкими мармуровими сходами. Нагорі був вестибюль, викладений художніми кахлями на підлозі й по стінах. Постукавши в двері праворуч, вартовий увів нас у кімнату, в якій за великим письмовим столом сидів собі якийсь чоловічок із довгим чорним волоссям. Він узяв коверту, розпечатав її, прочитав кілька рядків, а тоді запитав вартового, що все ще стояв у кімнаті:

— А де їхній конвой?

— Не було ніякого. Вони прийшли самі, без конвою.

Чоловік поклав лист на стіл, все ще тримаючи його в руці, і довго дивився на нас, немов бачучи щось рідкісно винаяткове. Тоді він ще раз підніс руку з листом до своїх очей.

— А де третій?

— Нас і було тільки двоє, — хором відповіли йому ми.

Чоловік за столом, дивлячись у лист, назвав якесь прізвище. Воно не було ні моє, ні мереф'янцеве. Проте він наполягав, що то таки було прізвище одного з нас. Потім він назвав ще два прізвища. Вони теж не були наші.

— Які ж ваші прізвища?

Ми сказали йому.

— Гм... Це чудно, — промовив він задумливо. — Вони надсилають мені трьох на негайний розстріл і пускають їх без конвою. По дорозі один з них утікає.

Ми похололи.

— Чи уявляєте ви собі, де ви є? Тобто, в якій установі?

Перебиваючи один одного, ми поквапилися розповісти йому, що тут ми сподівалися дістати особисті посвідки. Ми приїхали без конвою аж із самої Вінниці.

— Тут ЧК, — гаркнув похмурий чоловік за столом. — Посвідки, що ми видаєм, добрі тільки для штабу Духоніна. — Він показав палюхом у землю.

Ми розуміли, що таке штаб Духоніна. Цей шибеничний більшовицький жарт був широко відомий.

Він іще раз обвів поглядом наші постаті з голови до ніг, а тоді з ніг до голови.

— Може це таки помилка. Я б ніколи не повірив цьому, коли б вас було троє. Я мушу розслідувати цю справу. — І він почав писати листа. Скінчивши, він дав його вартовому:

— Відведи їх назад, до Особливого відділу. Але не пускай з ока. Стріляй за найменшої спроби втікати.

Я ненавидів себе, коли ми йшли під наставленими на нас рушницями назад до лотишів. Який же я наївний йолоп! Клятий безнадійний бевзь!

Не знаю, що саме думав мій мереф'янець, бо ми мовчали.

Коли наш великий лотиш побачив нас знов, з зів'ялими обличчями і під конвоєм, він мало не луснув зо сміху. Але коли він прочитав листа від чекіста, новий напад сміху захитав його великим тілом. Сльози стояли в його очах, декілька хвилин він неспроможний був говорити, тримаючись руками за живіт. Коли його земляки дізналися від нього, нарешті, в чім річ, веселоцям їхнім теж не було кінця. Вони покликали всіх лотишів і лотишок із інших кімнат і все те чужомовне товариство дивилося на нас, жваво обмінюючись дотепами на своїй мові, як на музейні

експонати. Увесь Особливий відділ складався, здавалося, тільки з їхньої нації, так горезвісної в ті дні.

— Бачите, — сказав наш лотиш по-російському, коли вже насміявся досхочу, — сталася маленька помилка. Я дав вам не той лист, що треба. Але ваш лист іще тут, то ж не журіться, все буде гаразд. Ви щасливіці. Можете вважати, що ви тількищо вернулися в того світу. Той чоловік, у пазурах якого ви побували, дуже скорий на руку розстрілювати. Вам винятково пощастило.

V

Такі були лихі пригоди двох тупоголових дурнів. Один із них, скаржившись на рану, був посланий до військового шпиталю, а другий, я, опинився в Трудовому полку. Він квартирував у касарнях на Печерському, що тепер є частиною міста, а в 18-ому сторіччі був фортецею.

Я опинився серед інших затурканих і виснажених епідеміями та іншими злигоднями війни людей, колишніх вояків армій ворожих до червоних. Як і я, вони всі якось уникли смерті в тій чи іншій формі.

Нас тримали в чотах і сотнях з ранковими й вечірніми перекличками. Нашим завданням була важка праця. Був саме період військового комунізму, як його офіційно звала сама влада, коли всі спонуки працювати були вбиті системою, накиненою переможцями, і необхідну працю доводилося виконувати новими способами.

Чота, до якої мене приділено, була надіслана до товарної станції розвантажувати вагони. То було найкраще призначення, яке ми тільки могли мати, запевнили мене мої товариші. Незабаром я побачив, як воно виглядало. Вантажі були здебільшого з харчових продуктів, і щодня якийсь ящик або мішок падав, ніби ненароком, але завжди в найтемнішому кутку станційної комори, а вміст переходив частково в наші кишені. Одного дня то були іржаві оселедці, іншого разу приторща борошна, чи крупів, чи пачка махорки. Такі ласощі, як цукор, траплялися рідко. Натомість сушеної городини, винахід військових інтендантів, було подостатком, але було те добро навіть і для нас погане.

Ось чому кожен з нас завжди носив при собі невідлучний салдатський казанок і салдатську торбу під шинелею. Я застосував іншої вівітки. Я прорізав дірку в одній з кишень своєї шинелі, що мала підкладку аж до нижнього краю її, і таким чином мав потаємний мішок великої місткості. Як тільки траплялося переходити через трус, я міг підставляти свої кишені на обмацування з безжурним виглядом людини з чистою совістю.

Увечорі, після перевірки, щасливці збиралися навколо круглої грубки, і в ній запалювано невеличкий вогонь. Одні з хлопців мали тріски чи дерев'яні уламки, які їм траплялося підібрати дорогою до касарень, інші — харчові продукти, і там відбувався обмін усім цим на обопільну вигоду. То було, як я розумів, теж свого роду «гендлярство», але я вже давно перестав червоніти, беручи в ньому участь. В час військового комунізму то був також один із різновидів клятого капіталістичного гандлю, але ми всі були клятві запеклі індивідуалісти, кому власний порожній шлунок був ближчий за світле майбутнє людства.

Можливо, світле майбутнє людства лежало ближче, ніж нам, до серця російському командирові нашої «трудової» сотні. Однак, крім серця, він мав ще й шлунок, що день-у-день дошкульно нагадував йому про темну сучасність, а тому він радо приймав наші йому приношення. За те він попереджав нас про надзвичайні нічні перевірки вищим начальством. Таких вечорів кожне спало собі на своєму місці удавано міцним сном, аж поки начальство кінчало свої справи і йшло собі геть, щоб тоді знов вернутися до маленького тихого бенкету коло теплої грубки.

Я був усе ще дуже кволий і одного разу впав під важким мішком збіжжя. Тоді мої товариші поклали на мене легші обов'язки — пильнувати появи начальства, поки вони похапцем напихали кишені й торби коло розбитого ящика.

Проте й інші чоти та їхні командири теж хотіли мати свій шанс. Тож на зміну їм і нас посилали на різні інші зненавиджені роти праці, як, наприклад, на старий військовий склад переносити мотки колючого дроту з місця на місце. Той дріт був винахід не інакше, як самого чорта. Колочки рвали наш і без того злиднений одяг і ранили руки. Вони були чортівсько важкі, ті колючі мотки, і добрі до нічого, а носити їх було потрібно так, як тому Сізіфові котити на гору камінь тільки для того, щоб покотити його потім вниз.

То була нам справжня «кара єгипетська», і ми були не що інше, як «живі мерці», як давні єгиптяни називали своїх полонених. Через п'ять тисяч років після фараонів новітні переможці над Дніпром теж прийшли до думки, що, замість убивати, краще використовувати нас на тяжкій праці. Та ми тільки могли б заздрити нашим братам над стародавнім Нілом, бо ті спроможні були принаймні мати задоволення, бачивши, як їхня піраміда росте.

Іноді ночами, перевертаючися з боку на бік на голих дошках нар у касарні, катований голодним шлунком і болочими дрібними ранами на руках, я пригадував собі Наталю з її чоловіком та їхню затишну кімнату на одній з вулиць Києва, що я її добре знав. Мені не було дороги до них через клятві сім монет із нік-

чемної банки під діжкою з капустою. То була моя кара. Вона була сувора, проте я її заслужив.

Одного разу вони погнали нас на електричну станцію на Дніпрі на нічну зміну. Наші протести, що ми вже відробили своє на військовому складі того дня, нічого не помогли.

— Будете завтра спати цілий день. А зараз ось маєте по додатковій порції хліба і негайно марш. — Такий був наказ начальства.

Робота десь мала бути дуже нагальна, бо нас підганяно цілу дорогу з Печерського аж на Поділ. Виголодані за цілий день, ми на ходу ламали і пожадливо їли свій хліб.

Тільки на електровні дізналися ми, що ми мали заступати обслугову парових казанів, яка розбіглася, не витримавши важкої роботи на голодному пайку.

Колись там парові казани опалювалися кам'яним вугіллям. Його подавала до кожного бункера просто з вагонів або з барж механічно рухана електрикою пересувна естакада. Тепер вона стояла без руху. Вугілля не було. Донбас був далеко, а залізничний транспорт був зруйнований військовими діями. Тож за паливо правили сирі соснові колоди, нарізані іншими державними рабами цієї «робітничо-селянської» влади десь у лісах під Києвом. Дужчі з нас мали виконувати роботу естакади, — носити ті колоди з двору електровні до бункерів, а слабшим доручено опалювання казанів.

Ось так я й опинився в одному з бункерів, неглибокою ямою перед топкою, що їх був цілий ряд, вмурованих у суцільну стіну, кожна з своїм окремим бункером.

Обов'язком кочегара колись було кидати лопатою вугілля з бункера до своєї топки і пильнувати його рівномірного горіння, — робота з нелегких. Тепер же треба було голірuch раз-за-разом подавати в топку важку, завдовжки з людський ріст, холодну колоду з намерзлим до неї льодом і снігом. І це мала б бути робота для слабших! Та носити ці колоди до бункерів без пересяну цілу ніч, була напевно ще важча робота.

— Ти бережися, хлопче, щоб не впустив її собі на ноги, бо покалічишся, а замінити тебе буде нікому, — наставляв мене машиніст, показуючи, як треба братися за колоду і як її пхати в топку.

І ось я лишився сам-на-сам із своїм кочегарським обов'язком у напівтемній ямі бункера, наполовину захаращеного купою недбало покиданих колод із зеленкавою слизькою корою, між ненажерливою топкою, в якій гуготіло сліпуче полум'я, що обдавало мене нестерпним жаром, поки я запахав колоду в її роззявлену пащу, і крижаним протягом з розкритих воріт цеху, що морозом проймав мою спітнілу спину.

— Давай, давай, — раз-у-раз гукав машиніст відкілясь із-

гори, невидний нам знизу на своєму місточку в напівтемряві над нашими головами, — давай, бо пара сідає!

І так тривало цілу ніч. Найчастіше цей окрик стосувався до мене, тож кочегар, ваш покірний слуга, хробаком викручувався в своєму бункері внизу під машиністом, напружуючи всі свої сухожилки і м'язи, двигаючи ті клятві колоди з оскаленими в гримасі найбільшого напруження зубами. Мабуть, там не було тієї ночі перед топками гірше, ніж у клясичному пеклі. Але навіть і в пеклі, як виявилось, знаходяться добрі люди, бо кожного разу, коли я, здавалося, доходив до краю своїх сил, котрийсь із моїх сусідів із правого або з лівого від мене бункера, такий же імпровізований кочегар, як і я, вскакував у мій бункер і докладав до моєї колоди свої дужчі і вправніші за мою руки. Поістині, безконечна добрість людини!

Уранці, коли нас виводжувано з електровні, ноги підломлювалися підо мною, руки мої були подряпані до крові, долоні заліплені живицею, чорні від налиплиго до них бруду, одне коліно було розбите, бо я послизнувся був, перелазячи через колоди. Але свіжий ранок і тиша та спокій на вулиці підбадьорили мене, і перспектива відпочинку і сну в касарні більше не приваблювала мене. Я мав на думці щось інше. Рідка нагода була переді мною, і я не повинен був її змарнувати. Отож поки наш напівсонний командир не дивився в мій бік, я спромігся вислизнути за ріг вулиці, якомога швидше докульгав до найближчого ріжка і повернув за нього. Далі я подибавав енергійно, наскільки це мені дозволяло розбите коліно, у напрямі до товарної станції, через ціле місто. Під моїм пояском, у спеціальній маленькій кишенці, намацував я обережно свій маленький скарб, — чудовий годинник у матово-білій алюмінійовій оправі, мамин дарунок до мого шістнадцятиліття.

То була моя велика таємниця. Я ніколи не виймав його і не накручував з самого початку моєї хвороби. Він був тоненький і, будиши схований у тісній кишенці під пояском, уникнув рук тих, хто обшукував мене на фронті. Мабуть, це сталося тому, що мої обшукувачі ніколи не мали власних годинників і не могли навіть собі уявити, що можуть бути спеціальні кишеньки у поясках штанів для годинників. У поясках їхніх штанів ніколи таких кишеньок не було.

Ось уже й знайома вулиця і шестиповерховий дім, у якому живе Наталя. Але я проминаю його. Як я стану перед її очі в своєму жахливому вигляді? Чи ж вона зрозуміє мене? Чи ж не казала вона мені не мішатися в цю боротьбу різних армій? Ні, вона не зрозуміє мене, а мій злидений вигляд викличе в ній тільки огиду.

Я дійшов до перехрестя, постояв, і знов намацав, непомітно для сторонніх, мій годинник. Ні, я таки мушу подзвонити до її

помешкання. Я не буду заходити, а тільки просуну їй крізь двері свій годинник і втечу. І тоді я буду поквитований з нею. Нехай вона знає, що я не такий, як вона про мене досі думала.

Я повертаю назад і знов наближаюся до шестиповерхового будинка. Обережно заходжу в двір і, як то було звичайно, з чорного ходу починаю братися нагору порожніми сходами. Серце в мені б'ється. Може й не тільки від труднощів підймання сходами нагору. Може й тому, що на дні моєї душі, під моїм стоїчним рішенням, криється малесенька, суперечна здоровому глуздові надія.

Ось я вже й перед її дверима. Дзвоню. За хвилину чую кроки, жіночі кроки. Ну, це краще, ніж потрапитися перше на очі її чоловікові. Може її жіноче серце...

— Хто там? — запитує жіночий голос, але я не можу по ньому пізнати, чи то говорить Наталя.

— Це я, Іван Сагай.

Павза. Двері не прочиняються навіть і на малесеньку обережну щілинку.

— Кого вам треба?

Невже то не вона? А хто ж то міг би бути?

— Я до Наталі... До Наталі Борецької, — кажу я.

— Ніякої Наталі Горецької тут нема, — чую недоброзичливу відповідь за дверима. Не можу пізнати голосу. А може вона нарочито змінила голос? «Горецької» — сказала вона? Чи то мені причулося?

Стою. За дверима тиша. Минає, мабуть, із цілу хвилину. Тоді я вже знаю, що робити. Повертаюся йти вниз і чую знов жіночі кроки, вони віддаляються від дверей. Обливаюся соромом. Вона не побажала навіть і глянути на мене?

Спускаюся зовсім униз. На сходах не зустрічаю нікого. Виходжу з двора на вулицю і повертаю убік Бесарабки, що коло підніжжя бутра, на якому стоїть Печерське.

Що ж, може й так, може й справді вона змінила голос, щоб тільки позбутися непроханого гостя-нахаби. Може й так. Та я на таке заслужив. То ж краще я навіки забуду ту адресу, на якій мені не дано навіть права сплатити свій борг.

Як постановив, так і зробив.

*

Тільки через багато років пізніше довелося мені ще раз згадати Наталю та її сім срібних карбованців. Після багатьох пригод і небезпек я оселився в Києві. Здалеку приїхала Рая, моя сестра, і вона запросила мене поїхати до її тітки, допомгти її розшукати, бож я краще знав Київ. Вона мала їхню адресу. Жили вони вже в одному з дальніх київських передмість.

Ми розшукали їхній маленький дімок. Наталя й її чоловік постарили й я не пізнав би їх, стріввши випадково на вулиці.

Час не пошкодував і мене, і я теж змінився до невпізнання. Їхня дочка була вже велика, вона вже кінчала середню школу.

Як тільки я переступив їхній поріг і коли скінчилися привітання, я попрохав їх вислухати мою історію про ті сім монет. Я шукав зрозуміння й пробачення. Я був готовий радо відшкодувати їхню велику втрату. Але розповідь моя викликала тільки їхнє величезне здивування. Вони ніколи нічого не знали ні про банку під діжкою, ні про монети в ній, сказали вони мені. Більше того, вони шкодували, що я не розповів їм тоді про це, бо вони могли б, як вони думали, реалізувати цінності тієї банки на тодішньому чорному ринку. Вони тоді дуже бідували.

Ні, то не був їхній скарб. Мабуть, він належав одному старому, що вмер від удару серця приблизно за два тижні до того дня, коли я вперше постукав був до них у двері. Він був удівець, і то його покійної жінки золотий годинник я бачив серед тих срібних монет. А може там під сподом були й золоті монети? Він був досить багатенький свого часу. То був власник крамниці жіночого одягу, і Наталя колись працювала швалею в його майстерні дамської білизни, поки вийшла заміж. Він жив з ними на тому самому поверсі й вони з ним спільно користувалися тим самим переділом підвалу.

Я не знаю, що сталося з маленьким скарбом у скляній банці на варення. Мої друзі Борецькі не могли мати доступу до підвалу будинка, в якому вони вже багато років не мешкали. Вони виїхали були звідти за кілька місяців після мого короткого перебування в них. Та й, крім усього, не було й ніякого сенсу у розкопуванні скарбів за сталінського часу. Тож та банка з монетами може ще й досі є на своєму місці, в землі, і може вона стоятиме там і до самого кінця світу.

VI

Згідно з догмою, вільна торгівля була заборонена, але Бесарабка процвітала. На цьому базарі можна було бачити тоді людей усякого сорту.

Старий чоловік із бакенбардами á la цар Александер III намагався продати пропахлу нафталіном генеральську шинелю з червоною едвабною підкладкою. То була парадна шинеля і майже зовсім не ношена, пояснював він, а сукно й підкладка були як нові. Однак тоді саме не було моди на генералів, а командарми ще не носили червоної підкладки і лампасів.

Краще за генеральські шинелі ішли на Бесарабці уніформи генеральських переможців: підбиті ватою, простьогані штани і тілогрійки та груба салдатська білизна, що їх, майже не криючись, продавали, носячи на руках, на товкучці «войны Рабоче-

Крестьянской Красной Армии». Їхній крам був дуже попитний, бо то ж був одинокий новий одяг, вироблюваний у країні.

Серед цих гендлярів ув уніформах і без уніформ крутилася колишня «*классная дама*» з інституту благородних дівиць, висохла як тараня і почорніла на базарному сонці й морозі. Вона пропонувала нікому непотрібну колекцію своїх капелюхів, носячи їх настромлені стовбчиком один на один на своїй сивій голові, а також поворожити, кинути на карту, прочитати лінії рук. Останній цикл її пропозицій був дуже популярний серед вояків, дівчат, статечних міщанок та іншого люду з непевною долею. Її капелюхи височили над базарним натовпом, їх видно було здалеку, і клієнтам було так само легко її знаходити, як у середніх віки звіздарів, астрологів і складачів гороскопів по їх височенних гостровержих шапках.

В іншій частині базару, серед зваблених на голодний шлунок смородів смаженого сала або олії, зо три десятки брудних чоловіків і жінок неохайного вигляду, у засмальцьованих одягах, підтримували вічний вогонь у своїх жаровнях та бляшаних пічечках, жваво торгуючи гарячими пиріжками з горохом, квасолею, кислою капустою, картоплею, хляками, і ще бозна чим. Неподалік від них був ряд, у якому з мішків продавалося соняшникове і гарбузове насіння, конопляне сім'я, квасоллю, різні крупы, горох і саморобну махорку на склянку, що правила за міру.

Був на Бесарабці також і куток, де робітництво недіючих фабрик і спинених заводів продавало запальнички з рушничних патронів, одинокої приступної сировини того часу, смердючи сіркою сірники, сякі-такі цвяхи та інший вельми попитний крам свого власного хатнього виробу.

Загалом то був натовп бідно одягненого люду з поганими манерами (якщо не рахувати відставного генерала і клясної дами). Усе це безпардонно штовхалося, завзято торгувалося, утиналио грубі, часто образливі жарти, крикливо вихвалявало свій і гудило чужий крам, реготалося, злословило, ляялося і малося на бачності, готове тікати з базару кожної хвилини. Бо кожної хвилини можна було сподіватися облави, що конфіскувала все варте конфіскації. Тільки старці, яких там було чимало, не боялися облави, бо їм не було чого втрачати, та кишенькові злодії, різного роду шахраї, а також фокусники, жонглери та інші майстри жити спиритністю своїх рук, що живилися з базарного натовпу.

Я добув з-за пояса мій любий годинничок, накрутив його, поглянув прощально на привабливий, тонкої роботи барельєф, що зображав жокея на перегоновому коні в момент перескоку через бар'єр, і попрямував до присадкуватого єврея, що прощтовхувався крізь юрбу на товкучці, оком досвідченого оцінювача обмацуючи ношений на руках крам. Ставши перед ним, я показав йому свій годинник, не кажучи ні слова, з моїх рук, спо-

чатку спереду, де був маленький циферблат у золотій обвідці, потім повернув до нього тильною стороною з барельєфом. Тоді підніс його йому до вуха, щоб він на слух міг оцінити його хід.

Очі мого єврея блиснули, він швидким рухом простягнув до мого годинника свою волохату руку з розчепіреними пальцями, мов яструб лапу з кігтями до перепелиці, але я не дав йому мого краму в руки. Ні, поки не матиму грошей за нього, не випущу годинника з рук.

— Скільки? — хрипко вимовив єврей.

Ми почали торгуватися. Він і підходив, він і відходив, але не далеко і не спускаючи з мене очей. Далі він швидко вертався знов, хапав мене за руку, потім з удаваним гнівом кидав її, божився, лаявся, вигадував різні вади в моєму годиннику, казав, що я його грабую, що він краще викине свої гроші, ніж буде купувати «таке барахло», і зараз же рвучко простягав свою руку:

— Бий! — гукав він до мене, щоб я вдарив своєю долонею по його на знак згоди із запропованою ним ціною. Але та його ціна була до смішного мала. Так тривало довго. Нарешті, коли неподалік з'явився ще один можливий покупець, мій єврей здався. Мотнувши до мене головою, він тим рухом запросив мене вийти з товкучки. Під стіною якогось будинка на краю товкучки він відвернувся спиною до мене, щоб я не бачив у яких потаємних глибинах його одягу ховає він свої гроші, витяг і відрахував мені 5 000 рублів із таким виглядом, немов він обдарує мене.

Гроші? Так. Теоретично нова влада була проти грошей. Але практично вона не могла й одного дня прожити без грошей, так само, як і базар. Ті гроші не годилися на заощаджування їх, бо їхня вартість катастрофально падала і буквально вже завтра за них не можна було купити того, що ще можна було купити сьогодні. Ось чому мій єврей шукав того дня на базарі якоїсь цінної речі, що могла б зберігати свою вартість. І ось чому я знав, що він не відійде від мене і кінець-кінцем дасть мені тут неспівмірно з дійсною вартістю годинника скромну суму, яку я запросив. Та хоч та сума була й дуже скромна, але була вона мені вельми потрібна.

Тримаючи *государственные казначейские знаки*, як офіційно звалися советські банкноти, в кулаці, я попростував до, так би мовити, одягового відділу товкучки і незабаром вийшов із нього, маючи пару нової солдатської білизни в моєму потаємному мішку між підкладкою і верхом шинелі. Я потребував білизни дуже. З того дня, як я покинув Любгород, щоб обороняти Україну, я не мав жодної нагоди помитися в теплій воді з милом і моя шкіра свербіла від бруду, а білизна, що її дала мені моя мати, стала вже тільки липким від бруду дрантям, до якого я в нормальний час гидував би й доторкнутися.

Вийшовши на Хрещатик, що був ще не так давно осередком торгівлі міста, я поглядав на порожні вітрини крамниць. В одній, на чималому шматку паперу, приліпленому до шибки хлібним м'якушем, я побачив зроблений олівцем напис: П Е Р У К А Р . Я зайшов. Всередині порожньої кімнати, що все її обладнання складалося з маленького дзеркала на саморобній полиці та звичайного кімнатного стільця, на якому дрімав перукар, черги не було. Користування перукарнею стало неприступною розкішшю. Я й сам забув уже, коли то я заходив до неї востаннє. Перукар, молодий чоловік виснаженого вигляду, мляво підвівся, прикриваючи позіхання лівою рукою, і, немов вибачаючись за нього, сказав:

— Сьогодні ви в мене третій клієнт, — і рухом правої руки запросив мене сідати на його стілець.

Я сів і глянув у дзеркало, вперше за кілька місяців. Звідти на мене дивилося зеленаво-жовте, дуже худе обличчя без найменшого заросту на підборідді. На майже голому черепі де-не-де купчився безкольоровий нерівний пух. Перукар похитав головою із виразом співчуття:

— Що сталося з вами?

— Тиф. Шість приступів.

Він не сказав більше нічого, а заходився працювати. Я попрохав його геть обголити мені всю голову, надіючися, що це сприятиме ростові волосся. Було б жахливо навіки лишитися з тим пухом, як у немовляти.

Коли я вийшов із перукарні, в кишені моїй зоставалося ще 400 рублів і я думав, що того мені вистачить на те, щоб купити собі пиріжок на базарі. Та я не поспішав вертатися туди. Було так приємно без штовханини і поспіху блукати собі без цілі, а головне — без конвою, без його понизливо-притнітливої всеприсутності і грубого розпоряджання тобою.

Я повернув за ріг, на Фундуклієвську, що вела нагору. Каштанові дерева на хідниках обабіч вулиці були голі, та все ж було приємно бачити стрункий їх ряд. Швендяючи поволі, я занурився в думки, віддаючися спогляданню міста.

Я любив його. З моїх ранніх літ думки мої часто зосереджувалися на ньому. Мені доводилося кілька разів бачити його за кращик днів. Тоді його парадні вулиці були повні вишукано одягнених, щасливого вигляду чоловіків і жінок, розкішно удекоровані вітрини вабили до себе погляди перехожих. Тепер елегантність міста десь поділася, людей було на вулицях обмаль, вони були одягнені аби в чому, обличчя їхні були понурі і заклопотані. Проте атмосфера краси все ще витала, вона жила в архітектурі будинків, у візерункові мозаїчного бруку, вимощеного тесаним камінням, у різноманітному рельєфові цього міста на вищих і нижчих горбах.

— На, синку, — співчутливий голос вивів мене раптом із

роздуму. Старенька жінка бідного вигляду простягала до мене руку із пиріжком у ній.

«Це милостиня мені!» — блиснула найперша думка в моїй голові. З обуренням готовий відкинути підношення, я скинув очима на жінку. «Я не жебрак!» Проте цей викрик застряг у моїй горлянці. На мене дивилися повні глибокого співчуття старечі очі в численних зморшках. І я ображу її найлюдяніші почуття? Ні. Назустріч тому милосердному поглядові і мій погляд полагіднів. Я бачив, як вона прочитала це в моїх очах. Тоді я уклонився старій, прийняв її дар, смиренно подякував їй і почав його їсти, всміхаючись. На серці у мене потепліло. Не могло бути нічого потішливішого за це нагадування мені, що є ще добросерді люди в цьому жорстокому світі.

«То й не диво» — казав я собі, — «що вона пожаліла мене». Я пригадав своє відображення у перукаревому дзеркалі. Задля того дзеркала найбільше, щоб поглянути раз на себе, я й зайшов був до нього. А вийшовши, я вже достеменно знав, що й справді я виглядав не краще за жебрака.

«Але то — байдуже!» — майнула думка. — «Навіть і нарівні з жебраками можна почувати себе людиною».

Доідаючи бабусин пиріжок, я поволі наближався до жебрака на розі Фундуклівської й Володимирської вулиць.

Він був сліпий, але не було на ньому ні селянського лахміття, ні жебрацької торби, як у лірників на Бесарабці. Він стояв під стіною у добре випрасованому чепурному одязі, з краваткою, і схиливши голову набік до щільно притисненої до вуст окарини, висвистував на ній Марсельезу. Бадьора мелодія зворушливо-ніжно струменіла з маленького череп'яного інструменту в руках сліпого музики, викликаючи в пам'яті перші щасливі дні весни 1917 року, коли її співали залюбки замість зненавидженого «*Боже, царя храни*», гімну Російської імперії. Але в тій пісні були слова, відмінні від французького „*Allons enfants de la patrie...*“ Російську марсельезу виплекали палкі революціонери в монмартських емігрантських шиточках за склянкою дешевого вина і в ній були й такі слова:

«... Мы пойдём к нашим страждущим братьям,
Мы к голодному люду пойдём...»

Так багато разів брав я участь у співанні цих слів колись, але ніколи вони не звучали для мене так велично, як цього разу, на Фундуклівській, 1920 року, в моєму сприйманні. Хто був той відважний музикант? Як він наважувався відтворювати сьогодні найпопулярнішу пісню тих днів, коли кожен був радий обняти «стражденого брата»? Не міг же він не знати, що ті дні були спаплюжені тепер і висміяні цією «робітничо-селянською владою» з її «Інтернаціоналом».

Незворушно, як тільки сліпець те міг, видобував він зі свого нехитрого інструмента мелодію недавньої, ще не забутої доби надій. Не тільки мене тягнуло до нього ближче. Я бачив, як рух на хідниках повернув майже цілком в одну сторону. Але навколо музики була порожнеча. Люди боялися спинятися коло цього чепурного жебрака інтелігентного вигляду, але *разменные знаки* один за одним летіли беззвучно у капелюх біля його ніг. Їх вивершили мої 400.

Ні, я не був жебрак. І не подавав я ніякої милостині. То тільки був гонорар сміливому артистові.

У чудовому настрої, зовсім щасливий, я повернув свої кроки до Собачої Стежки, що вела від Бесарабки до Печерського. Пора вже було вертатися до касарень.

Ще перебуваючи під враженням талановитого виконання Марсельєзи, я пригадав собі, як тиждень тому, несподівано після вечірньої перевірки, нас повели, у чотах і сотнях, на оперу «Чіо-чіо сан». Її давали голодні артисти за советський скупий пайок, і протягом двох-трьох годин ми, голодні, вошпіві недобитки переможених армій з брудних касарень перенеслися в піднесений, казково-неймовірний у той час світ музики, співу, краси.

Що сталося? Чому цю оперу подаровано нам? Це лишилося для всіх нас загадкою.

З насолодою переживаючи тепер ту оперу в своїй уяві ще раз, я помічав, що грязюка на немощеній Собачій Стежці вже підсихала. Були ще латки затоптаного ногами брудного снігу доне-де, однак весна робила своє. Ще два-три тижні, і польові дороги стануть прохідні... Мое серце забилося надією.

Три тижні пізніше двох із нас забракло в касарні. До Дніпра було не більше півгодини ходу з Печерського, якщо не йти дорогою, а мишею просковзнути навпростець, повз забуті, зарослі ніколи не кошеною травою редути, що обороняли колись Печерську фортецю на початку XVIII віку. Вартові на Ланцоговому мості не спинили двох звичайного вигляду парубків у заношеному одязі, що йшли собі перевальцем без поспіху. Коли б тільки вони знали, як трудно давався їм той непоспіх! Тільки вже аж на лівому березі дали вони волю ногам. Ось скінчилася Перша Слобідка. А ось і Друга за ними. Ху! Тут уже можна сповільнити крок, бо звідси дороги розходяться, отож шукай тепер вітра в полі!

То були ми: я і земляк не дуже далекий, із Золотороду, бувший вояк Української армії. Добрих сто кілометрів було нам подорозі.

Чотири дні подорожували ми собі пішки без пригод, а на п'ятий день, уранці, як тільки ми відійшли з кілометр від гостинного хутірця на Лаготинській дорозі, парокінний віз, виле-

тівши з-за групи дерев, затурбував нас. Він мчав просто до нас. Ховатися було нікуди, ми були в чистому степу. Лишалось тільки йти собі, може пронесе повз нас якось лиху годину.

Видно було ще здалеку, що то поспішають кудись власті. Селянин пошкодував би так шалено гнати коні. І справді, на возі було четверо озброєних рушницями чоловіків начальницького вигляду. Підлетівши до нас, вони круто спинили задихані коні. Страх прокотився по мені морозною хвилею з голови до п'ят. Мій товариш побілів.

— *Петлюровці?* — залунало грізно з воза.

Даремно було б заперечувати це. За плечима в мене був старий, чимало потріпаний порожній австрійський рюкзак, мій дорогий сувенір, а на голові другий — сірий кашкет Галицької армії. Доводилося тільки казати правду, будь-що-будь.

— Так, — сказав я.

Це приголомшило їх.

— І як же це ви собі отако йдете? І куди? — здобувся, по деякій павзі, на це нісенітне запитання один із них. Вони ніяк не могли собі второпати, як це було можливо, щоб саме петлюрівці, та могли собі отак просто розгулювати, зовсім ні з чим не криючись.

Я постарався вкласти в одну коротку фразу все і викласти її найбільш обеззброюючим способом:

— Ми програли війну і йдемо додому.

Кажучи це, я дивився у вічі тому, хто запитав, з одвертим лицем і з гідністю переможеного в змаганні цивілізованого британця, котрий чекає, що за цим переможець простягне йому свою руку для джентлменського потиску.

Та ці дикуни не знали правил чесної гри. Вони ніколи про неї й не чули і не догадувалися. Із воза посипалися лайки, фізіономії викривилися люттю.

— *Расстрелять гадаф немедленно!* — вигукнув котрийсь із них. Троє вже наставляли на нас рушниці. Але четвертий, той самий, що дивувався, як це ми так собі розгулювали, сказав:

— Ніколи нам морочитися з ними. Гайда! Цих пташок видно здалеку. Їх і в Драбатині хапнуть, вони не втечуть.

Один із них ударив по конях і вони помчали знов. Не вірячи самі собі, ми рушили йти своєю дорогою, не оглядаючись. Мороз іще драв нам поза шкірою. Чи не націляється котрийсь із них рушницею? Торохтіння воза віддалялося і разом з тим улягався й наш переляк. Коли ми озирнулися, віз уже зникав з очей.

Виходило, що далі йти битим шляхом, це — шукати небезпеки. На мою пропозицію ми звернули з того шляху вбік, на

польові путівці. Це вже було недалеко від Драбатина, і я собі виснував, що йдучи навпростець, без дороги, але в певному напрямі, ми дійдемо до хутора Ланського. До нього могло бути всього кілька кілометрів. Як тільки ми побачимо колію залізниці, я вже знатиму, куди простувати.

Я хотів побачитися з моєю ріднею в хуторі. Та й треба було бодай коротенько перепочити після нашого безупинного ходу. Може розживемося там на сякі-такі харчі, бо ми годувалися тільки тим, що нам зі своєї ласки давали бідні люди в хатах, до яких ми впрошувалися ночувати.

Мій подорожній товариш був мовчазний хлопець, тож я мав собі досить часу, щоб пригадати все, що сталося після того, як я постукав був у двері помешкання доглядача любгородської лікарні в серпні 1916 року.

(Закінчення в наступному числі)

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку і висилається на замовлення книжка

ІВАНА КОШЕЛІВЦЯ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріалі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є видана цим же видавництвом

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

(упорядкування і вступна стаття того ж автора), що є антологією поезії, прози і критики з останнього десятиліття радянської літератури. До вибору текстів з кожного автора додана коротка біографічна довідка.

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту. Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag «Sučasnist», 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

З ПОЛЬСЬКОГО ГУМОРУ

ЮЛІУШ СЛОВАЦЬКИЙ

РОМАНТИЧНІСТЬ

Двоє йшли вночі зі страхом.
Аж чорний пес біжить шляхом.

Чи то хорт?

Чи то чорт?

Мовить один до одного:
— Чи ти бачив пса страшного?

Чи то хорт?

Чи то чорт?

Жоден на те ані слова,
Бож незнана тайна псова:

Чи то хорт?

Чи то чорт?

Лиш обидва так злякались,
Що влізли в рів і сховались:

Чи то хорт?

Чи то чорт?

Диба чуб, тремтять із ляку,
Все дивляться на собаку:

Чи то хорт?

Чи то чорт?

А пес біжить, а пес ближче,
Хвіст підносить вище, вище —

Чи то хорт?

Чи то чорт?

Вже минув їх, побіг далі.
Вони встали й споглядали:

Чи то хорт?

Чи то чорт?

Але там, де ніч і мряка,
Зник у темряві собака.
Чи то хорт?
Чи то чорт?

А вони все сперечались,
Але так і не дізнались,
Чи то хорт?
Чи то чорт?

ЮЛІАН ТУВІМ

МУЖ І Я

Ти і муж твій — в Закопанім.
А я в Лодзі komponую
Смутно-чорний лист до тебе.

Муж твій знаним є поетом.
Я ж — смішний, убогий хлопець,
Що тяжкі признання пише.

Муж твій вбраний по-святному,
Певно, голиться щоранку
І щодня міня білизну.

А я, чорний і нервовий,
Маю скривлені підбори,
І на штанях в мене латка.

Муж твій у ясній піжамі
В холодочку на фотелі
Тягне зимну лімонаду —

І статтю читає довгу
Все про те, який він мудрий,
Знаний, славний, геніяльний.

А я, бідний і засмаглий,
У гидкім тиняюсь місті,
Піт і куряву втираю
На неголенім обличчі.

В домі душному лягаю
 На каналу цератову
 І міркую: як почати
 Сто двадцятий лист до тебе.

Чорний, змучений лежу я,
 Сон тяжкий мене долає,
 А прокинуся — вже вечір
 Червонаво-попелястий.

Знов виходжу і блукаю,
 Крокками різьблю каміння,
 Плачу, та вдаю, що нежить,
 Як знайомого зустріну.

А ти з мужем по вечері
 Вже за столиком каварні,
 І усміхнена оркестра
 Гра з «Орфея» увертюру.

Всі на вас позадивлялись,
 Що за дивна в тебе врода,
 Про таланти твого мужа,
 Шепчуть, сповнені поваги.

Муж твій, ревно підхменившись,
 Каже врешті: «Час додому...»
 І, розіскрені, йдете ви,
 Муж трима тебе під руку.

А я, чорний, у завулках
 Розмірковую-гадаю:
 «Як в четвер листа послав я —
 Вже могла б і відповісти.»

Слухай — ляпни мужа в морду
 І тікай у ніч, під зорі,
 І при зорях мрій про мене,
 Про страшного хлопця з Лодзі.

Бо я там кричу з розпуки
 І, втупивши сонні очі,
 Все сиджу, зігнувшись низько,
 І пишу листи до тебе.

Переклади Ігоря КАЧУРОВСЬКОГО

ОЛЕКСА ІЗАРСЬКИЙ: МИХАЙЛО ОРЕСТ У ЛИСТАХ

У році 1946 Михайло Костьович здався мені міцним та енергійним. А насправді то були тільки його очі, збентежені або захоплені. То хвилювалися його покладливі й пухлі, проте вперті і навіть вольові губи. То рухливі руки безнастанно пхали до рота мізерну, горбату і слиняву, цигарчину... Во обличчя Михайла Костьовича було хоро- вито жовтим. Синці під очима.

В цілому перше враження від нього було таким: син завидно дру- жньої сім'ї, талановитої і розумної. Родини безумовно типово пол- тавської, лівобережної.

У той «наїзд» мій на Авгсбург відбулося кілька розмов. — І в «ке- лії» Михайла Костьовича та проф. В. Шаяна (жив з ними і ще хтось, третій) в адміністративному корпусі Зомме-Казерне, і на літератур- ному з'їзді МУР'у. Духова атмосфера М. Ореста-Зерова прояснилася в достатній мірі зразу: був це «войовничий ідеалізм». Була це давня вже тяга до філософії М. Бердяєва. Ну, а літературний смак, літера- турні переконання Михайла Костьовича виявилися у всіх ракурсах і могли здаватися навіть переяскравленими, пересоленими — у зв'яз- ку з різкою дискусією над принциповою доповіддю Юрія Шереха про сучасний стан нашого письменства на еміграції.

Вдруге мені довелося бути в Авгсбурзі у травні місяці. — У тій же вузькій кімнатці з «двоповерховим» ліжком, що творило наче передпокій біля дверей, далі — спальню, а біля вікна кабінет з писемним столом і, впритул до нього, столиком-карликом, каналюю і кріслом, довго і гаряче говорилося в той день. Зразу мова зайшла... про Франца Верфеля, але швидко вже обговорювалася теорія й прак- тика поетичного перекладу, — на українську мову і з української... Проф. В. Шаян відклав свої заняття і присів до нас. В цей же час до кімнати зайшов і довго, наче навпомацки, роздягався вже знайо- мий мені від січня проф. В. Державин: непоказна і вже літня лю- дина в тяжких окулярах перед тяжкою кариною короткозорих очей. Почався не то сніданок, не то обід. Проф. В. Державин, справжній ерудит, невідомий оригінал і ледве не «принциповий», але бли- скучий опонент, стояв перед товариством без піджака, — в грубих депівських штанах ледве не під руки, і тяг з бляшанки на папірець варений горох, грудочку за грудочкою. І говорив... про все на сві- ті, здається, але про все несподівано, цікаво: від наших сучасних пи- сьменників до ... найбільше — Р. Роллана й К. Гамсуна. Лаяв впрост

Ролляна за нечесність і демагогію. Михайло Костьович говорив стриманіше, але один час розійшовся теж здорово: темперамент...

Потім провів мене коридором до сходів: треба було вже поспішати на двірці. Прощаючись, ми заговорили раптом про зустріч на засіданні ВУАН, присвяченому творчості М. Ореста, і про мою доповідь — статтю про нього. Проте справа зразу ж і ускладнилася: я відчув, що Михайлові Костьовичеві страшно було позичити свій примірник «Луни літ». І дійсно, 31 серпня, на врочистому й досить велелюдному засіданні ВУАН я говорив коротко і тільки про нову, другу збірку поезій Михайла Костьовича «Душа і доля». Доповідь зробив проф. В. Державин. У дискусії взяв участь проф. Д. Чижевський.

3 вересня почалося наше більш ніж шістнадцятирічне листування: перший лист Михайла Костьовича помічений 8. 9. 1946, останній — 7. 2. 1963 року, за п'ять тижнів до його смерті... Про ці авгсбурзькі листи тільки й варто тепер говорити, — в них Михайло Орест і галузка історії української еміграції, зокрема історії літературного життя на чужині. Бо зустрічалися ми тільки зрідка, а в році 1950 вже й востаннє: я поїхав до Авгсбургу попрощатися... назавжди. Часу було — між потягами.

У Мюнхені, у мене, Михайло Костьович був двічі. І обидва рази несподівано. Тому раз гість чекав на мене кілька годин: нічого не підозріваючи, я слухав оперу Вагнера. Тоді лишився у нас тільки хвостик вечора. Зустріч вдалася «трамвайовою». А раз чекав не надто довго: надвечір'я і вечір був нашим. Ми навіть пройшлися Богенгаузеном, парком понад Ізаром і довго прощалися на станції.

Зміст і тон листів Михайла Костьовича залишився в основному незмінним від початку до кінця: діло, творчість. Зрідка — підсумок досвідів, висновки, заключення, узагальнення. В окремих випадках — деталь буденного життя.

Перші листи Михайла Костьовича пов'язані з працею над «Антологією німецької поезії». Треба було відновити загублені переклади й вибрати, знайти нові оригінали. Мріялося про сто й більше поезій, а книжки після війни були малоприступними. Як тяжко було скласти найпростіший показник до вже готової антології!

Отже зразу треба було знайти «Німецьку лірику після Лілієнкрона» Ганса Бетге, видання перше, а в ній вірш М. Янічек і ще один вірш Давтенда або Момберта, — Михайло Костьович переказав його зміст і додав останній рядок поезії в його давньому перекладі...

Винятковим був другий лист Михайла Костьовича (15. 9. 46) про «громадянську війну» в авгсбурзькому таборі для Д. П. за газету «Наше життя»: в той час важливим здавалося, хто «обіймає» — так висловився проф. В. Шаян у своєму зверненні до таборової ради — редакцію, вищезгадана рада, чи Спілка українських письменників і журналістів. Михайло Костьович палав, ненавидів. Просив прочитати листа проф. Шаяна «колегам пера» у Мюнхені.. Але наступний лист уже був знову спокійним, і йшлося в ньому вже про літературні

справи. Згодом прийшло прохання про тексти Е. Вільденбруха, С. Цвайга, С. Георге, про переклад новель Георге для циклостилевого «Світання», про матеріал для авґсбурзького журналу «Заграва». Після того треба було спішно допомогти розшукати «Народження Венери» Р. Рільке й складати бібліографічну довідку про різних авторів антології. Бракували навіть дати народження й смерті. Про деякого з них не мали відомостей і мої німецькі знайомі, серед них складач антології німецької поезії для видавництва Деш у Мюнхені В. Дітріх. — Марія Янічек? Георг Штольценберг? Бруно Вілле? Ріхард Шавкаль? Фердінанд Авенаріус?!..

Часом мені доводилося писати В. Дітріхові картку з нагадуванням, що дата смерті якогось Отто Ернста все ж потрібна українському перекладачеві. . Напишіть негайно, хто може в такій справі допомогти. Деякі дані так і не вдалося усталити.

Це була проте приємність. Хотілося, щоб діло клеїлося. Тим більше, що історія змагання Михайла Костьовича за можливість творити, за можливість снувати нитки українсько-західних літературних зв'язків була мені відомою і глибоко симпатичною. У листі від 28. II. 46 він ще й нагадав мені про свою «долю»:

«Вертаюся до німецьких текстів. Звичайно, можна обійтися і без них, але шкода і досада не відновити раз уже зробленої роботи. В наступному році виходить 30 років моєї літературної діяльності. Діяльність ця проходила келійно і мало що виходило на поверхню, а катастрофа 1938 р. (арешт і т. д.) забрала від мене все написане. Цілком зрозумілим є моє бажання показати читаючій публіці все, що я робив у чотирьох стінах.

«Мрію також видати в 1947 р. оригінальну збірку, де будуть також речі, написані перед 1938 р. і відновлені за останній рік. Щоб відновити ще півтора десятка речей, в тому числі фантастичну поему „Бунт коней“, пам'ять моя стала заслаба».

В останньому листі 1946 року Михайло Костьович принагідно зачепив питання про актуальність тематики в літературі, скромно або помилково назвавши його «ліричним відступом»:

«... для мене існують мистецькі твори і немистецькі твори. Дух кон'юнктурности в літературі для мене огидний; немилі мені навіть найслабші стимули такого порядку в літературі і критиці. Про яку органічність (не в розумінні проф. Шереха) і справжність літературного твору може бути мова, коли письменник держить курс не на своє найглибше ество, на яке склалися десятки різноманітних і першорядних своєю вагою елементів..., а на ту чи іншу ідеологічну моду або примус (м'якший або твердіший), на ту чи іншу партію, на ті чи інші психологічні повіви і настрої? Роками виношувана і продумувана тема — хто сміє тут говорити про актуальність чи неактуальність?! Нонсенс або злочин».

У цьому листі Михайло Костьович подав також список критичних завваг про його книги: Є. Маланюка в «Краківських вістях»,

проф. Міяковського в берлінському «Голосі» й «Українській дійсності», Л. Лимана у «Львівських вістях», С. Гординського у «Наших днях», — все це про «Луни літ», а про збірку «Душа і доля»: В. у «Неділі», Ашаффенбург, Ю. Косача в «Рідному слові», О. Ізарського в «Українській трибуні», В. Державина в «Науково-літературознавчому збірникові», С. Гординського у «Світанні».

П'ятнадцять листів і карток другого року наших листовних «зустрічей» були вже добре встояною водою в твердих берегах: перш за все і з самого початку року треба було допомагати з роботі над «Антологією німецької поезії»; крім того, готувалися вже нові оригінальні книги Михайла Костьовича, визбиравалися першодруки й передуковувалися на машинці твори Миколи Зерова, ще раз переломане, переформовувалося життя Ореста, хвилювали вибоїсті історії наших короткотривалих журналів і газет. В цілому ж рік 1947 був переломовим і ..початковим: початок... кінцевого періоду життя і час напруженої творчої праці. Ніколи досі Михайло Орест не міг так систематизувати і так підпорядковувати собі час, ніколи досі стільки він не друкував творів своїх і свого брата.

З роками пляни його розрослися, і Михайло Костьович уже почав видавати й писання своїх колег, намагався поставити на ноги «Літературний інститут»... Так і таким мріялося йому покищо безкоштане видавництво: Літературний інститут...

Перша картка, перші листки з Аугсбургу — прохання про німецькі тексти, дати для коментаря. Бракує отже тільки «Осіннього сонета» С. Цвайга й дати смерті Е. фон Вільденбруха. Але через два дні виявляється недостача ще й текстів Вільденбруха, Георге... Неполадки з датами забутої в світі поетеси М. Янічек. Звичайно крім запитів такого характеру мова була й про інші справи, наприклад, про фінансові труднощі журналу «Заграва», про таборові видання — «Орден» або «Рунь». Про «палацові перевороти» в редакції газети «Наше життя». Про спроби написати для мене «дещо автобіографічне». Про настрої і працю. Часто до листів додавалися зразки перекладів.

У листі з 10. 2. 47 Михайло Костьович повідомив: «Завтра йду на скринінгову комісію. Думаю, що мене з ДП виженуть. Комісія наша стоїть поза підозренням щодо симпатій до українців». Передчуття поета здійснилися: першого серпня він подав мені свою нову «адресу» — той самий бльок, тільки на горіщі, кімната 106/а, «точніше не кімната, а шурячий закапелок». Наприкінці вересня Михайло Костьович надіслав уже й нову адресу, позатаборову: Равенсбургер Штрассе, 34. Йї, адресі, передував ще й такий відступ: «Певність завтрашнього дня (саме завтрашнього, бо глибша щодо часу певність є для мене величиною взагалі відсутньою), почуття хоча б невеликої усталености і хоча б відносна можливість чіткої реалізації задуманого — становлять той мінімум вимог, здійснення яких дає мені приємність не почувати себе приблудою і помітуваним сиротою».

В середині лютого Михайло Костьович повідомив, що «одночасно

з цим листом поїде до Мюнхену рукопис „Антології німецької поезії”. Вона обіймає 136 речей... і тридцять авторів».

Це й був напевне час нашого найближчого співробітництва. Адже найдрібніша справа була тоді справжньою перепонкою, перешкодою. Щоб дістати текст вірша навіть відомого поета, треба було оббігати пів Мюнхену. Навіть у бібліотеці університету або Німецького музею тяжко було знайти твори поетів.

Першого серпня Михайло Костьович повідомив, що він останнім часом готував до друку «Сонетарій» М. Зерова: «Примітки вже склав, післямову дописую, тексти вже передруковані і перевірені». Поруч — перша згадка про «Державу слова»: «Видавництво («Культура» О. І.) не прийняло до друку моєї „Антології”, яку я йому запропонував був, вірніше пересунуло її до другої черги своїх видань. Натомість виявило бажання видати мою оригінальну збірку — і то в першу чергу. Але, на жаль, „Держава слова” (так я її назвав) ще не готова. Треба дописати п'ять речей, з них дві поемки. Для цього мені потрібно ще місяць часу (при негірших побутових умовах). Поемки („Ісход лісів” і „Гість”) мають бути речами відповідальними — і я боюся, що при теперішній несталості і невлаштованості моїх життєвих обставин я їх провалю».

У цьому ж листі Михайло Костьович написав кілька рядків з приводу трагічної загибелі молодого українського поета: А. Гарасевича: «Ми всі пригнічені трагічною смертю п. А. Гарасевича, про яку Ви, мабуть, теж знаєте. Проф. Державин сказав: „У нас більше обдарованих письменників, ніж культурних, а саме пан Андрій був культурним письменником”. До цієї характеристики я можу додати, що А. Гарасевич був культурною людиною під всіма поглядами, а таких людей у нас страшно мало. Жаль незвимовний! Ні, ми рішуче повинні бергти себе — і саме з штандпункту цілості, з штандпункту всього нашого українського комплексу. Нам так багато треба зробити, а нас так нищили і знекровлювали!»

Наприкінці вересня Михайло Костьович повідомив мене, що «Сонетарієм» М. Зерова вже здано до друку, — з передмовою проф. В. Державина й післямовою та примітками М. Ореста. І додав: «А тим часом я почав укладати нову збірку брата, до якої ввійдуть олександрини (16), елегічні дистихи, сонетоїди, порізнені переклади і „Борис Годунов”».

Мова зайшла про нові емігрантські видання: «Як Вам „Арка”? На мене вона враження справляє. Чи бачили „Літаври”? Я маю всі числа (1-5). Не можу сказати, щоб вони мене задовольняли цілком — матеріал різноцінний».

14. II. 47 року: «... сталася цілковито неждана смерть Ю. Клена, яка на довгий час вибила мене з колії. Я навіть не знав, що Ю. Клен мав заліковану туберкульозу — і саме це і заважило вирішально на його долі. З слабими легенями треба добре харчуватися — а що міг мати Освальд Федорович у зубожілій Австрії, не мавши навіть ДП?»

До цього треба додати його мовчазність, стриманість — я майже певен, що наші громадські та харитативні організації в Австрії нічого не знали про його здоров'я і матеріальне становище. А коротко — втратили репрезентативну постать, одну з особистостей, яких нараховуємо в себе одиниці...»

З цього ж листа, як і попереднього, виходить, що Михайло Костьович думав про переїзд до Аргентини. Що в Німеччині залишився він не так свідомо, як самопливом: збіг обставин... Що в той час йому хотілося вийхати за океан: «Я вже починаю потроху мріяти про Аргентину, де тепер оселився мій земляк і друг».

«А десь в Америці є затишок для праці,
Де можна думати і Бога споглядати
Серед розлогих нив і цукрових плантацій».

Це з листа вересневого. А сімнадцятого листопада Михайло Костьович повернувся до цієї ж теми і в тому ж дусі: «Мій зв'язок з Аргентиною урвався: не знати з яких причин перестали писати. Про дальше перебування в Європі скажу коротко: якщо ми, письменники, не зможемо тут друкуватися на повну пару, то нема чого нам тут залишатись».

В останньому листі 1947 року нарікав на здоров'я і висловлював незадоволення своєю працездатністю: «Працюється мені зле — в основному через „неорганізованість” сну, нервова система не дисциплінована — а роботи і плянів маю понад голову». І просив дістати для нього новелі Майрінка й адресу Н. Бердяєва: «Чи не могли б Ви... дістати для мене у проф. Стегуна адресу Н. Бердяєва? Я хотів би написати філософові подячний лист, бо його праці вирішально допомогли мені на початку 30-их років перебороти скверну матеріалізму і марксизму».

З початком нового року до Михайла Костьовича дійшли відомості про видавничі умови й літературне життя в США. Звичайно, серед українців. Відомий поет написав йому дослівно таке: «...література тут наша ніяка, часи з-перед Франка в Галичині... бракує ще поважного читача, є лише одиниці». І хоч Михайло Костьович написав мені: «Я в Америці, звичайно, не друкуюсь. Маю претенсії думати, що я пишу в 20 столітті», — все ж думки про Новий Світ ще у нього з'являлися. Тільки вже як відмова від творчости, як офіра. Надто тяжко жилося йому. Мучило безсоння. Турбували літературні справи. Зокрема роля гуртка Державина й Ореста «Світання» у МУР'і.

У листі від 7. 3. 48 Михайло Костьович, як рідко коли, писав про свої літературні пляни й надії: «Свій приїзд до Мюнхену, плянований на початок вересня, мені доведеться відкласти, бо маю багато термінової мовно-редакційної роботи. Під тятарем її я починаю знемагати. А попереду, в сповненому благородної енергії проекті — ряд статей на світоглядіві і літературні теми (а також — о ласкаве небо! — моя

проза). Свого часу я мав плян: видати „Державу слова” та „Антологію”, закріпити тим під собою ґрунт (чотири книги вже за мною, мовляв) і потім починати свою статтейну продукцію. З цим пляном я нікому не признався, бо не люблю говорити про нездійснене; говорю про нього тепер, бо він завалився. Через невихід згаданих книг я плян змінив, і моя стаття про Ю. Клена, Вашу прихильну опінію про яку мені вельми було приємно почути, а також стаття „Кум там, де ко-ровай” являється реалізацією цього зміненого пляну діяльності... Розгорнути статтеписання спонукає мене не тільки невдача з друком віршової продукції. Багато явищ в літературному і взагалі ідейному житті нашої еміґрації набрали для мене характеру, коли мовчати не випадає. Я не перебільшую своїх сил, а обставини мого життя, про які краще проти ночі не згадувати, не дозволили мені стати ерудитом у тій мірі, на яку спромоглися б мої здібності — але я не можу примиритися з пихою і зарозумілістю концепцій, в недостатності, недокрів'ї, хирносокостві, обскурантизмі і згубності яких я так свято переконаний, як в існуванні сонця. І воювати буду. Як рядовий вояк свого світогляду, що йому я хочу повної перемоги. Чи ефективно я це робитиму, чи ні — однаково підвищення мене до вищої ранги не лежатиме в компетенції тих, проти кого виступатиму. А боронити гідність поглядів світоглядових взагалі і мистецьких зокрема — треба завжди. Як умієш і як потрапиш».

Наприкінці листа — пояснення, чим Михайла Костьовича зацікавила бібліотека славистичного семінару Мюнхенського університету: він розшукував журнали «Червоний шлях» і «ЛНВ» — в надії натрапити на переклади М. Зерова з Бодлера. І латинських віршів Г. Сквороди. — «Мені совісно надуживати Вашу повсякчасну готовість здобувати для мене то тексти, то довідки, але я зважуся зробити це ще один раз і просити при нагоді перевести пошуки».

Для мене допомога такого порядку була справжньою приємністю. Про це Михайло Костьович добре знав і вже в наступному листі прохав дістати в семінарі твори Сквороди у виданні Бонч-Бруевича, В. Соловйова і Н. Бердяєва, зокрема цікавив його «*Sub speciae eternitatis*».

Дрібка вдачі М. Ореста проглядає в короткому листі від 28 квітня: «Сердечно дякуючи за Вашу невичерпну уважливність і повсякчасне сприяння, повідомляю цим, що я буду в Мюнхені в п'ятницю 30 квітня. О 2 годині зайду на Дахаверштрассе; радий буду застати Вас там. Коли ж Ви не плянуєте там бути, я о 4 год. дозволю собі зайти до Вас. Хотів би просити Вас бути мені за компаньйона в подорожі на Елізабетштрассе (до п. Крука), яка мені цілком невідома. До вечірнього поїзда, сподіваюся, встигну в Вами наговоритися про всіх і вся. Загостуйте квестіонар і список тем. Щось подібне я вже маю». Це майже повний текст листа. Радше записки тільки, проте в рядках цих і між ними — впізнається обличчя покійного поета і його голос. І простота, і ледве не манірність, і галантність, і сердечність, і доза

«формалізму», і... Чого вартий тільки цей «квестіонар» плюс ще й «список тем»!

Інкони від Михайла Костьовича приходили прикрі новини. Ось одна з них: «До друкарні, що випускає збірку („Сонетарій” М. Зерова — О. І.), прийшов доносний лист від... , що „Орлик” не дістав ліцензії; скільки „Сонетарій” друкувався на ліцензії „Орлика”, видавець не хоче тепер його кінчати (лишилося два аркуші), бо не хоче стягати на себе неприємностей. Чи треба ще щось додавати?» Слава Богу, в наступному листі мова пішла вже про нову надію. Радістю було навіть... мовчання видавця, бо «...і його мовчання є добрим знаком... із властивою йому обов'язковістю (він) обіцяв повідомляти про еventуальні нові труднощі; отже, раз не пише, то все йде покищо добре». Багатонадійне, значить, життя, багатонадійна праця українського письменника!!!

За листом практичного змісту слідувала безінтересна примітка, постскрипtum, теоретичного характеру: «Кілька слів про Вашу настанову щодо „Сонетарію”. Всяке справжнє мистецтво несе в собі вивольну функцію. Мистецтвом людина може горувати над життям. Катарсис, заспокоєння і розрада, що їх маємо від мистецьких утворів, є явищами метафізичного порядку і виявляють вищу природу нашого я, яке так часто терпить від неусувного тиску нижчих або просто низьких плянів буття».

Влітку 1948 року становище Михайла Костьовича було таким незавідним, що він мусив розповісти про біду: «Я сиджу без грошей і з жахом думаю, що на початку липня маю платити за мешкання». Приблизно через місяць цей »мотив» повторився знову: «Сиджу без заробітків. Реформа просто зарізала нас. Масштаби видавничої діяльності і перед реформою не були задовільні — скільки макулятури виходило і скільки добрих і потрібних книг не могло з'явитися! — але тепер просто сум огортає. Наша Академія проте бадьориться — дай Боже!»

«Користаючи з поганого настрою, закінчив кілька давно початих „занепадницьких” віршів. Вони ввійдуть до новозаплянованої книги, четвертої з черги, яку я озаголовив „Гість і господа”. Написав також одну поемку, так би мовити, „карличного” типу». Радістю був перший примірник братового «Сонетаріюма». Проте невлаштованість життя мучила Михайла Костьовича. Йому напевне здавалося, що знову наступлять події переломового характеру, рішучі зміни становища: «Я зробив деякі спроби, щоб забезпечити собі письменницьку і видавничу діяльність. Це — остання ставка. Якщо і вона завалиться, тоді махаю на все рукою і їду кудись: сіяти, орати, скородити, годувати кури і т. д. Про характер спроб покищо не пишу: не так буде досадно, коли зазнаю фіяска».

М. Орест з Німеччини, як відомо, так і не виїжджав. Згодом життя його унормувалося, вляглися й засохли мрії про Америку. Усе вийшло, здається, якнайкраще для здійснення його літературних задумів.

В наведеному щойно листі про «сіяння — орання» Михайло Костьович багато писав про себе й свою творчість: «Моя четверта збірка буде відрізнитися від „Держави слова” зокрема тим, що в ній з'являться терцини і мініятури (останніх маю вже 12). Буде в ній також кілька „доемок”. Хочу, щоб вона вийшла максимально чітка в звучанні і добірна в лексиці. Щоб говорило кожне слово. Тимчасова назва: „Гість і господа”. Можливо, що на ній і спинюся».

Часом, коли я читаю деяких поетів, мене стомлює розпливчастість словесного матеріялу, його напівзмістовність. Мій ідеал — найти суттям адекватні слова. Ідеал — як ідеал: недосяжний, але тією чи іншою мірою наближений.

«... Про мої пляни хочу сказати, що вони мене не так радують, як гнітять. Ніби я не сплатив якогось боргу. По тому, що вони вимагають від мене оформлення, я чи не найбільше бачу, що мій фах — це письменницька праця; саме вона, а не щось інше.

«Обставини життя, про яке Ви дещо знаєте (тюрми, заслання, вимушеність іншої роботи) не раз уривали мое писання якнайрадикальніше, а внутрішній імператив наказує своє кожного разу, як тільки я виходжу на берег живий і цілий.

«Проте згадаю тут, що я писав інколи і в бурях моря житійського. Зокрема — мое слово чести, що речі, позначені 1939 роком, справді написані в тюрмі. Чому слово чести? Тому що маю ворогів, і гідальго... виразно бере під сумнів некон'юнктуруність мого світогляду... з цього логічно випливає, що я фальшую дати».

Наступний лист, 23. 9. 48, починається наріканням на скруту, матеріяльний стан. «Якщо становище протягом двох-трьох місяців не поліпшає, треба буде думати про негайну втечу з Німеччини.

«Вірші не з'являються в газетах не з моєї причини. Те, що зрідка в них з'являється, становить незначну частину моєї продукції».

І далі мова зайшла про Миколу Зерова й передрук та першодрук його творів: «„Сонетарія” М. Зерова не можу Вам вислати, бо досі ще не маю авторських. І видавець не відповідає на мої листи...»

«Мої видавничі пляни, мабуть, заваляться. Їх виконання залежить цілком від допомоги з-за океану, але мої приятелі мовчать і нічого не пишуть.

«Я задумав зокрема видати ще одну збірку брата. Думка ця давня, до здійснення її не прийшло і в передреформових обставинах, а тепер її можна видати, лише маючи власні засоби.

«Між іншим, від одного соловецького в'язня, що сидів разом з братом, дізнався про багато тяжких речей. На початку 1938 р. брат був катований, до камери його принесли закривавленого на закритавленім коці. Після цього він почав кашляти і мати серцеві напади. Приблизно в середині весни 1938 р. в'язнень цей і брат розлучилися, точніше — їх роз'єднали, і про дальшу долю М. Зерова він точно не знає, а припущення його, досить обгрунтовані, дуже чорні: брат міг бути розстріляний в кінці осені 1938 р. на тих же Соловках...»

«Чи я не маю права вимагати від нашої громадськості видати твої і переклади М. Зерова, серед яких є навіть не друковані? Не хочу накликати собі смерті, але не виключене, що якась сердечна душа буде в майбутньому десять-двадцять років уболівати над виданням спадщини обох братів. І багато кому це видаватиметься нормальним: адже до „передових” літературних явищ (за висловом одного критика) класицистичні твори не належать!

«... Чи Ви ще маєте доступ до французької бібліотеки? Ідеться про текст „Люперка”, одного з сонетів Ередія, що його брат не скінчив перекладати. Доробити лишилось небагато, і я та проф. Державин хотіли б доробити роботу до кінця... В Авґсбурзі „Трофеїв” нема».

У грудневому листі Михайло Костьович наче дописав листа вересневого: «Від проф. Державина чув, що „Сонетаріюм” Ви вже дістали. Отже сподіваюся, що незабаром з’явиться в „У(країнській) Т(рибуні)” Ваша рецензія. Думається мені, що було б краще, коли б Ви згадали в ній ширше і про статтю проф. Державина, яка свого роду є теж епохальна. Знаю, що Ви зберігаєте якусь дозу сангіменту до „органічно-національних” теорій; але для мене пасуси професора, як, наприклад, про заломання на поезії Зерова романтичної концепції, що в пісенно-фолклорному регіоналізмі бачила альфу і омегу, ество і душу української поезії, — звучать як райські лютні».

Кілька абзаців нижче, Михайло Костьович знову заговорив про брата: «Особа соловчанина, звичайно, цілком заслуговує на довіру — так само, як і його оповідання. Мені давно вже було б треба систематично записати від нього почуте, але все нема духу до того. Мене віддавна мучить подібного роду обов’язок — написати мемуари про голод, про „ежовщину”, і так само не можу взяти себе в руки і холоднокрівно викласти всі ті речі».

Листові цьому ще не кінець. Але листування наше в той час наблизилося було до якоїсь межі. Виня цьому — збіг багатьох обставин. На «Сонетаріюм» я взагалі не міг відгукнутися в пресі, бо не хотілося писати «скоропостижно». Час був не для писання. Заробітчанський... Отже 1949 рік випав з нашого листування: на пам’ять про нього лишилися — новорічна картка й лист від 10 квітня...

Але повернуся до листа грудневого: «Настрій маю не з блискучих. Наближається найтяжчий для мене період року. Короткі дні, холод і сльота завжди діяли на мене депресивно, навіть дома, за молодих років — то що ж говорити про теперішню обстанову?!

«В політиці теж мало відрядного. В світі діяли і діють ментально-сті, які внутрішньо неспроможні дати відсіч комунізму. Пактування зі злом уже дало свої фатальні наслідки. Не хочу бути песимістом, але часом виникає думка: це ще не все, прийде ще гірше... Маю на увазі не тільки порочну концепцію за минулої війни: сприяливалися з бандитом і дияволом, щоб перемогти іншого бандита і диявола. Я вважаю, що початок промахів є вся політика держав щодо більшовизму, всі ці визнання де факто, де юре і т. д. Але досить про це».

Про рік 1949 листи розповідають не багато. Новини — творчого порядку: «Щодо себе, то доброго написати маю мало. Безгрошев'я, відсутність можливостей заробити і т. д. Звичайно стараюсь не занепадати на душі — не стільки через оптимізм (такого добра майже не маю), скільки через певну здисциплінованість і благонабуту звичку — чей же не первина! Пишу мало, так само потроху і перекладаю, проте, як і завжди, завалений плянами і задумами. В кожному разі четверту збірку віршів п. н. „Гість і господа” вважаю в основному за закінчену. Вчора стихійно переклав один вірш Георге з „Сьомого персня” і один вірш в Ніцше (перший з цього автора). Від довшого часу продумую заплановану віддавна статтю про поетичну мову, добираю до неї і групу матеріал. Проза і далі лежить каменем — на жаль».

Після подорожі з проф. В. Державином до Міттенвальду і, на самоті, до Ульму і Ляйпгайму Михайло Костьович написав мені гарного листа з побажанням добра «в новому році і в наступному півстолітті». Додав переклад «Життя мертвих» Ж.—М. Ередія. Про свої пляни написав коротко — довести кількість перекладів для німецької антології до 200, продовжувати перекладати французів. Щодо «власної віршової продукції нічого твердого обіцяти не можу. Хоча запланованого є багато, проте нема гарантій, що буде з'являтися концентрація, без якої вірші в мене не постають».

В березневому листі Михайло Костьович прохав дістати низку текстів французьких поетів, в першу чергу пізні вірші Метерлінка, Верлена, також Дьєркса. Потрібні були йому також поезії О. Вайлда.

Я сподівався, що близьким, хоч частково, є Орестові Поль Валері. Але Михайло Костьович відповів мені: «Щодо Валері, то мушу Вас розчарувати. З того, що було мені приступне, промовили до мене лише три-чотири речі».

В цьому й наступних листах зайшла у нас мова про підбір матеріалів для книги спогадів про М. Зерова. Пізніше задум цей набрав іншої форми, — зібрати свідчення про гроно київських неоклясиків. Я порадив звернутися з проханням про співавторство до проф. Крашеніннікова, знайомого Миколи Зерова. М. Орест цими спогадами був задоволений. Прохав тільки їх поширити. І пропонував професорові вмістити його переклади з перської в «Україні і світі».

Наприкінці листа додав «коментар» і до своїх власних перекладів: «Роблю свої переклади, затиснувши зуби, з глухою упертістю. Якщо не тепер, то пізніше, не виключаю, що лише по тому, як звільнена Батьківщина перейде до національно-культурного будівництва, — мені признають рацію. Аби тільки не пропала робота в умовах нової війни або чогось подібного». І додаток: пречудово переписаний вірш С. Георге «Скитальна рать». Вгорі з правого боку аркуша — рамка й напис червоним атраментом: «Двохсотий, отже ювілейний переклад мій з німецької поезії».

В наступному листі, 6. 3. 50, Михайло Костьович ширше, ніж досі,

писав про Н. Бердяєва, крім того, — дещо про справи з антологією французької поезії.

«Н. Бердяєва я добре знаю — але тільки передеміграційного. Його робота про Гр. Сквороду була в складі моєї бібліотеки, а його „Sub specie eternitatis” я не тільки читав, а студіював. Бердяєва я можу назвати одним із своїх учителів ідеалістичної філософії. Розвідку „Критика диалектического материализма” я ввібрав остільки ґрунтовно, що міг свого часу пересказувати з неї, майже цитуючи, цілі уступи.

«Тепер серед нашої еміграції є велике тяжіння до ідеалізму. А тим часом бракує літератури, яка б розповіла фахово, що таке є ідеалістична філософія, і показала б, як переможно вона полемізує з матеріалізмом і валить його безапеляційно. Конче треба було б перекласти розвідку Бердяєва „Критика диалектического материализма” українською мовою і видати тут, на еміграції, з відповідною передмовою...

«Стаття Бердяєва про Енгельсову „Діалектику природи” не залишає від Енгельса, як мислителя, буквально нічого.

«Засвоювати загалом нелегкі категорії ідеалістичного світорозуміння варто саме від Бердяєва, бо він є блискучий майстер мислі і викладу. Пишучи ці слова, я пригадав собі виклад К. Маркса — і мені хочеться сміятись. А разом з тим є безконечно сумно і плачутібно, що його, Карла Маркса, претенсійна примітивщина могла стати розумовою пощестю і може ще й тепер тримати в своїм полоні багатьох і багатьох (маю на увазі всі країни, де вивчення марксизму не є поліційно обов'язкове).

«Але вертаюсь до Бердяєва. Коли б у нас було нормальне літературне життя, то на відзначення пам'яті померлого маестро М. Метерлінка я переклав би статтю про нього пера Н. Бердяєва, яка являє собою прегарний зразок філософічно-світоглядного розгляду літературних творів...

«Робіт Н. Бердяєва, написаних ним у закордонний період життя, я, на жаль, досі ще не мав змоги прочитати. Що саме з Бердяєва „лежить на Вашім столі?”»

Михайло Костьович нагадував також про річниці смерті О. Вайлда та Ф. Ніцше: «Чи не маєте наміру озватися статтями на ці дати? Щоправда, не знати, чи доживуть до згаданих дат наші теперішні журналісти...»

І ще: «П'єс М. Метерлінка прошу не висилати. Дуже треба, щоб українською мовою з'явилася хоча б його „Монна Ванна”, але... Ви самі знаєте, як багато таких але стоїть нам на заваді. Коли б я мав мільйон доларів, я вчинив би грандіозний переворот на культурній ділянці життя нашої еміграції». До наступного листа Михайло Костьович додав подарунок — переклад поезії Ш. Леконта де Ліля. Тут же був і такий «філософський відступ»: «З філософією цього віршу, а особливо з рядками:

Природа є пуста і сонце пожирає.
Тікай! Ніщо не є тут радим чи сумним.

«Природа є повніша, ніж людина, а те, що в нашій людській мові зветься станами радості чи суму, є відламком того самого, що існує поза нами. Щоб це зрозуміти, треба безнастанно „лупати скалу” так званої самоти».

У першому ж таки листі, адресованому мені до Америки, Михайло Костьович питав про можливість знайти тут старі річники «ЛНВ», а також українські переклади Пушкіна і Брюсова. Крім того, радив налагодити зв'язок з журналами «Київ», «Пороги», «Нові дні». Про себе писав коротко: «Я лишаюся покищо в Європі. Тривоги особливої не відчуваю. Можливо, вона була б значно більша, коли б я хоч приблизно знав пляни советів. А, кажучи відверто, вони мають саме тепер дуже добрі перспективи, бо Європа роззброєна в скандальний спосіб».

На доказ того, що подарована йому книга Верлена «не марнується», — додано нові переклади. І також оригінальні поезії.

У жовтневому листі — скарги на стан здоров'я: «Я теж прихворюю. Спершу мав застуду, а тепер маю щоденні болі в шлунку. Боюся, що виходить нарешті боком „кровоавое царское прошлое”. Лікуюся ягодами ялівця». Про шлунок згадав він і в наступному листі: «Звичайно, варто було б удатися до фахівця, але фінансові обставини не дозволяють» . . .

Згадував, що його «антологійка французької поезії» нараховувала вже сорок дві речі, що в Австралії Алла Цівчинська надрукувала свою «Недописану сторінку», — повість-спогади про М. Зерова.

В середині грудня 1950 року Михайло Костьович описав свою «зустріч» з Р. М. Рільке: «Вона сталася року 1921 або 1922. Радше 1922. Щоб не дати мені занепасти на душі в глухому Зінькові, брат Микола мав звичай висилати мені віршові тексти, вкладаючи їх у листи. Переписував він для мене власні сонети і сонетоїди, вірші Рильського, Филиповича, дещо Тичини, Загула, Йогансена, також переклади, свої і чужі . . .

«Потім, року 1924 чи 1925, вже в Києві, в стінах (точніше на коридорах) університету один студент, за національністю жид, познайомив мене з більшою кількістю речей Рільке в російському перекладі А. Віска; я, захоплений, зробив з них для себе копію. Перші німецькі оригінали Рільке я прочитав у подарованій мені братом антології Г. Бенцмана „Модерне дойче Лірік”, і сталося це року 1925 або 1926. Почав я перекладати Рільке ще студентом, але вже не можу пригадати, який саме переклад був першим . . .»

(Закінчення в наст. числі)

**БОГДАН КРАВЦІВ: ОСТРАКІЗМ
У ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІЙ БІБЛІОГРАФІЇ**

Згідно з загальноприйнятим на Заході розумінням, бібліографія є однією з найбільш точних наук не тільки в галузі наукового книгознавства, але й основною допоміжною дисципліною в багатьох інших ділянках науки. Видатніші теоретики бібліографії останнього часу трактують бібліографію як одну з історичних наук. До завдань бібліографії належить передусім вивчення й опис книжки на підставі авторпсії і в дальшому систематичне реєстрування всієї книжкової продукції — даної літератури, того чи іншого періоду в історії культури чи й такої або іншої ділянки знання. Від наукових бібліографічних показників вимагають не тільки точности й об'єктивности, але й повноти, тобто охоплення всього того, що в даній ділянці появилось, без уваги на такі чи інші, навіть помилкові й контрверсійні, погляди і тенденції авторів. Єдиним критерієм при якісній аналізі призначеного для вивчення й опису матеріалу може бути тільки його документальна чи наукова вартість.

З цілком протилежних, тенденційних і зумовлених ненауковими настановами позицій виходять у трактуванні бібліографії радянські теоретики чи, точніше, партійні комісари від науки. В їх розумінні бібліографія має «класовий, партійний характер», і методологічною основою розвитку цієї «радянської бібліографії» вони визнають . . . ідеї Леніна, висловлені, до речі, дуже фрагментарно й випадково в його рецензіях чи оглядах. Як і в інших ділянках радянської науки, розвиток бібліографії в умовах «побудови комунізму» зумовлений і нормований партійними постановами, зокрема постановою ЦК ВКП(б) з 1940 року «Про літературну критику і бібліографію», в якій бібліографія визначена, як «серйозне знаряддя пропаганди і комуністичного виховання». Вислідом дотримування партійних настанов у радянській бібліографії була поява цілого ряду бібліографічних «праць» і «показників», які не мають ніякого значення й вартости і які залишаться в історії науки здебільша як бібліографічні курйози.

Очевидну абсурдність а то й сміховинність такого «класово-партійного» розуміння й визначування завдань наукової бібліографії почали усвідомлювати останнім часом самі ж таки радянські науковці. Деякі з новіших, опублікованих Академією наук СРСР бібліографічних праць визначаються не тільки багатством зареєстрованого матеріалу, але й уже приблизною науковою об'єктивністю і повнотою. З них не

повилучувані цілком довільно і безпідставно праці й дослідження не тільки репресованих радянських науковців, але й дочекалися зареєстрування навіть наукові праці, опубліковані українськими «буржуазними націоналістами» останніми роками за кордоном. Так, наприклад, у складенні Р. П. Дмитрієвою показнику «Библиография русского летописания» (в-во АН СРСР, М.—Л., 1962) зареєстровані не тільки всі праці акад. М. С. Грушевського з даної ділянки, але й видані у Львові до 1939 року праці василіян о. І. Скрутения й о. Т. Коструби й опубліковані на Заході дослідження істориків С. Томашівського, Є. Перфецького, М. Кордуби, С. Наріжного, І. Борщака, Д. Дорошенка, Д. Чижевського, О. Оглоблина. Не поминає лінгвістичних праць репресованих у 30-их роках українських мовознавців також двотомний бібліографічний показник літератури, виданої в СРСР з 1918 по 1960 рік п. н. «Славянское языкознание» (в-во АН СРСР, М. 1963).

Але ж... Що можна в Москві, те не дозволене в Києві, в Менську чи в інших столицях «незалежних і суверенних» радянських республік. Українські радянські бібліографи дотримуються (чи то з примусу, чи, може, з власної вільної волі або, точніше, холуйства) й далі абсурдних «соцреалістичних» настанов про бібліографію, як зняряддя пропаганди і комуністичного виховання». Видавані Академією наук Української РСР і Книжковою Палатою бібліографічні «матеріяли», «показники» і «довідники» нічого спільного з справжньою науковою бібліографією не мають і можуть правити тільки за бібліографічні курйози чи за пародію на бібліографію. Про це вже була мова багато разів хоч би в друкованих на сторінках «Сучасности» рецензіях В. Дорошенка, підписаного чи й інших авторів на радянські бібліографічні показники.

Прикладом повного безглуздя чи просто кпин з бібліографії можуть бути особливо ж нечисленні радянські «бібліографічні показники» праць про Шевченка і його творчість, опубліковані в СРСР протягом останнього чвертьстоліття з 1939 по 1963 рік. Окремими книжковими виданнями за цих 25 років вийшло тільки п'ять бібліографічних праць в цій ділянці. Перша з них це опрацьований співробітниками Науково-бібліографічного відділу Державної бібліотеки СРСР ім. Леніна в Москві й опублікований 1941 російською мовою 264-сторінковий «бібліографічний показник» п. н. «Т. Г. Шевченко», в якому головну вагу покладено на переклади з Шевченка на російську мову і на відгуки вшановування пам'яті поета в радянський час, зокрема в 125-річчя з дня його народження; до читача цей показник не дійшов, бо весь тираж його загинув з початком воєнних дій 1941 року. Другим книжковим виданням були «бібліографічні матеріяли на допомогу вивченню життя і творчості» п. н. «Т. Г. Шевченко (1814-1861)», що їх склали І. С. Гончарова, Е. М. Шапіро і Т. Г. Шерстюк і які були опубліковані за «відповідальною редакцією» кандидата філологічних наук А. М. Ніженця Державною науковою бібліотекою ім. В. Г.

Короленка у видавництві Книжкової Палати УРСР у Харкові 1955 року 64-сторінковою книжечкою. Абстартуючися від таких розділів в цих матеріалах, як цитати з писань Леніна, Молотова, Горького чи російських революціонерів-демократів про Шевченка або «Т. Г. Шевченко — борець проти релігії і Ватикану», «Т. Г. Шевченко — борець проти українського буржуазного націоналізму», «Тарас Шевченко про передову російську культуру», які нічого спільного з «бібліографічними матеріалами» не мають, основні видання творів Шевченка репрезентовані в цьому виданні тільки кільканадцятьма назвами за 1939-54-і рр. і література про Шевченка тільки статтями і згадками, що появилися в радянських виданнях щойно здебільша від 1949 року, які для шевченкознавства — за малими винятками — не мають ніякого значення. Третій бібліографічний показник — це 76-сторінкова «бібліографія бібліографії» п. н. «Тарас Григорович Шевченко» за 1840-1960-і рр., яку упорядкували І. З. Бойко та Г. М. Гімельфарб і опублікувала Державна публічна бібліотека АН УРСР у в-ві АН УРСР 1961 року. За браком справжніх бібліографічних праць, яких було обмаль, до цього показника влучено здебільша цілу масу інших загальних бібліографічних праць і довідників на різні теми чи статей по газетах і журналах, у яких видання творів Шевченка чи праць про нього були згадані разом з іншими виданнями (не раз всього кілька позицій, чверть чи й пів сторінки). Для «повноти» в цій «бібліографії бібліографії» занотовані різні каталоги й путівники, що їх до бібліографічних матеріалів зарахувати годі. Мало відрізняється від усіх цих «бібліографічних робіт» також і четверте книжкове 82-сторінкове видання в цій ділянці «методично-бібліографічні матеріали для масових бібліотек», що їх склали О. Колесникова і З. Єфимович і опублікувала Державна республіканська бібліотека УРСР ім. КПРС у Державному видавництві політичної літератури УРСР у Києві 1961 року. Це ніякий бібліографічний показник, а просто рекомендаційний довідник для працівників масових бібліотек, що і як з літератури про Шевченка чи його творів вони можуть використовувати, зокрема в роботі з юними читачами, влаштуовуючи вистави про Шевченка чи лекції про нього і його творчість.

Не відбігає методично і своїм спрямуванням від усіх згаданих вище «матеріалів» також і п'яте найновіше вже видання «Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість 1839-1959», що його опублікувала у двох томах київська Державна публічна бібліотека у в-ві АН УРСР 1963 року. Упорядниками цієї бібліографії, що її підписав як відповідальний редактор член-кореспондент АН УРСР і керівник відділу шевченкознавства в Інституті літератури АН УРСР Євген П. Кирилюк, були І. З. Бойко, Г. М. Гімельфарб, Є. Є. Кравченко, К. Є. Скокан, Л. В. Беляєва, М. В. Булавицька, тобто — цілий штаб бібліографів.

Вже в першому уступі передмови до цього бібліографічного по-

казника стверджується, що «чим далі збільшується потік шевченківської літератури, тим все гостріше відчувається потреба в повній науковій бібліографії Шевченка». Ця потреба підкреслена в дальшій декларації, що цей показник «є спробою складання однієї з частин зведеної наукової шевченківської бібліографії» (всі ці і дальші підкреслення наші — Б. К.), як також у заяві, що він «включає вітчизняну літературу (російську [важко збагнути, чому в літературі про Шевченка російська мова має бути на першому місці!], українську та літературу мовами народів СРСР), видану за 1839-1916 рр. на території царської Росії, Галичини, Буковини, а за 1917-59 рр. на території СРСР в теперішніх адміністративних межах», тобто західних областей України та інших земель, включених в склад СРСР. В примітці до цієї заяви подається ще, що до складу літератури періоду 1839-1916 рр. «входять і деякі зарубіжні видання вільного російського друку та українських видавництв у Женеві та інших містах».

Всі ці декларативні ствердження веліли б чекати, що радянським українським бібліографам дозволено нарешті дати хоч одну наукоподібну бібліографічну працю, зокрема в такій ділянці, як шевченкознавство. Подавали б надію на те і дальші твердження, що «в покажчику подається науково цінна, важлива з громадсько-політичного боку, документальна література, яка відбиває різні періоди історії, стану та розвитку шевченкознавства» і що «за дореволюційний період і перші післяреволюційні десятиліття частково враховується література, яка потребує критичного підходу до її ідейних основ», тобто «різні публікації, збірники, монографії, статті, які містять значний фактичний матеріал і не втратили інтересу для дослідників». Не зважаючи на словечко «частково» в цьому останньому твердженні, можна б було гадати, що нарешті в радянській бібліографії в Українській РСР настав деякий злам, що українські науковці перестали вже боятися своєї власної тіні в ставленні до наукової правди і до протилежних ідей та поглядів.

Проте усю марність цього роду сподівань виявляє безпощадно вже сам перегляд поданого в покажнику нібито багатющого матеріалу — усіх позицій в першому томі — 3 689, у другому — 5 575. Реклямований сьогодні широко в радянській пресі, як досягнення «радянського шевченкознавства» цей бібліографічний показник літератури про життя і творчість Шевченка не може претендувати ні на повність, ні на вичерпність, ні тим більше на якусь науковість чи документальність. Це просто тенденційно й однобоко спрепарована бібліографічна компіляція з виключною метою висвітлення і затвердження «основ марксистсько-ленінського розуміння творчості Шевченка».

Цілковита ненауковість і необ'єктивність виявляється найперше вже в самому підборі й укладі зібраного з великим накладом праці матеріалу.

В перший том, що охоплює літературу про Шевченка за 1839-1916

роки, включені два розділи: перший, поставлений невідомо з якого глужду на самому початку показника перед 1839 роком — розділ «В. І. Ленін та дожовтнева „Правда” про Т. Г. Шевченка», що складається із семи позицій (на всіх 3 689), які не мають ніякого відношення до життя і творчості Шевченка і стосуються тільки згадок Леніна про заборону царським урядом шевченківських святкувань і про участь Леніна в одному вечорі на пошану Шевченка. Ніхто, ніколи й ніде не включає цього роду матеріалів у бібліографічні праці. Але й другий розділ у цьому томі, що охоплює 3 682 позиції, перевантажений пресовими здебільша повідомленнями і згадками, що стосуються культу Шевченка — влаштування свят на його пошану, будівництва пам'ятників тощо, які ніяким документальним матеріалом для історії, стану й розвитку шевченкознавства бути не можуть.

Подібно, як і перший, побудований другий том, що охоплює літературу за 1917-59 роки. На першому місці й тут поставлений розділ . . . «Постанови комуністичної партії і радянського уряду про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка» — усього 68 позицій. Далі йде «література про життя і творчість Т. Г. Шевченка» українською й російською мовами, усього 4 504 позицій, знову ж перевантажена матеріалами про вшанування пам'яті поета — концерти, вечори, лекції, кінофільми тощо, які здебільша не мають якогось значення навіть до історії самого культу Шевченка. В третьому розділі цього тому подана література про Шевченка мовами народів СРСР — 733 позицій, упорядкована за мовами народів окремих республік СРСР чи областей РСФСР. Четвертий розділ «Бібліографія бібліографії видань творів Т. Г. Шевченка та літератури про нього» є в основному повторенням згаданої вище і виданої 1961 року в в-ві АН УРСР «бібліографії бібліографії». Цей розділ охоплює 260 позицій, здебільша тільки згадок і коротких списків чи оглядів, що їх до справді бібліографічних праць зарахувати годі. Завершені перший і другий том добре й солідно складеними показниками — предметно-тематичним, імен та матеріалів, описаних за назвою, і використаних періодичних видань.

Ще більш жалюгідною з наукового погляду є неповність а то й фрагментарність чи й випадковість зареєстрованих в обговорюваному показнику матеріалів про життя і творчість Шевченка. При докладнішому перегляді виявляється, що до цього показника, який претендує на наукову бібліографію з вичерпним використанням усієї «науково цінної», важливої «документальної літератури», не включено десятків наукових шевченкознавчих праць, не тільки важливих, але й основоположних для стану й розвитку шевченкознавства в різні періоди історії. Під остракізм радянських бібліографів і цензорів попав довгий ряд українських шевченкознавців або ж їхніх праць, широко відомих й обговорюваних не тільки в українському шевченкознавстві, але й у світовій науковій критиці. Щоб не бути голословним, подаємо нижче спробу реєстру вилучених радянськими бібліографами на до-

ручення режимних чинників українських шевченкознавців і їхніх важливіших шевченкознавчих праць:

Антонович Дмитро, мистецтвознавець, дослідник мистецької спадщини Шевченка, автор багатьох праць про нього, хоч і згаданий у першому томі (до революції) в сімох позиціях, у другому томі промовчаний цілком, не зважаючи на те, що в 20-их і 30-их рр. опублікував ряд праць і статей не тільки в еміграційних, але і в західньо-українських виданнях.

Арасимович Любов, авторка ґрунтовної розвідки «Т. Г. Шевченко в польських перекладах» (ЗІФВ, кн. XII, К., 1927) — не згадана цілком.

Білецький Леонид, історик літератури, автор брошури «Народність чи національність у творах Т. Шевченка» (Кам'янець Под., 1919), розвідки «„Мар'яна-Черниця” Т. Шевченка» (історія тексту) в Записках НТШ (т. 116), статті «„Гайдамаки” Т. Шевченка» (ЛНВ, Л., 1929, кн. 4), «Історіософія Т. Шевченка» («Самостійна думка», Чернівці, 1934, кн. 4), огляду «Т. Шевченко й П. Куліш. Їх взаємини у світлі нової критики» («Сьогоднішнє і минуле», III-IV, Л., 1939), як також багатьох інших праць про Шевченка друкованих в еміграційних виданнях і зокрема в 16-томовому повному виданні творів Т. Шевченка, УНІ, Варшава-Львів, 1934-39, редактор 4-томового видання «Кобзаря» (Вінніпег, 1952-54) — не згаданий цілком.

Богацький Павло, автор статей «Нове про Шевченка» (ЛНВ, VI, Л., 1927), «Фальсифікатори Шевченка» («Сьогоднішнє і минуле», III-IV, Л., 1939) і багато інших — не згаданий ні в I ні в II томі.

Бузинний Олександр, літературознавець, професор Полтавського ІНО, автор публікації «Новий рукопис Шевченкової „Хустини”» («Черв. Шлях». кн. 3, 1927) — не згаданий.

Брик Іван, відомий зах.-укр. літературознавець, автор баг. праць про Шевченка, м. ін. надрукованої в Записках НТШ (тт. 119-120 і 126-127) й окремо (1917) розвідки «Шевченкова поема 'Іван Гус'» — не згаданий ні в I, ні в II томі.

Гермайзе Осип, історик і літературознавець, автор ряду статей: «Нові непорозуміння з Шевченком» («Україна», кн. 1-2, К. 1925), «П. Куліш і Костомаров як члени Кирило-Методіївського братства» (у зб. «Шевченко та його доба», т. I, К. 1925), «До історії Шевченкового села» (Записки Київ. ІНО (Кн. 1, К. 1926) — не згаданий цілком.

Гординський Святослав, письменник і критик, автор віршів і статей про Шевченка й окремої студії «Шевченко — малляр», виданої 1942 у Львові, — не згаданий цілком.

Грушевський Михайло, історик і літературознавець, автор багатьох статей про Шевченка, друкованих у львівському і київському ЛНВ, в «Збірнику пам'яті Тараса Шевченка» (К. 1915), у київській «Україні» (кн. 1-2, К. 1925) та в баг. інших виданнях — не згаданий цілком.

Гуревич З., історик, дослідник Шевченкової доби, автор праці «Молода Україна. До восьмидесятих роковин Кирило-Методіївського Братства» (ДВУ, 1928) — згаданий в показнику імен у II томі, але позиція число 622, на яку посилається ця згадка, в тексті показника евідентно пропущена, правдоподібно, викреслена в останній хвилині радянським цензором.

Державин Володимир, літературознавець, перекладач, автор статті «Лірика й гумор в Шевченковому журналі» (в річнику першому «Шевченко», X. 1928) — викреслений разом із статтею із змісту цього річника, зареєстрованого в II томі під поз. 710.

Дорошенко Володимир, бібліограф і літературознавець, дослідник Шевченкової біографії, автор розвідки «Освіта Шевченка» (Л. 1914) і баг. інших статей в різних збірниках і періодичних виданнях, упорядник «Покажчика видань Шевченкових творів та спису бібліографічних праць» (XVI т. повн. видання творів Шевченка у в-ві УНІ, Варшава-Львів, 1939) — не згаданий цілком ні в I, ні в II томі.

Дорошенко Дмитро, історик, автор ряду праць про Шевченка: «Шевченко как живописец и гравер» (К. 1914), «Шевченко — великий український національний поет» (нім. мовою — Берлін, 1929; франц. — Прага 1931, англ. трьома виданнями — Нью-Йорк, Вінніпег, Прага, 1936) і баг. статей у періодичних виданнях 1901 і наст. років, редактор повного збірника творів Т. Г. Шевченка (Катеринослав, 1914) — не згаданий цілком ні в I, ні в II томі.

Єфремов Сергій, історик літератури, автор розвідок «Шевченко й українське письменство» (К. 1907), «Шевченко» (К. 1914), редактор збірників «Шевченко та його доба» (I — К. 1925, II — К. 1926), третього й четвертого томів академічного видання творів Шевченка (К. 1927, 1929) із його ж супровідними статтями, автор основних у розвитку шевченкознавства праць «Спадщина Кобзаря Дармограя» («Україна», 1-2, К. 1925), «Поет і плянтатор» (Зб. «Шевченко та його доба», I, К. 1925) і баг. інших — не згаданий цілком ні в I, ні в II томі.

Зайцев Павло, історик літератури, шевченкознавець, автор статей і праць «Шевченковские места в Ленинграде» («Красное знамя», ч. 10, 1914), «Первая любовь Шевченка» («Вестник Европы», II, 1914), «Новое о Шевченке» («Русский Библиофил, I-II, 1914), «Оксана — перше кохання Шевченка» (К. 1918), «Книги Битія як документ і твір» («Наше минуле», I, К. 1914), «Нові матеріали до біографії і творчости Шевченка» («Наше минуле», I-II, К. 1919), «Незнані матеріали про Шевченка й інших українських письменників» («Сьогодні й минуле», III-IV, Л. 1939), редактор 16-томового повного видання творів Шевченка (Варшава-Львів, 1934-39) — не згаданий цілком ні в I, ні в II томі.

Лепкий Богдан, письменник й історик літератури, автор ряду популярних видань: «Про жите великого поета Тараса Шевченка» (Л. 1911), «Про Шевченків 'Кобзар'» (Л. 1914) і багатьох статей та

видань, друкованих на еміграції, редактор 1-томового, 3-томового і 5-томового видань «Кобзаря» і Шевченкових творів (Ляйпціг, 1918-1920) й редактор XIV т. повного видання творів Шевченка (переклади поезій на польську мову, Варшава-Львів, 1936) — не згаданий цілком.

Лотоцький Олександр, письменник й історик, автор друкованої під псевдонімом О. Любенький статті «Політично-суспільні ідеали Шевченка» («Правда» ч. 2, Л. 1894), статті «Общественные идеалы поэзии Т. Г. Шевченко» («Южные записки» ч. 9, 1925), як також праць «Державницький світогляд Т. Шевченка» і «Поезії Т. Шевченка під російською цензурою» (в IV т. повного видання творів Шевченка, УНІ, Варшава-Львів, 1937) та баг. статей в еміграційних виданнях — не згаданий цілком.

Лужницький Григорій, письменник і літературний критик, автор багатьох статей про Шевченка, друкованих у львівських виданнях, зокрема в «Новому часі» — не згаданий. Мабуть, через непоінформованість упорядників показника зареєстровані в ньому тільки дві статті Лужницького, надруковані 1938 року в «Новому часі» під псевдонімом Л. Нигрицький.

Луців Лука, літературознавець, автор праці «Август Харамбашич і Т. Шевченко» (Л. 1935) і баг. статей в періодичних виданнях — не згаданий.

Маланюк Євген, письменник і літ. критик, автор ряду статей про Шевченка друкованих у львівських періодичних виданнях (зокрема ЛНВ) та есеїв «Ранній Шевченко» і «Три літа» в II і III тт. повного видання творів Т. Шевченка, УНІ (Варшава-Львів, 1934-35) — не згаданий.

Міяковський Володимир, історик, дослідник декабристського руху, автор праці «Кирило-Методіївці в археографічній комісії» (у Зб. на пош. М. С. Грушевського, т. I, К. 1928) та інших статей про К.-М. Братство, співучасник складання коментарів до Шевченкового Щоденника (IV т. акад. видання творів Т. Шевченка, К. 1927) — не згаданий. (Є тільки згадка про статтю «Шевченківські роковини 1914 р.», що її він надрукував під псевдонімом В. Порський у брошурі «Пам'яті Тараса Шевченка», К. 1920).

Ніковський Андрій, публіцист і літературний критик, перекладач, автор статті «Бібліотека Т. Шевченка» («Книгар», III, К. 1917), редактор другого видання праці М. Драгоманова «Шевченко, українські філи і соціалізм» (К. 1914) й автор супровідної статті до нього — не згаданий.

Пеленський Євген Юлій, літературознавець, автор праці «Шевченко — клясик» (Краків-Львів, 1942) і багатьох статей про Шевченка у львівських періодичних виданнях, зокрема показника «Бібліографія шевченківської бібліографії» («Дажбог», Л. 1933) — не згаданий.

Річицький Андрій, публіцист, автор книжки «Тарас Шев-

ченко в світлі епохи» (Берлін, 1923 і ДВУ, 1925) й автореферату з цієї книжки, що був надрукований п. н. «Шевченко як витвір епохи» в журн. «Книга» (II, 1923) — не згаданий. Є тільки згадка про його ж статтю п. н. «Великий кріпак», надруковану під псевдонімом Гереро у «Вістях ВУЦВК» (ч. 58, 1922).

Сірополко Степан, педагог і книгознавець, автор статей про різні видання Шевченкового «Кобзаря» і про листи Шевченка, друківаних у львівських періодичних виданнях («Новий час», «Діло», «Назустріч» в 1935-39 рр.), як і статті «Шевченків 'Кобзарь Южно-русскій'» в VI-ому томі повного видання творів Т. Шевченка (Варшава-Львів, 1935) — не згаданий.

Смаль-Стоцький Роман, редактор 15-ого тому повного видання творів Т. Шевченка (УНІ, Варшава-Львів, 1934-39) й автор статей у ньому про переклади з Шевченка на англійську й інші мови — не згаданий.

Смаль-Стоцький Степан, мовознавець і літературознавець, автор статті «Ідеї Шевченкової творчости» («Хроніка НТШ», чч. 58-59, Л., 1914), як і ряду інтерпретацій окремих Шевченкових творів, друківаних по зах.-українських й еміграційних періодичних виданнях і зібраних у книжці «Т. Шевченко. Інтерпретації» (Варшава, 1934), — не згаданий ні в I, ні в II т.

Сушицький Теофіст, історик літератури, автор статті «Народність у творах Шевченка» («Вільна українська школа», VII, 1918) й брошури «Щоденник Т. Шевченка» (Одеса, 1919) — не згаданий.

Чехович Константин, літературознавець, автор статей «Про ритмічне мистецтво Шевченкової поезії» (ЛНВ, 1931), «До проблеми народних ритмів у Шевченка» («Дзвони», Львів, 1935) та ін. — не згаданий.

Шаповал Микита, поет і публіцист, автор статті «Поет і юрба», надрукованої під псевд. М. Сріблянський в «Українській хаті» (III, 1910), і брошури «Шевченко і самостійна Україна» (К. 1918) — не згаданий ні в I, ні в II томі.

Поданий нами реєстр цілком відсутніх в радянській шевченкознавчій бібліографії імен не охоплює ряду еміграційних дослідників Шевченкової біографії і творчости (Ю. Бойко, С. Гаєвський, М. Глобенко, Ю. Дивнич, П. Одарченко, Дм. Чижевський, Ю. Шевельов та ін.). Бракує в ньому напевно ще багато імен з-поміж тих шевченкознавців, що були активні на Україні. Не введені до цього реєстру публіцисти, що писали про Шевченка в зах.-українських виданнях до 1939 (Д. Донцов, Б. Кравців та ін.). Проте і в поданому нами складі цей реєстр дуже показовий. Він доводить, що в час нібито лібералізації в літературному і в науковому житті в Українській РСР під режимним остракізмом, тобто під повною забороною згадувати навіть у бібліографічних показниках, перебуває сьогодні тридцять українських літературознавців, багато з яких зайняло поважне місце в розвитку україн-

ського шевченкознавства і без яких цей розвиток був неможливий.

Але й крім цих тридцятьох, цілковито виключених радянськими бібліографами з ... українського шевченкознавства дослідників, є ще чимало таких, що хоч «удостоїлися» попасти в шевченкознавчу «бібліографію» Академії наук УРСР, проте тільки частково. Під остракізм підпали деякі із їх творів, цілком несприйнятні, мабуть, для партійних цензорів від науки. Так, наприклад, в показнику згадана стаття відомого книгознавця й історика Івана Кревецького «М. Добролюбов й Україна» (ЛНВ, кн. 10, 1911) і його ж рецензія на «Каталог Шевченківської виставки в Москві 1911 р.» (Записки НТШ, т. 103, Л. 1911), але цілком промовчана відома його стаття «Корифеї російської критики й українське письменство» (ЛНВ, кн. II й IV, Л. 1908 й окремо), в якій він висвітлив справжнє ставлення В. Белінського й інших російських критиків до української літератури, передусім до творчості Т. Шевченка. Стаття Трохима Зінківського (Трохима Звездочота) «Національне питання в Росії» («Правда» т. 3, ч. 9, 1889) згадана в I т., поз. 718, але вилучена цілком його стаття «Тарас Шевченко в світлі європейської критики», надрукована в «Правді» (1891) і передрукована в II кн. творів (т. 3, Львів 1896, за ред. Б. Грінченка), в якій Шевченко поставлений високо як поет не тільки український, але й всеслов'янський та всесвітній. Писання Василя Сімовича, мовознавця і літературного критика, згадані в I і в II тт. показника в 14 різних позиціях, але пропущена чомусь його ж стаття «Дещо про Шевченкову архаїзовану мову», надрукована в журн. «Сьогочасне і минуле» (чч. 3-4, Л. 1939). Із праць Івана Стешенка згадано десять в I томі й один вірш у II томі, але не згадана найважливіша, хоч і не закінчена його праця «Життя і твори Т. Шевченка», надрукована в 119-120 т. ЗНТШ (Л. 1917). З писань Грицька Тисяченка (Гр. Саливона) згадана невеличка замітка його про шевченківську виставку в Лубнях («Бібл. вісті», кн. 1-2, К. 1925), але пропущена цілком його стаття про «Кобзар» п. н. «Історія великої книги» («Книгар», ч. 6, 1918). Радянський літературознавець, репресований у 30-их роках Агапій Шамрай згаданий в 4 позиціях II тому, але в змісті збірника «Шевченко» (Х. 1928) пропущена його стаття «До еволюції Шевченкового стилю». Більшість шевченкознавчих праць Василя Щурата зареєстрована, але пропущене чомусь окреме видання його студії «Шевченко і поляки» (Львів, 1917).

Взагалі коли стежити за методою у відсіюванні небажаних «буржуазно-націоналістичних» шевченкознавців і їх творів, то цей процес відбувався дуже механічно. Відолашні бібліографи з Державної публічної бібліотеки АН УРСР та Львівської бібліотеки АН одержали просто список поставлених на індекс шевченкознавців і шевченкознавчих писань і, керуючись ним, провели скрупультане викреслювання в зібраному ними велетенському матеріалі. При цьому повилучувано не тільки чимало цінних своїм фактичним матеріалом наукових

праць, але й проведено декілька дивовижних і сміховинних у своїх наслідках операцій. Так, наприклад, уже, мабуть, у коректурі викреслено працю З. Гуревича разом з призначеним для неї числом, залишаючи порожнє місце між позиціями 661 і 663 II тому. Схаменувшись, що не можна доводити до абсурду викреслювання небезпечних імен і праць, в останню, мабуть, уже хвилину на інтервенцію якогось рецензента чи консультанта повставлювано під додатковими порядковими числами (з літерою а) низку вилучених у розпалі чистки праць, між іншими шевченкознавчі праці Миколи Шлевака (під чч. 431-а, 5412-а, 5424-а в II т.).

Дотримуючися інструкцій щодо вилучування небезпечних імен і праць, упорядники показника були примушені інколи вдаватися до промовчування важливих бібліографічних даних. Так, наприклад, із змісту «Шевченківського збірника» т. I, К. 1924, вилучено статтю акад. С. Єфремова «На нерівних позах». Із змісту Шевченківського числа «України» (кн. 1-2, К. 1925) викреслено статті: М. С. Грушевського «В шістдесят четверті Шевченкові роковини», С. О. Єфремова «Спадщина Кобзаря Дармограя», О. Гермайзе «Нові непорозуміння з Шевченком». В бібліографічній довідці про збірник «Шевченко та його доба», т. I, К. 1925 (у II томі, поз. 442) пропущено, що він виходив за редакцією С. Єфремова, М. Новицького і П. Филиповича. Із змісту цього збірника вилучено статтю О. Ю. Гермайзе про Куліша і Костомарова і розвідку акад. С. О. Єфремова «Поет і плямгатор». Таку ж операцію проведено і з II томом цього збірника (К. 1926) в поз. 521, пропускаючи і склад редакції і назви статей, друкованих на стор. 114-158 разом з іменами авторів, і з збірником «Шевченко» (річник I, ДВУ, 1923), із змісту якого викинено статті, друковані на стор. 35-76 і 175-200. В позиції 802 про III том повного зібрання творів Т. Шевченка (листування), К. 1929, промовчано факт, що редактором цього тому був акад. С. Єфремов і що в цьому томі була його ґрунтовна стаття «Шевченко в своєму листуванні». Згадуючи третій том цього академічного видання, пропущено у виданнях 1927 року взагалі його IV том із Щоденником Шевченка, виданий теж за ред. акад. С. Єфремова і з його вступною статтю.

Із великої маси шевченкознавчих матеріалів, друкованих у західно-українських виданнях, включено дуже мало праць і статей, а й ті, що названі, змисте часто цілком випадкові й не надто важливі.

Із багатой змістом шевченківської книжки «Літературно-Наукового Вістника» (II, Л.-К. 1914) згадано тільки матеріяли І. Стешенка, С. Русової, О. Ковалевського і П. Стебницького, промовчано цілком статті й вірші М. Грушевського, Л. Старицької-Черняхівської, О. Олесья, П. Стаха, Гр. Чупринки, Хв. Корша (вірш «Хулителям Шевченка!»), репортаж К. Марусенка «Подорож до Канева». Отже використано в показнику всього яких 40% шевченківського матеріялу з цієї книжки. Подібно потрактовано й матеріял, зібраний у ювілейному числі «Діла» (від 10 березня 1914): з шевченківського матеріялу згадано тіль-

ки статтю В. Щурага «Галичина і Шевченко», але пропущено передову статтю-промову Є. Олесницького «Свято епохи», вірші Б. Лепкого і навіть статтю Д. Лукіяновича «Національне значення культу Шевченка», не зважаючи на те, що інші праці цього ж «прогресивного» тепер автора до показника включені. З ювілейного числа львівського «Діла» (від 10 березня 1936) не згадано знову ж таки статті Д. Лукіяновича «За народне видання Шевченкових поезій». Із шевченківського числа «Назустріч» від 15 березня 1936 із статтями і творами В. Ласовського, Яр. Рудницького, Лесі Українки, В. Єзерського і Д. Лукіяновича не використано в показнику нічого.

Із шевченкознавчих матеріалів, друківаних в літературно-науковому додатку «Нового часу» (від жовтня 1937 до кінця серпня 1939), згадано тільки статті Л. Нигрицького, В. Щурага, Я. Пастернака, М. Полоницького; не заслужили ніякої уваги не тільки такі автори друківаних там статей, як С. Смаль-Стоцький, П. Зайцев, Ю. Охримович, Є. Пеленський, О. Дачкевич, але й навіть «святкований» і давніше і тепер в радянських виданнях Михайло Возняк, автор надруківаних в цьому додатку ґрунтовних статей «П. Куліш і Віктор Забіла» та «Автограф Шевченка в альбомі Марусі Селецької».

В окремому розділі цього показника (том II, стор. 483-523), що мав би охоплювати «бібліографію бібліографії видань творів Т. Г. Шевченка та літератури про нього», не згадані цілком одні з найосновніших в цій ділянці праць: «Бібліографія Шевченківської бібліографії» Євгена Ю. Пеленського, опублікована у львівському журналі «Дажбог» (ч. 3, 1935), огляд «Шевченкознавство за останнє десятиліття (1912-24)» Володимира Дорошенка, надруківаний у журналі «Стара Україна» (ч. 3-4, 1925 й окремо того ж року у Львові), і найважливіша з них — «Показчик видань Шевченкових творів», що його зібрав і впорядкував Володимир Дорошенко і що був опублікований окремим (XVI) томом у повному виданні творів Т. Шевченка (стор. VIII + 355 + 5 нп., Варшава-Львів, 1939) разом із ґрунтовно і вичерпно опрацьованим оглядом показників «Бібліографія шевченкознавства» (на стор. 345-355 цього ж видання). Не згадано цієї основоположеної для шевченківської бібліографії праці пок. Володимира Дорошенка, не зважаючи й на те, що упорядники виданої Академією наук УРСР найновішої бібліографії літератури про життя і творчість Т. Шевченка правдоподібно користувалися матеріалами до такого ж показника, зібраними В. Дорошенко, що були залишені ним в 1945 році в Празі і що їх згодом чеський комуністичний уряд передав Академії УРСР у Києві...

Не зареєстровано в цій «бібліографії» й деяких книжкових видань. Не згадані: видана (мабуть, 1917) у Проскурові брошура К. Ванькевича «Оборонець покривджених», брошура П. Курінного «Про Тараса Шевченка» (Умань, 1919), видана двома виданнями — в Кам'янці Подількому 1918 р. і в Косові 1919 — книжечка В. Заклинського «Хто це Тарас Шевченко». Немає згадки про російське видання Київ-

ської Губнаросвіти «Памяти Тараса Шевченка» (К. 1920) із матеріалами С. Мстиславського «Кобзарю» й А. Залужного «Т. Г. Шевченко — крестьянский поэт»; під ч. 197 у II т. «бібліографії» згадано тільки українське видання цієї брошури, але пропущено в змісті її назву диковинної статті М. Любченка «Червоный Христос», в якій автор представляє Шевченка як «Христа соціалізму». Не занотована видана 1920 року в Станіславові (в-во Діточі читанки) книжечка Гр. Гетьманця «Хто такий Т. Шевченко». Не згадане опубліковане 1941 року у Львові третє доповнене видання книжки Василя Сімовича «Тарас Шевченко — його життя і творчість» і її друге видання, хоч під числом 1 029 занотоване перше видання (Л. 1934).

Наведені нами приклади доводять, що обговорювана нами шевченківська «Бібліографія літератури про життя і творчість 1839-1959» зроблена похапцем і дуже несистематично. Претендувати на те, що вона включає українську шевченкознавчу літературу, видану в 1839-1959 роках на території Галичини, Буковини й Закарпаття, ця «бібліографія» не може ні в якому випадку. До неї попало приблизно яких двадцять відсотків шевченкознавчого матеріалу, опублікованого в західних областях України. Своїм ненауковим і тенденційним підходом у виборі матеріалу, хаотичністю і довільністю в його спрацюванні і пересіюванні — ця фірмована найвищими науковими установами Української РСР Академією наук УРСР і її ж Державною публічною бібліотекою — «бібліографія українського шевченкознавства» є компромітацією радянської науки. Вона може правити єдино як доказ духових злиднів, в яких мусять жити і працювати українські науковці.

Абстрагуючися від численних пропусків, в обговорюваній бібліографії трапляються також прикрі фактичні помилки. Так, наприклад, відома студія акад. Філарета Колесси «Фолклорний елемент в поезії Шевченка» (Л.-К. 1939) зареєстрована два рази — під ч. 2011 і під ч. 2012, мабуть, тому, що один з бібліографів узяв для опису обкладинку з загальною назвою праць Ф. Колесси в цій ділянці «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка», а другий заголовну сторінку. Брак якоїсь системи виявився і в тому, що кількість сторінок однієї і тої самої книжки подана раз 169 і вдруге 170. До того ж упорядники показника побоюлися занотувати, що ця праця Ф. Колесси видана «Українською Могиллянсько-Мазепинською Академією Наук», як другий том Праць відділу українознавства...

Наприкінці треба звернути увагу на ще один момент, зв'язаний з умовами бібліографічної праці під комуністичним режимом: на спустошення, що його спричинив цей режим по бібліотеках України. Упорядники шевченкознавчої бібліографії не мали змоги (як це доводять поставлені коло численних позицій зірки) використати „de visu“ багатьох видань, які мали б зберігатися по книгосховищах УРСР чи інших радянських республік або принаймні по їхніх «спецфондах». Перегляд позначених зіркою позицій доводить, що в бібліотеках України

немає таких видань, як «Колосся» (Харків, 1918), збірник «Вінок Шевченкові» (Одеса, 1919 і 1920), додаток до газ. «Вісті», що виходив п. н. «Культура і побут» (число від 26 лютого 1925), журнал «Народний учитель» (Харків, 1925), видана в-вом «Література і Мистецтво» книжка «Культура українського слова», зб. I (Х.-К., 1931) із статтюю О. Синявського «Елементи Шевченкової мови, їх походження і значення», часопис «Назустріч» (Львів, ч. 13 з 1935 р.), журнал «За марксо-ленінську критику» (1935), часопис «Новий час» (від 20 травня 1936), журнал «Наш світ» (Холм, 1936), журнал «Життя і знання» (Львів, ч. 3, 1938), часопис «За Радянську Україну» (1942), час. «Соціалістична Харківщина» (1942 і 1943), час. «Фронтвик» (1943) та баг. інших.

Причиною цього спустошення були не тільки воєнні дії, але й репресії — нищення і вилучування багатьох українських видань, проваджене органами НКВД і партійними чинниками, особливо в 1930-их рр. Такий стан може бути подекуди й виправданим для упорядників радянських бібліографій в їхній неспромозі довести хоч би до приблизної повноти їхні бібліографічні праці, проте він не виправдує ні в якому випадку режиму в його екстермінаційній політиці в різних ділянках української науки. Стосований цим режимом остракізм у відношенні до інакше думачих науковців не обмежувався тільки до вилучування їхніх творів з бібліотек і з бібліографій, він виявився у фізичній ліквідації багатьох із шевченкознавців: на усіх 30, згаданих вище в нашому реєстрі, вісім були знищені в 1920-30 рр., деякі були репресовані, а решта, рятуючись перед знищенням, мусіли емігрувати.

СИЛЮЕТИ

ВСЕВОЛОД ГОЛУБНИЧИЙ: ПОЛІТИЧНІ Й СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ІДЕЇ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕЗИДЕНТА ДЖОНА Ф. КЕННЕДІ

На тлі своєї власної країни, на тлі американської політичної історії, скажімо, останнього сторіччя покійний Джон Фітцджералд Кеннеді був небувало кольоритною постаттю. Він був, наприклад, наймолодшим президентом в історії Америки, бо коли загинув, мав лише 46 років. Він був найосвіченішим президентом в американській історії, якщо не в формальному сенсі кількості докторатів, то в сенсі якості й об'єму його ерудиції й знань та методологічної їх модерності. Він, можна сказати, був і найкультурнішим президентом, бо перший змусив урядовий Вашингтон цікавитися й опікуватися мистецтвом, поезією, музикою, створивши для цього першу в історії США Національну комісію мистецтв. Він був теж першим в історії США католиком на посаді президента, та ще й не англійцем, а ірландцем з походження, що не забув країну й культуру своїх дідів і прадідів. Подібною до нього була й його молода дружина, справжній президент жіночого роду — з вищою освітою, широкою культурою, із знанням кількох чужих мов і з пам'яттю про країну її предків-французів. Крім цього всього, Кеннеді був винятковим ще й тим, що був фінансово особисто незалежним, а це має велике значення в американській політиці. На додачу він був людиною високо ідейною й глибоко морально-принциповою. Тільки такі люди вносять справді щось нове й своєрідне в політику. В політиці вони тоді є як мистці, що творять нове, таке, чого досі не існувало. Або, як кажуть американці про Кеннеді, — такі, як він, мають «сенс історії», себто відчуття й розуміння, що вони творять історію.

Віддавна небувалим, новим явищем в американській історії Кеннеді був ще й тим, що він був свідомим і відвертим американським націоналістом. При цьому націоналістом не консервативним і реакційним, що хоче ізолюватися від світу й нічого не знати, що хворіє на ксенофобію й ворожість до усього, що нове й інше, а не своє старе, а, навпаки, націоналістом прогресивним і активним, який щиро закликав до відродження традицій американської революції, до відродження славного американського піонерського духу держання, що кликав американців бути піонерами в світі, в політиці, в науці, куль-

турі, в космічних просторах. Кеннеді хотів звільнити американців від їхнього глибокого комплексу культурної й духової меншевартості супроти Європи і Росії і одночасно хотів зробити більш людяним і султурним їхній технічний і конкурентний геній. Кеннеді хотів омолодити Америку в повному сенсі цього слова, і то як фізично (своїми закличками до молоді, щоб розвивала фізичну культуру), так і духово — тим, наприклад, що створив з молоді «Корпус миру», який пішов безплатно працювати, в найтяжчих піонерських умовах допомагати розвиватися колишнім колоніальним країнам. Я знаю з власного досвіду, як захоплена ідеями «Корпусу миру» американська студентська молодь! Слід сказати, що вже від деякого часу американські історики і вчителі історії вперто працюють над вихованням отакого життєздатного американського націоналізму серед нових поколінь американців, бо його завжди бракувало в старих поколіннях. І можна твердити, що Кеннеді був їхнім першим таким видатним продуктом. Він, зрештою, й сам говорив, що представляє нове покоління американців, і в усіх відношеннях це було вірно.

Небувалими й новими були й методи державної праці Кеннеді. Він був першим президентом, що склав свій уряд і державні апарати з інтелігентів-фахівців, політичних науковців, а також з техніків управління, керівників промислових підприємств, а не великих власників, як то переважно бувало перед тим. Можливо, що таке оновлення американського державного управління було занадто новим явищем, що ще не було випробуваним на досвіді, а тому й виявляло подекуди гротескові крайності (як, наприклад, спроби вживати в Державному департаменті електронні математичні машини для розв'язки деяких проблем міжнародної політики). Так звані «Гарвардські професори» не раз і не безпідставно були критиковані за занадто теоретичний і доктринерський підхід до політики. Але безперечним фактом є, що Кеннеді і його Гарвардський штаб внесли нові прогресивні методи в формулювання й планування американської політики, методи, що після певних поправок і більшого досвіду напевне залишаться вже назавжди. За Кеннеді політика перестала бути продуктом імпульсивних рішень однієї відповідальної людини, перестала бути безсистемною, нашвидку імпровізованою реакцією на події. Він вперше запровадив далекосяжне планування в політиці, систематичний виклад стратегії й тактики, точне визначення цілей і засобів, врахування складних альтернативних можливостей тощо. Він запровадив систему групової роботи над окремими політичними проблемами, покликання спеціалістів для окремих порад та багато іншого нового й небувалого не тільки в американській, а часто й в будь-чій іншій політиці.

Все це, однак, є лише те нове, що покійний президент приніс із собою, зайнявши посаду в Білому домі. Відзначився він в американській і світовій історії за своє коротке, лиш трирічне урядування чимось далеко більшим і важливішим. На його долю випало, поперше,

вистояти найтяжчу в цілій історії людства пробу сил, коли найменша нерішучість чи гарячковість могли скінчитися неймовірно страшною світовою воєнною катастрофою. В найтяжчі хвилини він зумів зберегти мир у світі, та ще й вийшов переможцем із змагу сил. По-друге, може бути (хоч чи це так, покаже лише майбутнє), що на долю президента Кеннеді випало також зупинити й попхнути назад найдальшу експансію, на яку Росія будь-коли спромоглася в своїй імперіялістичній історії.

Всі ці історично вирішальні події, ясна річ, не були створені ним одним. Тому я дуже далекий від того, щоб малювати з Кеннеді якогось нового Юрія-Переможця, що на білому коні потоптав і заколов світового дракона! Кеннеді не був героєм, хоч такий міг вже творився довкола нього навіть і за його життя, хочби в формі тих книжок і кінофільмів, що були побудовані на епізодах з його біографії часів другої світової війни. Однак я б ствердив, що в найтяжчі хвилини Кеннеді справді справляв враження відважної людини. Ця його відвага не походила з чисто імпульсивного реагування на події, а, навпаки, з чисто раціональних, холоднокровних оцінок всіх аспектів ситуації, оцінок, на додачу підмурованих силою його принципових переконань. Власне в поведінці президента Кеннеді в скрутних моментах виявлялася стара істина про те, що хоробрим є не той, що не знає страху, а той, хто пізнав страх і йде йому назустріч.

Щоб побачити, як поведився Кеннеді в умовах складних обставин і подій, що ставила перед ним історія, заглибімося в деякі епізоди його трирічної доби. Візьмім спочатку міжнародну арену, бо вона виявлялася найдраматичнішою і саме на ній Кеннеді виявив свою рішучість і відвагу найяскравіше. Побачимо, що не все в його поведінці тут було білим чи чорним, а було різним і складним.

*

Найпершою проблемою, з якою президент Кеннеді зустрівся протягом перших трьох місяців свого перебування в Білому домі, була проблема Куби. Це не була проблема, створена ним. Багато американців, включно з тоді ще сенатором Кеннеді, щиро привітало революцію Фіделя Кастро проти диктатора Батісти в 1959 році, але протягом двох років після того до порозуміння між ними й Кастро не дійшло. Виступаючи спершу як націоналіст, Кастро вимагав зрівняння інтересів Куби з широкими інтересами американських власників на Кубі. До мирної розв'язки не дійшло. В 1960 році Кастро проголосив себе комуністом і перейшов у радянський табір, шукаючи там підтримки й допомоги для своїх антиамериканських реформ.

Коли президент Кеннеді прийшов до влади, попередній американський уряд саме готував висадку десанту емігрантів на Кубі. Здійснення цього плану відбулося вже за Кеннеді. Організатори десанту запевнили президента, що на Кубі діє широке антикастрівське підпілля та що висадка десанту негайно викличе на острові визвольну революцію. Кеннеді повірив. Одначе десант ніякої революції на

острові не викликав, і навіть жоден кастрівський вояк не перейшов на його бік. Як пізніше виявилось, десант був очолений непопулярними людьми й організаціями, коляборантами Батісти, родичами та службовцями великих власників. У час десанту наспіли з острова таємні вістки, що Кастро видав наказ своїм прихильникам готуватися до партизанської війни, якщо б на острів висадилося й американське військо. В процесі розвитку десантної операції її організатори зажадали від президента Кеннеді, щоб він послав на допомогу десантові американську авіацію і флоту. Таким чином перед президентом постала дилема: чи підтримати непопулярні сили на Кубі, сили тих, кого самі американці сприяли Кастро повалити два роки тому, втягти американські збройні сили в затяжну партизанську війну на острові, війну, що політично компрометувала б Сполучені Штати, зокрема в цілій Латинській Америці, де проблеми стоять так самісінько, як і на Кубі; чи, навпаки, не підтримати десант, а, натомість шукати інших, хочби й довгих у часі способів ліквідації кубінської проблеми. Президент Кеннеді вибрав це останнє. Політично це було відважне рішення, бо саме за це його критикували й осуджували найбільше і критикують досі. Те, що він дозволив комунізмові зберегтися на Кубі, закидається йому як найбільшу його політичну помилку за весь час його політичної діяльності.

Проте, як Кеннеді розглядав кубінську проблему, ясно видно ось з чого. Декілька тижнів перед своєю смертю він сказав в одному пресовому інтерв'ю таке:

«Ми дуже добре знаємо, що сталося на Кубі на наше й усіх нещастя. Від самого початку я особисто постійно слідкував за розвитком ситуації на Кубі. Мало було інших справ, яким я приділив стільки часу й уваги. Однак, у висновку я думаю, що не існує жодної країни на світі під владою колоніалістів, включаючи навіть деякі області Африки, де економічний колоніалізм, приниження людської гідності й експлуатація були б гіршими від того, що діялося на Кубі за режиму Батісти в наслідок, почасти, також і політики нашої країни. Я вважаю, що це ми породили й розбудували кастроїзм, не уявляючи собі того всього. І я думаю, що натрапляння отаких наших помилок поставило під загрозу цілу Латинську Америку».

Отже свою політику супроти Куби президент Кеннеді всеціло підпорядковував політиці супроти цілої Латинської Америки. Супроти цієї останньої Кеннеді запропонував і намагався перевести в життя зовсім нову політику. Він вирішив подати Латинській Америці давно потрібну економічну допомогу, необхідну їй для модернізації й індустріалізації, для розвитку освіти та піднесення життєвого стандарту. Але сполучив він цю допомогу з одночасною вимогою, щоб країни, що беруть допомогу від США, стали демократичними та щоб вони пішли шляхом соціальних реформ. До цього часу політика США в Латинській Америці формально зводилася до невтручання у внутрішні справи тих держав, а на ділі виходило, що своєю допомогою в

озброєнні та вишколі латино-американських армій США підтримували там диктаторські режими й поміщицько-фєвдальний лад, який ті режими обороняли. Кеннеді ж вважав, що такі режими тільки прокладають шлях комуністичним революціям. Він хотів, щоб Латинська Америка пішла по шляху розвитку Північної Америки, по шляху демократичного капіталізму, вільного підприємства й конкуренції, власности на землю тих, хто на ній працює, рівних прав для всіх груп населення і т. д.

Треба однак сказати, що за свого життя президент Кеннеді не встиг побачити майже жодного поступу в здійсненні цього свого плану врятування Південної Америки від кастроїзму й комунізму. Чому — це складне питання, і не час нам тут його розглядати. Я тільки згадаю ті сумні для Кеннеді факти, які йому випало пережити в останній рік свого життя. Після успішного повалення диктатури Трухільйо в Домініканській республіці демократично-ліберальний її уряд, на якого Кеннеді покладав великі надії, не втримався і незабаром впав під ударом нової мілітарної диктатури. Те саме трапилося в Гондурасі. В Гаїті спроби повалити мілітарну диктатуру Дювальє демократичними повстанцями, яких підтримували США, не вдалися. А в Еквадорі вийшов чи не найпарадоксальніший скандал. Демократичний його президент написав на бенкеті п'яним і сказав американському амбасадорові, що був присутній, що США експлуатують Еквадор. Присутні на бенкеті військові зробили вночі переворот і встановили диктатуру ніби в ім'я... дружби з Сполученими Штатами!

Іншою проблемою, яка гостро постала перед президентом Кеннеді одразу після його приходу до влади була проблема Ляосу й В'єтнаму. Там наступав чисто комуністичний рух, не націоналістична боротьба проти чужоземного колоніалізму. Підтримані Китаєм та СРСР комуністичні партизани мали ось-ось вже захопити цілий Ляос. Кеннеді був готовий вжити в Ляосі американське військо. Однак коли він поставив цю пропозицію перед своїми шефами штабу, виявилася подивугідна річ: США не мали до диспозиції зайвих 10 000 вояків, щоб послати до Ляосу! Ціла армійська резерва, що існувала на той час, на початку 1961 року, була недостатньою для того, щоб бути одночасно вжитою і в Ляосі, і супроти Куби. Це неймовірно, але — факт. Дарма ж, що попередній уряд у Вашингтоні очолювався видатним генералом. Незадовго перед тим він скоротив американські збройні сили до таких розмірів, що тепер війська не вистачало. Тому Кеннеді збільшив американську армію на цілих п'ять нових дивізій, майже на 100 000 вояків.

В Ляосі на початку 1961 року не залишалося ніякого іншого виходу, як сяк-так спішно златати коаліційний уряд з комуністів, правих та неутралістів, зупинити комуністичний наступ хоч у такий спосіб і неутралізувати країну міжнародним договором. Стан у Ляосі залишився хитким, і кожної хвилини можна сподіватися вибуху нової війни. Багато критиків нападало на Кеннеді за таку розв'язку,

хоч мало хто з тих критиків знав чи хотів зрозуміти причини такого стану. Але Кеннеді виграв час тим, що погодився на отаку розв'язку в Ляосі. Бо тим часом він зміг знову збільшити розміри американської армії і, що ще важливіше, встиг зовсім змінити характер наявних американських збройних сил. Перед Кеннеді американська армія з її важким атомовим озброєнням була придатна лише для великої офензивної війни. Натомість вона була зовсім нездатна боротися проти рухливих партизанів. Кеннеді ж створив зовсім новий рід військ — антипартизанські частини, спеціально вишколені й озброєні для умов такого роду «малої війни».

Тим часом після Ляосу загострилася громадянська війна в Південному В'єтнамі. Власне побачивши успішність партизанського способу ведення воєн в цілому колишньому французькому Індокитаї, зауваживши, що виникають ситуації, коли Америка буває не в силі провадити малі війни одночасно в кількох місцях, як було в одночасному випадку Ляосу й Куби, Мао Цзе-дун і сформулював свою нову концепцію світової революції й запропонував її Хрущову. Ходило про те, щоб одночасно в багатьох місцях на планеті розпалити місцеві партизанські війни, підтримувати їх матеріально і в такий спосіб, мовляв, бити американців і збройно і політично. Хрущов, як відомо, висловив сумніви щодо такої концепції, вказуючи зокрема на американську технічну перевагу, небезпеку атомової атаки на СРСР тощо. Мао Цзе-дун тоді вирішив довести, що партизанською війною таки можна поборювати і американську техніку, а Південний В'єтнам він вибрав як полігон для таких вправ. Президент Кеннеді і його дорадник у всіх цих справах генерал Тейлор в суті речі прийняли виклик Мао на таке змагання у В'єтнамі, створили американські антипартизанські частини й послали їх, як дорадників та вишколювачів, на допомогу південно-в'єтнамському урядові.

Однак президентові Кеннеді не довелося побачити за свого життя успіху і в південно-в'єтнамській війні. Чому, знову не входитимемо в це питання, бо це завело б нас задалеко від теми. Фактом лише є, що сили комуністичних партизанів там не зменшилися, а зросли, територія під їхнім контролем значно розширилася, а диктаторський уряд Нго Дін-дзьема американцям довелося в останню хвилину допомогти повалити, бо він воював не стільки з комуністами, як з буддистськими ченцями та власним народом.

Вказуючи на всі ці неуспіхи політики Кеннеді в Латинській Америці та Південно-Східній Азії, я не хочу тим самим сказати, що його політика там була невірною. Може бути, що та політика просто потребувала для своєї реалізації довшого часу, ніж ті два-три роки, що її Кеннеді мав час здійснювати. Однак і за той короткий час, що доля дала Кеннеді до диспозиції, він мав також і ряд важливих успіхів, важливість яких може навіть виявиться ще більшою з бігом часу.

Так, в Африці політика Кеннеді виявилася одразу успішною. Він і тут змінив попередню нерішучу американську політику. Рядом своїх

промов, прихильних до африканського націоналізму, він одразу змінив наставлення Африки до США. Не кажучи вже про такі країни, як Нігерія чи Ліверія, що мають демократичний лад і є цілком дружніми з Америкою, навіть такі ліво-диктаторські країни як Гана й Гвінея під впливом політики Кеннеді змінили свою перед тим відверто прорадянську орієнтацію на принаймні неутралістичну і не ворожу до США.

Та найбільший успіх мала політика Кеннеді в колишньому бельгійському Конго. Коли Кеннеді прийшов до влади, тут саме була в розпалі гостра політична криза, що ось-ось загрожувала вибухнути громадянською війною. Бельгійські колоніялісти хотіли за всяку ціну зберегти свою необмежену владу над природними багатствами Конго, а особливо Катанги. Москва здобулася вже на поважні симпатії серед різних політичних груп у Конго, зокрема серед тих націоналістів, що хотіли мати велику й соборну конголезьку державу й виступали проти підтриманого бельгійцями сепаратизму Катанги. Якби дійшло до війни, Америка мусіла б, мабуть, стати по боці бельгійців і тим самим скомпромітувала б себе перед цілою Африкою, кидаючи її таким чином у політичні обійми Москви. А йшлося в Конго й не просто лише про політичні впливи. Боротьба йшла за контроль над одними з найбільших у світі покладами урану, а також за кобальт, цинку й золото та ряд інших стратегічно важливих і рідкісних копалин.

Президент Кеннеді повів у Конго по суті подібну політику, що він намагався провадити й у Південній Америці. Він не став по боці колоніялістів, в лоб проти Москви, а натомість вдарив Москву з флянгу, підтримавши ті конголезькі фракції, що були антибельгійськими й починали схилитися на бік СРСР. Він виступив за єдину соборну державу в Конго, проти сепаратизму Катанги. Тим самим швидко роззброїв політично Москву і незабаром вона втратила в Конго всі свої позиції, включно й з тим, що її посольство конголезький уряд вигнав з країни геть. А якби Кеннеді повівся в цьому випадку так, як йому радили його тодішні критики, і пішов би на зудар з Москвою прямо в лоб, сьогодні в Конго міг би бути новий В'єтнам, якщо не нова Куба або й щось гірше.

Найбільшим же тріумфом президента Кеннеді на зовнішньополітичній арені і вирішальною подією в історії цілого людства була добре всім відома його проба сил з Хрущовим у жовтні 1962 року з приводу встановлення російських ракет на Кубі. Ясна річ, не можна відмовити логіки всім тим, хто каже, що якби Кеннеді послав військо на підтримку емігрантського десанту на Кубі в 1961 році, то не було б і тієї небезпеки світові, що виникла в 1962 році, коли Хрущов, може й справді повіривши в слабкість та боязливість Америки, вирішив поставити на Кубі свої ракети. Все це, повторюю, логічне, і з цього боку Кеннеді не трудно критикувати. Але, з другого боку, безсумнівним є й те, що коли вже ті хрущовські ракети опинилися на Кубі, те, як повівся Кеннеді в новій ситуації, вказує, що він мав по-

дивугідні риси характеру, витривалости й світлого розуму. Коли він поставив Хрущову ультиматума забрати ракети й бомбардувальники з острова і в ті страшної напруги хвилини, коли радянський нафтовий корабель підходив до лінії американської блокади й стояло питання, чи зупиниться він на вимогу американського військового корабля, чи той почне стріляти, — подивіться самі, що стояло на терезах історії.

США в той час мали в п'ять разів більше від СРСР атомових і водневих бомб, літаків, здатних їх нести, та готових до пострілу міжконтинентальних ракет. За опублікованими урядовими даними обчислено, що протягом перших 24 годин атомової війни, виходячи з наявної в США й СРСР атомової зброї, в Радянському Союзі було б знищено 80% міст і промислових об'єктів і при цьому б загинуло коло 100 мільйонів цивільного населення. В Америці теж було б знищено за цей час 45% міст та промислових центрів і згинуло б коло 75 мільйонів людей. Якщо б війна й продовжувалася ще кілька тижнів чи місяців після цього, коли б уже запаси атомових пострілів були вичерпані, комуністичні армії на початку неминуче мали б успіхи в Європі, бо чисельно вони деякий час переважали б, але в кінці СРСР безперечно був би розгромлений і мусів би скапітулювати. Однак, хто здоровомислячий хоче перемоги отакими коштами? Хіба тільки ті розумово сліпі, що не бачать ніяких інших успішних метод політичної боротьби.

Однак, будши поставлений Хрущовим у безвихідне становище, Кеннеді відважно поставив Хрущову ультиматум і справді був готовий піти і на отаку війну. Відомо, що в найкритичніші години кубінської кризи американським збройним силам вже були віддані останні накази бути напоготові. Сотні бомбардувальників з атомовими бомбами на борту вже перебували в повітрі. Якби в ці дні, години і хвилини президент Кеннеді виявився хоч трошки або нерішучим, або занадто запальним, якби він хоч трошки похитнувся в своїх думках і холодних розрахунках, світ напевно опинився б у найстаршнішій в історії людства війні.

В цьому найважчому в історії людства іспиті президент Кеннеді не втратив рівноваги, не похитнувся, не помилився, витримав пробу сил і примусив Хрущова відступити. Можливо, що історія цієї події дещо й передраMATизована, не знаю. Пригадую лиш з власного досвіду, що протягом всіх тих годин, сидячи коло телевізора, я чомусь не мав ні на хвилину сумніву в тому, що Хрущов таки відступить. Може моя певність виходила саме із знання того, в що обійшлася б атомової війна і чим би вона закінчилася. Я вірив, що й Хрущов те знає, і Кеннеді, і що, отже, на здоровий глузд до зудару дійти не може. В такому разі, головним моментом в цій історії був би не так сам ультиматум і проба сил волі, як уникнення перед тим і після того якихось таких помилок, які втягли б обидвох опонентів у війну проти їх власної волі, випадково. З цього погляду слід вважати, що об-

думування й розрахунки різних можливостей президентом Кеннеді відіграли в цьому випадку вирішальну роллю. Тобто розум його тут був більш важливий, ніж воля та витримка.

Після цієї перемоги президента Кеннеді настали помітні зміни в світовій ситуації, прийшли події, що відкривали перед політикою Кеннеді перспективи для нових успіхів. З одного боку, в обличчі американської готовності піти на атомову війну, Хрущов, як виглядає, остаточно вирішив піти на певного роду замирення з США, принаймні на таке замирення, яке більше не створювало б подібних ситуацій, як та авантюра на Кубі. З другого боку, це викликало відкритий розлам між Москвою й Пекіном, який злякався замирення між СРСР і США як з погляду своїх власних інтересів, так і з погляду перспектив розвитку Мао Цзе-дунової стратегії партизанських революцій. СРСР пішов на ряд поступок перед США. Найважливішою серед них, ясно, була згода Москви підписати договір про заборону атомових випробувань у повітрі й під водою. Далі, щоб уникати непорозумінь у критичних ситуаціях, між Москвою й Вашингтоном було встановлено прямий урядовий телефонічний зв'язок. Розпочалися нові дискусії в справі можливостей роззброєння, йдуть переговори про встановлення прямого авіаційного сполучення між Москвою й Нью-Йорком тощо. Все це були не нові пропозиції, на яких СРСР роками не погоджувався. Щойно тепер пішов він на ці поступки.

Загальна стратегія політики президента Кеннеді супроти СРСР була незмінною протягом усіх трьох років його урядування, хоча найясніше вона була окреслена в його знаменитій промові 11 червня 1963 року, що звалася «Стратегія миру». В цій промові Кеннеді недвозначно й прямо запропонував не лише припинити «холодну війну» з СРСР, але й прагнути до всестороннього обопільного зближення, обміну й різного роду співпраці. Одночасно він теж недвозначно заявив, що й далі вважає комунізм головною причиною відсутності миру в світі. «Стратегія миру» президента Кеннеді мала отже дві мети, максимальну й мінімальну. Поперше, мирну перемогу над комунізмом шляхом нав'язування СРСР своєї дружби, зв'язків, обміну людьми, що в кінцевому рахунку поволі, але певно призвело б до ідеологічного розкладу СРСР і до політичного роззброєння комунізму. Подруге ж, якби Москва не йшла на отаку дружбу, тоді Кеннеді пропонував їм мінімум співіснування в сенсі засадничого уникнення збройної війни.

Цими двома альтернативами й окреслювалася політика Кеннеді у відношенні до СРСР: або мирне співіснування, уникання атомового зудару й чекання на те, що в СРСР щось зміниться саме собою; або допомагання змінам в СРСР шляхом розширення зв'язків між людьми, з народом в СРСР, пробивання муру ізоляції, за яким режим в СРСР тримає свої народні маси. Власне своїми пропозиціями розширення різного обміну, зв'язків та позаполітичної й позаідеологічної дружби з СРСР Кеннеді хотів, щоб Америка була, так би мовити, постійно

присутньою в середині СРСР, і своєю присутністю там сприяла політичному розкладові диктатури комуністичної партії. Відповідної ж «присутності» СРСР в середині США Кеннеді не боявся. Він був свято переконаний в здоровості американського суспільного ладу, в тому, що американці в абсолютній більшості мають імунітет супроти комуністичної пропаганди. Він твердо вірив, що в наслідок отаких безпосередніх зносин комунізму з демократією переможною вийшла б демократія.

При цій нагоді я хочу дещо сказати й про політику Кеннеді супроти України. Це вже є моя особиста думка, бо, власне кажучи, формально й офіційно ніякої такої прямої політики супроти України, ясна річ, не існувало. Америка не могла і не зможе ніколи практично підтримувати український самостійницький рух, бо він зовсім не лежить в її безпосередніх інтересах. Скільки б українська еміграція не намагалася змінити політику США в цьому відношенні, її зусилля, на мою думку, залишаться марними, яка б партія чи особа не була при владі у Вашингтоні. Щоб зрозуміти цей факт, досить вдуматися й зрозуміти інтереси Америки. Для Америки підтримати український рух сьогодні означало б провокувати росіян на атомову війну, а в майбутньому, навіть якби в СРСР режим змінився, значило б порушувати рівновагу сил супроти об'єднаної Європи і Китаю.

Саме виходячи з цих простих і, на мою думку, самозрозумілих речей, я і вважаю, що політика президента Кеннеді супроти СРСР була й буде тим єдиним практично можливим фактором, який українцям в Америці не залишає нічого іншого, як використовувати її в українських національних інтересах, а не вперто й безнадійно поборювати, як то було досі. Власне припинення «холодної війни» між СРСР і США, розширення зв'язків та обміну, «присутність» всередині СРСР і є тим єдиним, що в сучасній ситуації є практично корисним і для українського руху. Все інше, як кажуть, є мріями стятої голови. Розклад московської диктатури зсередини, що неминуче йшов би вслід і в наслідок «стратегії миру», яку запропонував президент Кеннеді і яку продовжує президент Джонсон, був би, очевидно, корисним і для України, якби лиш українці схотіли й зуміли його використати. Ясна річ, Україні довелося б весь час, і зараз, і в майбутньому, спиратися тільки на власні сили, власними силами боротися за своє визволення, а не чекати на визволителів. Америка ж могла б тільки посередньо, і навіть проти власної волі, допомагати українцям тим, що розкладала б СРСР своєю дружбою, демократією, високим життєвим стандартом. Тому я б твердив, що, умовно кажучи, Кеннеді таки мав політику і супроти України, і то політику на практиці для усамоствінення України кориснішу, ніж багато інших нереалістичних пропозицій, що їх висувають самі українці.

В останні тижні життя президента Кеннеді виникло й нове питання, а саме — відновлення торгівлі з СРСР. Справа виникла у зв'язку з радянським попитом на американський хліб, але президент Кенне-

ді одночасно поставив цю справу й далеко ширше, заініціювавши ширше дослідження можливостей радянсько-американської торгівлі. В США, як відомо, існує сильна опозиція проти будь-якої торгівлі з комуністичними країнами. Опозиція вважає, що своєю торгівлею Америка допомагала б збереженню комуністичного режиму, рятувала б його з труднощів. Кеннеді, однак, вважав, що це — непорозуміння. Поперше, комуністи ж торгують з рештою світу, і все, в чому їм відмовляє Америка, вони можуть купити й купують деінде. Отже, таким чином на забороні торгівлі в СРСР практично втрачає тільки Америка, а СРСР не втрачає нічого. Той же хліб СРСР міг купити в Канади, Австралії, в Західній Європи. Подруге, Кеннеді вважав, що навіть якби в СРСР виникли голодові заворушення в наслідок браку хліба, то вони принесли б тільки зайві жертви, бо народ в СРСР не має зброї, а збройні сили є цілком льоаяльні до уряду. Потрете, і це Кеннеді теж прямо висловлював, торгівля з СРСР була б корисною для Америки як економічно, так і політично. Політично вона б сприяла зайвий раз «присутності» Америки в СРСР. Бувши зв'язаним торгівлею з США, СРСР відчував би потребу не антагонізувати США, не сваритися за кожну дрібницю. А економічно торгівля з СРСР принесла б Америці користь тому, що зараз є велике безробіття, замалий внутрішній попит, дефіцит у баянсі зовнішніх плат, втрата золота. Все це торгівля з СРСР трохи облегшила б.

Мав президент Кеннеді також і ще одну важливу зовнішньополітичну концепцію, яка йому не вдалася, але яку варт розглянути, бо вона й далі є в арсеналі американської зовнішньої політики. Я маю на увазі його концепцію так званої «Атлантійської спільноти», тобто політичного союзу США, Канади, Англії й об'єднаної Західної Європи. Кеннеді бажав збудувати такий союз, з одного боку, як забороло проти комуністичного бльоку, а з другого, і це ще важливіше, як фундамент майбутнього світового уряду, світової федерації держав. Ясно, що це стара американська концепція, і не Кеннеді був її автором. З ним вона пов'язана, однак, тим, що на його трирічну добу якраз випав час, коли треба було робити перші практичні кроки в напрямі створення такої «Атлантійської спільноти». Проте, з одного боку, у воєнному Північно-атлантійському пакті виникли розбіжності і Франція виломилася з нього із своєю самостійною політикою розбудови власних атомових сил. З другого боку, в цей же час виникла й справа тіснішого об'єднання Західної Європи на базі об'єднаного європейського ринку та справа вступу Англії до цього ринку. Президент Кеннеді робив усе можливе в його силах, щоб допровадити до вступу Англії в об'єднану Європу, але Де Голль таки до цього не допустив. В задумах Кеннеді Де Голль побачив спробу підпорядкування об'єднаної Європи через посередництво Англії Сполученим Штатам, з тим, що на чолі цілої атлантійської піраміди вийшла б Америка. Поруч з французькою політикою розбудови незалежних атомових сил, небажанням Франції пристати до договору про заборону атомових ви-

пробувань тощо, французький опір входженню Англії до європейського ринку був поважним неуспіхом політики Кеннеді в Європі. Тим більше, що в наслідок розвитку конфлікту з Францією Америка стала скоро терпіти від Франції й економічні прикροщі, як піднесення деяких тарифів на американські товари, а ще гірше — через те, що Франція навмисне закуповує американське золото, маючи намір підірвати вартість доляра та зіпхнути його з позиції єдиної світової валюти.

*

Але це вже привело нас до економічних проблем і тепер ми перейдемо до розгляду основних моментів в економічній політиці президента Кеннеді. Кеннеді сам мав економічну освіту і в головних рисах сам формулював основні лінії своєї економічної політики. Як відомо, американська конституція обмежує владу президента і відповідно збільшує владу Конгресу у відношенні до внутрішньополітичних питань значно більше, ніж у відношенні до зовнішньої політики. В зовнішній політиці президент має, так би сказати, значно ширше поле діяльності й власної ініціативи, а у внутрішній політиці він повинен весь час здобувати в формі законів згоду Конгресу майже на кожну дрібничку. Економічна ж і соціальна політика, як частина внутрішньої політики, належать завжди саме до тих елементів законодавства, в яких Конгрес виявляє постійно свій найбільший консерватизм і дуже з великими труднощами йде на будь-які поступки. Все це я кажу для того, щоб сказати, що мені доведеться головним чином говорити лише про економічні проблеми, що стояли перед президентом Кеннеді, та про його пропозиції, як ті проблеми розв'язати, пропозиції, які він ставив перед Конгресом. Інакше бо нема про що говорити в цій ділянці, бо майже нічого з того, що Кеннеді запропонував, за його життя пройти й стати законом не встигло.

Можна лише коротко перелічити, що Кеннеді встиг перепхнути через Конгрес. Це лише такі закони, як піднесення мінімальної зарплатні з 1,00 до 1,25 доляра, створення державного фонду для фінансування фахового перевишколу безробітних, збільшення бюджетних фондів на економічний розвиток деяких економічно відсталих районів країни, на розвиток там державних публічних робіт. І це загалом все. Натомість Конгрес не пропустив ряд інших законопроектів Кеннеді, таких, як медичне забезпечення для старших осіб і пенсіонерів, збільшення державних субсидій для шкільництва і т. ін. Конгрес також не дав Кеннеді постійного права на власне рішення тимчасово скорочувати податки на 5% у випадку раптового виникнення господарської кризи.

Інші важливі законопроекти Кеннеді, як про зниження податків, розширення прав негрів, тощо, на час його трагічної смерті через Конгрес ще не пройшли.

Але повернімося до тих головних економічних проблем, які Кеннеді сформулював і поставив на порядок дня перед Америкою. Хоч

ці проблеми ще й не розв'язані, бо вони складні, великі й довготривалі, пропозиції Кеннеді, як їх розв'язати, залишаються предметом уваги й обговорення.

Ще під час передвиборчої кампанії в 1960 році Кеннеді гостро поставив справу про те, що темпи економічного розвитку Америки сповільнилися і зараз є занадто низькими, одними з найнижчих у світі. Гуртова продукція в країні останніми часами зростає ледве на 2-3 відсотки на рік, тобто трохи більше, ніж природний приріст населення. За кордоном же Західня Європа, наприклад, розвивається на 7-8 відсотків річно, так само й Японія та СРСР. Треба відзначити, що перед президентом Кеннеді проблемою темпів росту в Америці майже ніхто не цікавився, включаючи навіть і економістів-науковців.

Яке ж значення і які причини бачив Кеннеді в надто повільному ростові американської продукції? Він вказував на два важливі значення цього явища. Поперше, повільні темпи росту останнім часом існували поруч з ненормально високим безробіттям. Нормальним в США вважається безробіття, що не перевищує 3 відсотки всієї наявної робочої сили, а протягом останніх майже десятих років фактичне безробіття сягає 5, 6 і навіть 7 відсотків, а це дорівнює від 5 до 7 мільйонів людей. Характерним при цьому є склад цього безробіття. Це безробітні перманентно, а не тимчасово звільнені з праці у зв'язку з коливаннями кон'юнктури. Перманентно це безробітні тому, що переважають між безробітними молоді люди, що природним ростом своїм досягли працездатного віку, але ніякого фаху не мають і попиту на їх нефахові руки теж немає. Такої молоді сьогодні в США понад мільйон щороку. Подруге, на перманентно безробітних перетворюються цілі професії робітників, що стають непотрібними в цілості в наслідок заміни їх машинами, автоматизацією. Ясно, що такого роду безробіття можна усунути тільки за допомогою держави, бо тільки вона може дати фонди на перевишкіл непотрібних професій та на фаховий вишкіл молоді. Вільне підприємство тут нічого не допоможе. Але й цього мало. Треба теж, щоб у країні був попит і на фахову робочу силу. А оце й є той пункт, в якому Кеннеді поєднував проблему безробіття з проблемою темпів росту. Збільшення темпів росту, збільшення продукції необхідне для ліквідації безробіття, для збільшення попиту на робочу силу.

Подруге, казав Кеннеді, піднесення темпів росту потрібне Америці для того, щоб часом справді не справдилася стратегія Хрущова і Радянський Союз справді не наздогнав і перегнав Америку за рівнем економічного розвитку. Це потягло б за собою поважні політичні зміни в світі. Хрущов записав у нову програму КПРС, що СРСР пережене Америку в 1972 році. Ясно, що це його передбачення не справдиться, бо його надії були перебільшені. Однак за найкритичнішими розрахунками виходить, що коли Америка розвиватиметься такими темпами, як досі, СРСР таки пережене її найпізніше коло

1998 року. Проте навіть якщо б це сталося й за тридцять років, казав Кеннеді, нічого доброго це Америці не віщує. Відсунути ж ще далі у майбутнє, а то й зовсім унеможливити те, щоб СРСР будь-коли наздогнав США, США могли б тільки тоді, якби підвищили свої власні темпи розвитку хоч би до 4-5% на рік.

Що ж до того, як досягнути збільшення темпів росту, — це залежить від усунення причин того, чому вони сповільнилися. Кеннеді вказував, що в американській ринковій системі господарства темпи росту залежать головним чином від двох факторів — від доходів населення і, отже, суми грошового попиту, з одного боку, та від розміру нових капіталовкладань у будівництво нових підприємств та варстатів праці, з другого боку. Постільки держава тут, ясна річ, своїх власних підприємств не буде, мова йде головне про приватні капіталовкладання. На підставі статистики Кеннеді доводив, і з цим усі згодні, що сума доходів населення й попит у країні назагал зростали останнім часом безперервно, але занадто повільно. А капіталовклади — не тільки що зростали досі незадовільно, а кожні два-три роки навіть абсолютно зменшувалися в порівнянні з попередніми роками. Постає питання, чому є замало капіталовкладів? На це склалися три головні причини: 1) велика маса капіталів останнім часом пливе геть з Америки за кордон, головне до Європи; 2) зиски в Америці й процент на позичковий капітал у порівнянні з минулими часами і в порівнянні з закордоном помітно знизилися; 3) податки на зиски компаній та на дивіденди в США зараз є найвищими в світі. Все це, ясна річ, вбиває матеріальну заохоту вкладати капітали в Америці, і тому власники капіталу волюють вкладати їх в Європі, де є краща кон'юнктура.

З визначення причин видно тепер і те, що слід би робити, щоб збільшити темпи росту американської економіки. Кеннеді говорив і з цим усі погоджувалися, що необхідно підвищити стимули для капіталовкладань в Америці, себто треба знизити податки й підвищити норми зисків та процентів, треба припинити втечу капіталу за кордон. Однак далі постає проблема, що цього самого ефекту можна досягнути двома різними способами. Поперше, можна знизити в першу чергу й головним чином податки на доходи населення і збільшити купівельну спроможність і попит на продукцію, а тим самим збільшити й продукцію та зиски з неї. Це, так би мовити, довший спосіб стимулювання економічного росту. Другий спосіб є коротший. Можна зменшити податки в першу чергу й головним чином з зисків підприємств та з дивідендів власників капіталу. Це збільшило б їхні доходи, створило б у них зайві фонди, які вони тоді могли б вкласти в економіку. І от із цієї дилеми і виник поважний спір. Всі погоджуються, що податки треба знизити, але як поділити пиріг, що з цього виникне, кому дати в першу чергу й більше, а кому менше — споживачам, народів, чи акціонерам, за це й виникла суперечка.

Кеннеді був за те, щоб зменшити податки в першу чергу і в основному з широких народних мас, з споживачів. І він обстоював це не лише для того, щоб бути популярним та здобути зайві голоси на наступних виборах, як казали його критики, а й тому, що, як він сам висловлювався, немає ж жодної гарантії, що коли спочатку збільшити зиски власників капіталу, вони ті фонди не вкладуть за кордоном. В Америці вони вклали б ці фонди лише тоді, коли б тут уже перед цим зріс попит на продукцію, себто попит з боку споживачів, народних мас. Таким чином, Кеннеді заступав ніби трохи ліву лінію, що не подобалася великим власникам капіталу, але в дійсності не тому, що він сам був лівим, а зовсім з інших причин: тому що він був націоналістом, тому що вважав, що в інтересах Америки є, щоб її капіталісти вкладали капітали насамперед вдома, а не за кордоном, щоб допомагали розвиткові Америки, а не сповільнювали її ріст. Через спір довкола цього питання законопроект про зниження податків і досі ще застряг у Конгресі. Провести його за свого життя Кеннеді не встиг.

Другою важливою справою, на яку Кеннеді перший звернув авторитетну увагу Америці, але розв'язати яку він теж не встиг, була проблема дефіциту зовнішніх плат Америки. Фахові економісти бачили цю проблему й раніше, але треба було авторитету президента, щоб на неї звернула увагу ціла країна. Річ у тім, що приблизно до 1955 року, поки США давали Західній Європі різного роду економічну й воєнну допомогу, а європейська економіка ще була зруйнованою і сама продукувала недостатньо, європейські країни витрачали із допомоги одержані американські долляри на імпорт товарів з Америки. Європа імпортувала з Америки багато товарів, і в той час в Європі навіть існував так званий «долларовий голод». Але від 1955 року ситуація обернулася навпаки. Європа відбудувалася, розвинулася і більше не потребує купувати стільки товарів в Америці. А притік доларів в Європу продовжується, не зважаючи й на те, що Америка припинила їй свою економічну допомогу й поважно скоротила допомогу воєнну. В Європі стоять американські збройні сили, на оплату яких Америка тратить в Європі долляри. Так само дорого коштують американські воєнні бази в Європі. Так само й приватні американські капіталовклади пливають в Європу в доллярах і там лишаються. Нарешті, й частина тієї економічної допомоги в доллярах, яку Америка дає слабозвинутим країнам Африки й Азії, в кінцевому рахунку збирається на Kontak європейських банків. З цього всього в сумі виходить, що Америка має весь час далеко більші грошові витрати за кордоном, ніж грошові доходи з закордону. Так виникає дефіцит закордонних плат.

Однак практична проблема цього дефіциту полягає не в самій бухгалтерії, незбалансованості рахунків, а в тому, що європейські уряди і банки купують за наявні в них американські долляри не аме-

риканські товари, а американське золото. Якби вони купували товари, то це б тільки стимулювало американську економіку. А так за існуючими законами й договорами Америка зобов'язана продавати своє золото в замін за свої долляри. Мусить Америка це робити для того, щоб утримати паритет доляра до золота, утримувати ціну на золото в 35 доларів за унцію, яку вона сама встановила й зобов'язалася утримувати для того, щоб доляр міг бути світовою вільнообмінною валютою. Для того, щоб утримати вартість доляра рівною 1/35 унції золота, Америка повинна мати в порівнянні до існуючої кількості доларів в обороті запас золота мінімум на суму 12 мільярдів доларів. Ще в 1957 році запаси золота в Америці становили 27 мільярдів доларів, тобто далеко більше, ніж безпечний мінімум. Але відтоді, в наслідок існування дефіциту закордонних плат, Америка втратила на користь Європи величезну кількість золота, і сьогодні її золотий запас становить лише 16 мільярдів доларів, ледве 4 мільярди більше від критичного мінімуму. І втрата золота продовжується, бо продовжує існувати платний дефіцит.

Хто ж скуповує американське золото? Виявляється, що головним чином той же Де Голль, а також Швейцарія, Італія та інші країни. Не купують золота в Америки, себто допомагають їй в цій біді тільки Англія, Канада та Західня Німеччина. А французький міністер фінансів останньо заявив, що Франція скуповує американське золото навмисне й свідомо, бо хоче усунути доляр з позиції головної світової валюти, хоче, щоб єдиною такою валютою було золото, якого у французів вже є чималенький запас. Ясна річ, коли в США не вистачить мінімуму золотого запасу, щоб платити його ціну в долярах, ціна на золото піднесеться, і доляр муситиме бути здевальвованим. А це потягне за собою ряд поважних труднощів, подібних до тих, що сталися на початку світової економічної кризи в тридцятих роках, коли Англія була змушена відмовитися від золотого стандарту свого фунта стерлінгів.

На цю небезпеку і вказав Америці президент Кеннеді. Що ж він пропонував, щоб зліквідувати дефіцит зовнішніх плат і припинити втечу золота з Америки? Поперше, ясна річ, також і в цьому відношенні він осуджував втечу американських капіталовкладів з Америки за кордон та пропонував задля цього зменшити в країні податки. Але, крім того, він вказував, що якось треба примусити Європу більше витратити грошей на свою власну оборону, а не примушувати Америку так витрачатися. Кеннеді плянував поволі скорочувати американські бази й збройні сили за кордоном, — власне те, що президент Джонсон вже почав робити. Ясно, що все це були гостро політичні проблеми, і вони викликали чимало гострих суперечок.

*

Оце ті головні економічні проблеми, які покійний президент вказав Америці, проблеми, яких вона перед тим не добачала, але які

й далі стоять перед нею. На жаль, я вже не матиму місця зупинитися й ще на одній гострій і складній проблемі, а саме — на негритянському питанні та на тому, як пропонував його розв'язати президент Кеннеді. Але я певний, що це питання є добре всім відоме, і вияснень воно не потребує. Тому перейду до коротких кінцевих висновків.

Перед президентом Кеннеді, як бачите, стояли колосальні проблеми, такі величезні й складні, що для їх розв'язки справді потрібно було небувалої людини. Оці проблеми й зробили Кеннеді великим, хоч до них він і мав мелікі здібності, непересічну ерудицію й твердий та чистий характер. Однак і він, якою великою людиною він не був, не всі ці проблеми розв'язав і лише частину з них розв'язав успішно. Іншу частину, я б сказав — навіть більшу частину, Кеннеді тільки сформулював, поставив перед Америкою на цілий зріст, а розв'язати їх йому трагічна доля часу не дала. Президент Кеннеді впавав жертвою тих страшних антагонізмів, що їх породили власне ті проблеми, які сформулював і намагався розв'язати. Він впавав жертвою дикої ненависти пігмеїв, що не розуміли своєї власної нікчемности і далі продовжують сичати на різних американських задвірках, пропонуючи негайні розв'язки всього в найпростіший спосіб. Одною з таких «розв'язок», на їх хвору думку, й було вбивство президента Кеннеді.

Джон Фітцджералд Кеннеді був не просто політиком-професіоналом, як є більшість американських та й всіх інших політиків. Немає потреби чекати на майбутніх істориків, щоб вони сказали, що він не був звичайною людиною, що опинилася на посаді президента Сполучених Штатів в наслідок тільки випадкового вислідку статистики демократичного голосування. Кеннеді випадковим президентом не був. Він був у повному сенсі цього слова світовим політиком, політиком світового рівня, що й визнав цілий світ, коли майже всі голови держав прибули на його похорони, щоб віддати йому свою шану. Навіть сам факт, що подібних похоронів ще ніколи не було в історії Америки, щось та каже про те, яким президентом він був і як дивився на нього світ. Поруч з різними, навіть з багатьма помилками й недоліками, що зрештою неминучі у кожної людини, президент Кеннеді був вибраним керівником своєї країни, вибраним не просто демократично, а й історично. Його приклад запалює багатьох американців, особливо — молодь. Його шляхом вибрав іти його наступник, президент Ліндон Б. Джонсон. Отже Кеннеді був як велика ватра серед темної ночі — видно було її здалеку і буде видно ще довго.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

ЄВГЕН ВРЕЦЬОНА: «АЗІЯТСЬКИЙ РЕНЕСАНС»

Ніщо не гальмує так розумних політичних починань, як затхле повітря традиційних приписів «національної моралі», при чому йдеться звичайно про приписи поведінки, що їх складено в цілковито інших умовах, дуже часто без серйозної призадуми, до того людьми, найменше для цього покликаними. Це твердження є важливе взагалі, однак зокрема важливе воно в життєвих умовах еміграції або, як хочете, в діяспорі. До приписів цього роду в першу чергу належить поділ народів у нашому ближчому та дальшому сусідстві на ворогів і приятелів. Цей чисто абстрактний поділ не узгляднює, що поняття «ворог», «приятель», «союзник» належать до історично мінливих категорій, до тієї міри мінливих, що вже одне покоління мусить переживати цілковиту зміну цих понять. На таких категоріях, що значною мірою виводяться від Кащенкої «Козацької помсти» та засади «ворог мого ворога є моїм приятелем», побудована, наша політична доктрина нібито є обов'язковою для всіх українців у світі — отже рівною мірою громадян США українського походження і кивських студентів.

Немає сумніву, що історію треба знати, зокрема історію найновіших часів. Критична оцінка останніх подій, їх речева аналіза без приховування висновків під різні «ізви» (рівнорядно — «націо-» чи «соціо-»), але і без посилання на «професорів» від політики, — це є в нас тепер найпотрібніша річ. На нашу політику в минулому немає чого покликатися — ні на символи, ні на винесені з України прапори. Наша політика не мала в минулому успіхів. Це правда, але було б занадто великим спрощенням зводити все до поганих політичних залогень або до наших поганих політиків. Наша політика в минулому не могла бути інша і навіть якби вона була іншою, то її наслідки однаково були б такими самими. Бо наші політики Михайло Грушевський, Володимир Винниченко та Симон Петлюра, а пізніше Роман Шухевич, мали власне тільки такі, а не інші, дуже обмежені матеріальні сили.

Сьогодні ми мусимо дивитися на всі ці справи дещо критичніше і визнати за нашими державними мужами минулого більше заслуг, ніж це виходило б з досягнених ними успіхів. Таке твердження зобов'язує нас діяти сьогодні так, щоб вихідні позиції української політики були в найближчому майбутньому куди кращими, ніж це було

в минулому. Бо, скажім це також ясно, сьогодні ми не ведемо української політики в міжнародних розмірах, все ж таки ми можемо підготувати і підготовляємо вихідні бази для такої політики. Не хочу сягати далеко за прикладами: творення нових самостійних держав дає нам для цього наочну лекцію.

Кожний повинен бути вдячний Романові Рахманному за написання реферату і опублікування його на сторінках журналу «Сучасність» п. н. «Українська міжнародна політика з позиції власної сили». Я підписуюся під цією статтею «обома руками». Поперше, тому, що реферат справді добре написаний, а, подруге, що автор відважно розраховувався з різними нашими політичними «табу». Такий розрахунок є першою передумовою для знайдення правильних шляхів для нашої актуальної політики. Правда, для деякого окреслення «українська закордонна політика» може звучати досить головокружно. Але ми маємо свою власну політичну поставу і з цієї постави можемо вести закордонну політику не менше успішну, ніж політика Фіделя Кастро чи маршала Окелло.

Перше «табу»: у нас ще далі є дійсний поділ на два фронти. З одного боку фронту — більшовицька Росія, з другого — поневолені нею народи. Схема вигідна для патетичних (і патологічних) декларацій, але вона ні до чого при найменшому політичному вирішенні навіть тут, на еміграції. Становище різних народів, які входять у склад СРСР, дуже різне. Народи на периферіях СРСР мають свої власні національні інтереси і, не забуваймо, свою власну традицію. Очевидно, можна залишати на боці ці розбіжності, зокрема під час міжнародних конференцій при... доброму баварському пиві. Однак не можна забувати, що наше ставлення до Росії, не зважаючи на факт, якого кольору вона не була б, є цілком своєрідне і наш стосунок до росіян може бути устійнений тільки між нами і ними без того, щоб хтось інший міг у цьому допомогти або пошкодити. Це можна назвати «святим егоїзмом». Але так воно є сьогодні, а про завтра можемо подискутувати; післязавтра залишаємо пророкам. Це не означає, щоб ми не пробували використовувати різні міжнародні констеляції, зокрема в нашому найближчому сусідстві. Однак це треба робити тільки так далеко, наскільки це допомагає нам реалізувати наші цілі. Здається, що Р. Рахманний сказав досить ясно: Росія має необмінні інтереси над Балтицьким морем, і нам немає чого там втручатися, висилаючи, скажім, українські інтервенційні корпуси до Ревелю. Подібна ситуація є над Чорним морем, і нам не вільно замикати очей на цей факт, закриваючись «українським морем».

Друге «табу»: у нас не вільно дискутувати на тему порушності етнографічних кордонів. Ця звичка перейнята від поляків, які вважають своїми «етнографічними кордонами» землі, де колись стояла нога польського поміщика. Не хочу сперечатися про те, хто направлятиме наші кривди на заході, сході і півночі. Скажу ясно, що хоч ча-

стина південного Полісся належить до Білоруської РСР, ні на хвилину не буду замислюватися над необхідністю включити цю частину території в кордони України, так само як не матиму застережень щодо приналежності Берестейщини до Білорусії.

Третє «табу»: Україна належить до Заходу. Тепер? Під час тимчасової німецької окупації? Здається, що це був власне Захід, який спокійно придивлявся, як українська армія гинула від пошесних хвоб. Я ще не такий старий, щоб не пам'ятати, що наказ Заходу бльокувати Україну від суходолу і від моря стосувався не тільки амуніції та зброї, але також і... аспірину. Щоб заспокоїти теоретиків від політичних наук, скажу, що, на мою думку, Україна не належить також і до Сходу так, як не належала вона до нього за Візантії, Батія-хана або Сталіна.

Займатися політичною публіцистикою означає давати свою інтерпретацію актуальних політичних подій і висловлювати свої погляди, як в такій ситуації бути українській політиці.

Найважливішою політичною подією наших днів вважаю визнання комуністичної Китайської Народної Республіки Францією. Примітивна інтерпретація цієї події зводиться до ментальности Де Голля, який шукає способів, як докучити Вашингтонові. Очевидно, жадний французький політик, як також і Де Голль, не шукає способів, як відреагувати свою нехіль до США. Але нікуди правди діти, американська політика в своїй істоті є політикою антиєвропейською в тому сенсі, що Європі призначена роля приймача американських директив, і кожний відрух європейців окремо чи групово здушується американськими протизаходами або військовими демонстраціями. Так було в справі Суєзького каналу, Конго і тепер у справі Китаю.

Для Європи сьогодні ворогом ч. 1 (а про це в політиці власне ідеться) не є Китай Мао-Тсе-Тун'а, а СРСР — все одно, хто сидить у Кремлі. Окреслення Де Голля «Європа від Атлантики до Уралу» не є тільки крилатою фразою, але й політичною програмою, яку можна і треба реалізувати. На шляху цієї реалізації лежить використання кожного можливого послаблення Росії; щобільше — шукання способів, як до такого послаблення довести. Сьогодні ще не можна сказати, які наслідки матимуть визнання Китаю Францією і зрвання Формозою дипломатичних взаємин з Парижем. Не забуваймо, що десять років тому Франція була в Азії ще дуже міродайним фактором і що саме США викинули Францію з Південно-Східної Азії. Не забуваймо також, що ситуація США як переємника тамошньої французької спадщини є куди слабша, ніж була там позиція Франції. Скажу більше, США не зраджують жадних провідницьких прикмет не тільки в Азії, але також і в Європі. Є тільки питанням часу, коли США будуть викинені з Азії дефінітивно і коли їх роля в Європі впаде до ролі роз'ємника в конфлікті Європа-СРСР. Це все до-

бре бачить Де Голль, і тому він заздалегідь шукає союзника в Азії, яким єдино може бути комуністичний Китай.

Заголовок цієї статті не випадковий. Він взятий у Миколи Хвильового. Для нього гаслами були: «Геть від Москви», «Орієнтація на всяку Європу», «Азіатський ренесанс». Ми завжди мусимо пам'ятати, що ситуація всієї української національної маси на Україні, зокрема її думаною частини, є інша, ніж наша ситуація тут, у Західній Європі чи за Атлантийським океаном. Не треба аж далеко сягати за прикладами. На конфлікті Москва-Пекін користають уже: мала Албанія, комуністи Румунії і прежитрий Фідель. Для мене немає сумніву, що якби на Україні існувала тепер комуністична партія Шумського, Хвильового, Волобуєва та Любченка, то і ситуація на Україні була б досить подібна до ситуації в Албанії. Розуміється з далеко глибшими наслідками для русифікаційної політики Кремля — не тільки для України, але також для інших союзних чи сателітних республік.

Я піду ще далі і поставлю твердження, що серед української інтелігенції на Україні є багато людей, що пильно стежать за змінливими фазами нібито ідеологічного конфлікту і що Китай Мао-Тсе-Тунга має на Україні багато симпатії. Коротко сказавши, «азіатський ренесанс» Хвильового міг би мати вигляди на реалізаційні успіхи в міру скріплення позиції Пекіну в комуністичному світі. Слідом за такою тезою треба поставити тезу, зобов'язуючу для української політики на еміграції, що сьогодні нам по дорозі з Де Голлем та його ефективно протихрущовською поставою. Американська преса навіть занепокоєна можливим послабленням становища Хрущова чи навіть його поваленням. У найдальшій послідовності щодо нашої політичної інтерпретації лежить твердження, що в конфлікті Москва-Пекін наші симпатії по боці Пекіну. Нас не повинна б лякати «нова Калка». Ми ж можемо бути власне по боці переможця над «ною Калкою».

Не хочу сягати до «якби», бо теперішня політика Москви є політикою національної екстермінації і послідовної русифікації. Оборона мурів Кремля нам ні в чому не допомагає. Навпаки, кожну щілину та рису в цих мурах ми вітаємо.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

ЯРОСЛАВ РУДНИЦЬКИЙ: МОРЯМИ ПІВДЕННИМИ, ДАЛЕКИМИ

EXPULSIS PIRATIS...

Про Христофа Колумба звикли загально думати як про мореплавця-конкістадора, людину, далеку від зайвих сантиментів і ніжних реакцій душі. Тим часом воно не зовсім так. «Відкривши» Багамські острови близько півтисячоліття тому, він у захопленні писав своєму суверенові в Іспанії:

«Красою ці острови перевищують усі інші країни так, як день своєю величчю перевищує ніч».

Вінніпезжі, торонтонці й інші «американські сіверяни», втікаючи від тріскучих морозів у грудні, січні чи лютому на південь, захоплюються ще одним аспектом цієї краси — підтропічним кліматом островів, буйною зеленню пальм, садів, кущів, трав, смарагдовими водами пляжів і квітами, що справді «квітнуть барвою новою» — незвичними кольорами й формами.

«Незалежна британська колонія» (від 1629) — Багамські острови були свідком найздів усякого елемента, і недаром у новому гербі, що разом із новою автономною конституцією ввійшов у життя пам'ятного 6 січня 1964, гордо пишеться, побіч корони й щоглистого корабля, напис: «Expulsis piratis restituta commercia».

Комерцію реституйовано тому, що це найголовніше джерело національних прибутків. Бувши єдиною в світі країною без оподаткування жителів (на Багамах немає ні прибуткового, ні власницького податків), вона мусить з чогось «жити». І тут власне Колумбове спостереження влучне: краса островів і їхнє лагідне вічно літнє підсоння грають велику роль. Країна — а зокрема Нью Провіденс із столицею Нассав — черпає основний свій дохід із туризму в його найрізніших формах: американські мільйонери будують тут препишні вілли південного стилю, їм не поступаються «капіталісти» з Британських островів, великі готелі з найвишуканішим комфортом приміщують маси туристів, особливо взимку, а кораблі по кілька днів вистояють у порту Нассав, даючи найдешевші можливості перебування в цій країні сонця. Не можна забувати й про летунські лінії, що привозять і відвозять щоденно велике число туристів з усього світу. «Рестигута комерція» розвивається несамовитим темпом і під кожним

оглядом надолужує браки, що впливають із безподаткової системи економії країни.

Велику роллю в ній грають філіяли банків, у тому числі й канадських банків — Комерційного, Королівського, Ново-шотландського, а також приватні інвестиції — все власне з уваги на безподатковість країни. У протилежність до білого населення чорношкірі живуть у біді; нассавські «слами» — справжній образ нужди й розпуки. В надії на туристів і заробіток із них чорні розгорнули всякі роди домашнього примітивного промислу, як виплітання солом'яних капелюхів, торбинок тощо. Інші виробляють сувеніри з мушель, камінців, дерева. Поважна кількість негрів зайнята як шофери, туристичні провідники, носії, а жінки як прислуга чи продавальниці в крамницях. З первісних мешканців островів — середньоамериканських індіан, не залишилося майже нічого. Біло-чорна інвазія й тверді закони життя змінили впродовж сторіч обличчя країни, острівна ізолюваність відбилася виразно на мові. Порівняно з своїм однородцем у Нью-Йорку, Чикаго чи Вінніпегу, багамський негр говорить по-англійському з виразною британською вимовою; це робить незвичне, якщо не дивне враження. Друга мова, що її тут вживають, — еспанська. Це вплив Південної й Центральної Америки, а зокрема Куби, з якою (до Кастро) були живі зв'язки як із островом близьким (як і Фльоріда). Тепер ці зв'язки перервані, і всіх прихильників Кастро виселяють негайно з Багамських островів.

S/S FLORIDA

Здається, що з Фльоріди найтяжче потрапити таки на (пароплав) «Фльоріду» — пароплав між Міямі й Нассав. Ті, що вже по кілька разів їздили взимку на Багамські острови, запевняють, що під час головного сезону дістатися на нього без попереднього за кілька місяців замовлення місця майже неможливо. А деякі з досвідчених пенсіонерів замовляють собі місця на наступну зиму прямо при відході з корабля. Популярність «Фльоріди» (й інших пароплавів тієї ж П. О. Компанії) в тому, що вони, будучи одночасно й готелем-пансіоном у час постою в нассавському порту, без порівняння дешевші від мільйонерських готелів на Багамах: майже тижневе утримання на кораблі разом з переїздом і з поворотом до Міямі коштує менше, ніж один день у пишному готелі. Нічого дивного, що з кінцем грудня 1963 року всі місця були не тільки випродані, але стояла довга черга гостей, що хотіли потрапити на «Фльоріду».

Коли я згадав своєму готелевому господареві в Міямі, що хотів би зробити «крузу» до Нассав, він тільки здвигнув плечима. Але після довшої «приятної» розмови, стиснувши мою долоню з однодоляровою банкнотою, він сказав, що зробить усе можливе й т. д.

І справді, коли я повернувся до готелю на обід, «усе можливе» було вже зроблене в формі корабельного квитка на двоособову кабіну ч. 344. Я розплатився з своїм господарем і на другий день уже стояв у довгуватій черзі майбутніх «флоридян». Завантаження в Міямі почалося о пів третьої по полудні. Через те, що я виявився чужинцем у США, мене скерували до окремого урядовця, перед яким не було ніякої черги. У висліді я був одним із перших пасажирів на кораблі того дня. Зайнявши своє місце (долішне ліжко на основі т. зв. «права першости») і розташувавшись в кабіні, я вирішив сам кинути листи в місті і пройтися по його розкішній набережній (до відпливу залишалися ще дві години). Капітан корабля попросив мене зареєструватися на одну з черг при їдальному столі і, коли я це зробив, звернув мені чемно увагу, щоб я не спізнявся, бо точно о 4,45 відчалиємо з Міямі.

Так і сталося. Під гудок корабельної труби (які вони всюди однакові!) ми відпливли з Міямі і за якої півгодинипливли на відкритому морі на південний схід під промінням заходячого сонця.

Коли настав вечір і на горизонті перестали блимати міямські набережні світла, я зійшов до каюти переодягнутися на вечерю. Мого товариша подорожі не було в ній, тільки дві великі валізи лежали на долівці. Я з цікавістю прочитав адресу: «Capt. J. F. Park. Miami, Fla».

Гм, подумав я, військова ранга, чи не пахне тут Кубою. ? *Qui vivra — verra!*

Коли я збирався до відходу, в дверях виявився молодий чоловік років двадцяти, що, ввічливо всміхаючись, привітався й запитав, чи я капітан Парк.

— Ні, я думаю, що це ви — капітан Парк.

— Я не Парк, а Віндінгер; я зайняв горішнє ліжко й думаю, що це ваш багаж.

— Можливо, що він (багаж) попав сюди помилково. Чи не потрудилися б ви до господаря (пурсера) й вияснили справу?

— Добре, я й так маю діло до нього.

Ми розійшлися. Я пішов до їдальні, а мій співжителю до канцелярії корабля.

Після вечері, коли, попиваючи каву, я ближче знайомився з бостонцями при нашому столі, нагло прозвучав голосник:

— „Mr. Rudnycky, please, report immediately to the Purser's Office“.

Заклик повторено двічі, і я миттю подався до корабельної канцелярії.

Чому зразу ж така рекляма? Як свого часу в Стокгольмі перед відпливом до Фінляндії! А ще й як спотворюють прізвище: «Радники», — думалося по дорозі.

— Sir, my name is Рудницький, you called for me, didn't you?

— Yes, sir, — відповів знайомий мені вже капітан корабля.

— Як ви дісталися на цей корабель?

— Зовсім просто: купив білет, заквартирувався — при вашій ла-

скавій допомозі — в кабіні ч. 344 і, як бачите, enjoying the trip and your nice company!

— Так, але в цій каюті, замість двох, є вас три: ви, Вінцінгер і капітан Парк.

— Як пригадуєте, я був перший, я виходив на берег, ви ж самі нагадували мені, щоб не спізнатися!

— Ах так, точно пригадую собі, ви були одним із перших пасажирів...

— Не одним із перших, але таки найпершим у кабіні ч. 344. Після мене заквартирувався туди Вінцінгер, а щойно опісля принесли капітана Парка, чи пак його багаж.

— Мені дуже неприємно, але Парк — наш гість, капітан одного з компанійних кораблів.

— То як же ж ви приміщуєте таких високих гостей?

— Це такий тепер сезон! Але ми якось вийдемо з цієї ситуації. Дякую вам і вибачайте!

Ми розпрощалися.

Коли я вернувся в каюту, в ній уже не було Паркових валіз: очевидно корабельна залага «якось вийшла з цієї ситуації».

«СМПЛИВИМ ПОКОРЯЮТЬСЯ МОРЯ»

Наш корабель — один із тих суспільних мікроорганізмів, що здійснюють успішно ідею «безкласового суспільства» ще на цім світі: на ньому є тільки одна «кляса», але коли судити з якоїсь субтропічної комахи, що 23 грудня 1963 року о першій годині лізла по стіні ідальні, то назва його (корабля) як «першоклясного», не люксусового — виправдана.

— Вой, беріть його легко! — сказав я.

Кельнер при нашому столі підійшов, усміхнений, з паперовою серветкою до стіни й дуже зручно зняв з неї субтропічного інтруза в ідальні.

Хвала Богу, — подумав я, — ми вже після юшки.

— Коли родзинка така, що не рухається, то в нас, у південних штатах, прийнято її вважати за справжню родзинку, — зауважила Мері, співтрапезниця при столі, походженням із Санкт-Петербургу на Фльоріді (якого, на щастя, досі ще не перехрестили на «Ленінград»!).

— В Новій Англії такого немає! — зауважила софістично бостонянка навпроти.

— Велл, — висловив недвозначно свій досить складний погляд на цю справу її чоловік.

Бувши спеціалістом більш від етимології, як від ентомології, я не забирав більше слова в цій справі й жалкував щиро, що немає при нашому столі проф. Грановського з Ст. Пол, Міннесота. Але жалкувати довго не довелося, бо незабаром принесли «друге» — смажену рибу, а відомо, що при рибі всі комахи (навіть субтропічні) або

замовкають, або щезають безслідно... Це, зрештою, зауважили вже давно Скворода й Котляревський.

*

Рівність сил (2:2) при нашому столі ніяк не могла служити за основу для якихнебудь висновків про кількість чоловіків і жінок на «Фльоріді». Цих останніх було приблизно вдвічі більше.

В загальному можна було склясифікувати «фльорідське» жіноцтво за такими категоріями:

- 1) ті, що їм померли (або що від них утекли) чоловіки,
- 2) ті, що їм помруть (або що від них утечуть) чоловіки,
- 3) ті, що їм не помруть (і від них не втечуть) чоловіки,
- 4) категорія неясна й непевна (жінки, що їх ніяк «не розбереш без водки»).

До цієї останньої категорії належали, як мені здавалося, русявка з Гамбургу, яка раз (по-німецькому) твердила, що її чоловік згинув десь у Руслянді в час другої світової війни, а вдруге (по-англійському) — що стала вдовою вісім (!) років тому й уже має внуків.

Поza поданою класифікацією стояла пальмоподібна американочка з Пальм-Бічу, що відбувала пошлюбну подорож із своїм куценьким чоловіком („*contraria se trahunt*“) і під час капітанового галя-прийняття дуже зацікавилася увагою, що часи й звичаї міняються на цьому світі: давніше відбували передшлюбні, а сьогодні пошлюбні «медові місяці».

*

На «галя-парті» капітан-гість, містер Парк есквайр, сидів похнюплено й посьорбував час від часу джін.

— Як же ж вас учора примістили, капітане?

— Несамовиті історії трапляються в гостях... Першого вечора, коли вияснилося непорозуміння з моїм багажем і приміщенням, мені дали ключ від окремої кімнати, «найкращої на кораблі», і я мав там жити сам протягом цілої «крузи». Ну, і добре — нічого журитися! Я заквартирувався десь коло 10-ої й пішов між люди. Нагадував про себе знайомим на кораблі, знайомився з новими. Відомо ж, без чарки при таких нагодах не обійдешся. Отож, поговоривши й попивши з цим і тим, на зорях я подався до себе. Не раз мені траплялося на службі спати в «поготівлі», тож і цим разом я скинув тільки піджак і, вставши навмання на своє ліжко в кабіні, заснув по-мертвецькому... Та не судилось мені довго спати тієї ночі. Мене збудив пронизливий жіночий крик: „Who is, here?“ Розплющивши очі, я побачив яскраво освітлену кімнату й голову якоїсь жінки з настрашеними очима на сусідньому ліжку. Виявилося, що, заснувши, я почав хрогти. Це збудило даму, що помилково заквартирувала в моїй кімнаті, замість у своїй, сусідній. Ясна річ, я вибачився й вийшов із кімнати, щоб провести решту ночі на свіжому повітрі. І так уже дніло. А вдень, якось спати не міг. І от, як бачите, діждався другої ночі. Уже сьогодні, може, нічого несподіваного не трапиться. Кімнату замкнув на ключ.

— А як з вашою випадковою квартиранткою?
 — Це вже інший, окремий розділ.
 — Сподіваймося, що ще не закінчений, — докинув я на прощання.
 — Сподіваймося! — таємниче усміхнувся капітан і знову похнюпився.

Можливо, що цей інцидент спричинить у майбутньому малий пересув у прийнятій класифікації жінок на кораблі. Та й зміниться стара пісенька: «Капітане, капітане, смілим покоряються не тільки моря...»

«УКРАЇНКА... ПОТЕНЦІЙНА»

У кожному місті, де я перебуваю, до обов'язкових належить візита до бібліотеки й музею. В Нассав ця справа була улегшена обставиною, що і бібліотека, і музей в одному будинку — колишній тюрмі. Не можна батькам міста й колонії брати цього за зле, навпаки, це до певної міри може служити за наявний доказ цінування ними книг, журналів і музейних експонатів. За сімома замками, за грубими камінними мурами й заграбованими вікнами не тільки що не пропаде ніяка річ, коли немає т. зв. урядових годин, але й для читачів існує певний «настрій контемпляції» й більш філософічного підходу до життя... Отож із практичних, із теоретичних і всяких інших міркувань приміщення публічної бібліотеки й музею в Нассав зовсім виправдане. От хоч би подумати, що було б на світі, якби всі тюрми перетворити на бібліотеки й музеї!

Тоді запанувала б справжня «калокагатія» й було б легше жити. Правда, в наші дні це ще нездійснимо, бо деякі країни мусіли б у цілому стати музеями-бібліотеками, а звісно, що це не по лінії їхніх «улюблених» урядів і тих, що стоять за урядом...

Вертаючися від утопійних можливостей до багамської дійсності, треба насамперед ствердити, що нассавська публічна бібліотека, не вважаючи на своє приміщення, справжня станиця друкованої культури й визначний осередок духового життя країни. Маючи декілька відділів (довідковий, загальний, дитячий, спеціальний відділ «багаміяни»), воно тішиться великою популярністю серед населення, включно з дітьми. Всі книжки й журнали англійською мовою, переважають європейські, британські видання.

Ні в довідковому, ні в загальному, ні в інших відділах не довелося мені знайти нічого про Україну. Я й не дуже дивувався, бо не зустрічав про неї і в більших бібліотеках. Навчений одначе досвідом, я запитав, чи мала б управа бібліотеки щось проти, коли б подарувати туди, наприклад, енциклопедію українознавства чи інші книжки про Україну англійською мовою.

— Дуже радо їх приймемо й поставимо до диспозиції відвідувачів, — заявила директорка (до речі, недавно прибула сюди з похмурої Шотландії).

*

Нассавський музей приміщений у тому самому будинку, але на вищих поверхах. Це прецікава колекція місцевих експонатів, старих мап островів, світлин із недавнього минулого і об'єктів матеріальної культури, включно з цікавішими зразками місцевої субтропічної фльори й фауни. Хоч у ньому багато справжніх унікатів, атракційність і популярність його серед туристів куди менша від першого-ліпшого нічного шинку чи найдурнішого між дурнями «показу рожевих флямінго». Така вже доля музеїв у країнах з високорозвинутою туристичною комерцією... Одначе ми не були б справедливі, коли б не згадали двох музеїв-фортів із XVIII ст.: Шарльотти і Монтею, прекрасно збережених і включених тепер в обов'язкову програму при поїзді по місту вдень. А оглядини фортової в'язниці, камери тортур з відтвореною сценою допитів та іншими атракціями залишають спогад у пам'яті м'якосердних дам...

*

Прекрасна, соняшна і вічнозелена столиця багамських островів збагатила скарбницю моїх понять новою ідеєю — ідеєю «потенційної українки». Це концепція запевнення місця для української книжки наперед, ще заки її висилати кудись. Досі звичайно ми висилали українську книжку чи журнал «сліпо» наперед, не раз і не двічі розчаровуючися, не знайшовши опісля нічого в даній книгозбірні (останній приклад: бібліотека ОН у Нью-Йорку). «Потенційна українка» така, що коли її вислати, вона буде прийнята й збережена. Щоб одначе потенційність перейшла в дійсність, треба знайти когось, хто захотів би переслати енциклопедію, словник чи іншу книжку в дану місцевість. Такі меценати в нас є так між одиницями, як і між установами. Треба думати, що при наступних відвідинах у Нассав «потенційна українка» стане дійсністю не тільки для мене, але й для кожного, хто за нею шукає по широкому світу.

GLORIA IN BAHAMIS DEO!

У протилежність до поетичного зображення Б. І. Антоновича у «Сніговій завії» —

«народився Бог на саях
в лемківськiм містечку Дуклі»,

модерні біблїезнавці, між ними голландський теолог Г. В. Фан дер Фарт Сміт, прийшли до висновку, що Христос народився десь з кінцем серпня в першому році «перед Христом». І сьогодні вже немає вчених-богословів, що твердили б про народження Христа в грудні (пор. «Тайм», т. 82, ч. 25, стор. 58). Коли ж узяти до уваги географічну широту Віфлеєму в Юдеї, то вона відповідає на нашій півкулі приблизно ширині Бермудських островів...

Святкуючи понад 50 років Різдво Христове в «снігових завіях» і

морозах, я мріяв відсвяткувати його хоч раз у тій географічній широті й кліматі, які відповідали б події несповна дві тисячі років тому. І от 24 грудня 1963 року при серпневій погоді й температурі у святковому настрої я дожидав великого різдвяного свята в Нассав на Багамських островах.

Звиклий до традиційного цілоденного посту перед «святою вечерею», я не поспішав рано на сніданок, а в святковому настрої вийшов на Бей-стріт, головну вулицю столиці Багамських островів. Що насамперед вражало тут кожного, — це великий передсвятковий рух. І білі, і чорні, й півбілі, й півчорні, і великі, і малі — в якомусь поспіху, здавалося, хотіли викупити все, що «бачили очі» за вітринами крамниць, на прилавках під голим небом, чи на станках головної площі — Росон скверу. Тут, під боком туристичного бюро, влаштовано сцену Христового народження з Богоматір'ю, св. Йосифом, (чорними) пастушками, ягнятами, трьома царями й зіркою, причепленою над тростиновим дахом. Надворі стояла справжня серпнева спека, світило сонце, а в повітрі розносилися звуки гучномовця: *Gloria in excelsis Deo!*

Погідний святковий настрій у природі підсилювали деякі несподіванки. Ось один із янголів, що дискретно оточували сцену Різдва, впав на траву і лежав горілиць на землі.

— *Drunk in advance* (п'яний задалегідь), — висловився про нього якийсь безбожно підпилий турист.

— Ви краще підіть до церкви й там довідаєтеся, що й між янголами були «впавші», — стала в обороні «впавших» якась дама з солом'яним великим капелюхом на голові.

— А ви попробуйте дістатися сьогодні до церкви — відповів той, — був у двох, зачинені, кажуть аж по півночі будуть відправи по церквах. Дама з соломою на голові зм'якла:

— Коли ви думаєте, що цей янгол п'яний, то він напевне чоловічого роду!

— А звідкіля ви це знаєте?

Не бажаючи бути свідком дальшої блюзнірської розмови, тим більше, що до нас підходив височенний (чорний) поліцей, я попрямував далі.

По другій стороні площі стояла велика будівля з білою колонадою, а перед нею пам'ятник королеві Вікторії. Велика будівля — це був, так би мовити, «пуп багамського світу» — пошта, телеграф, легіслятура й суд. За ними, на пристойній віддалі, стояв круглуватий будинок з заграгованими вікнами. Це була стара тюрма з XIX ст., перетворена тепер на публічну бібліотеку й музей. На всіх цих офіційних будинках були більші або менші написи й прикраси під гаслом: *Merry Xmas!*

Правда, пізніше, в опівнічну годину, у час різдвяного послання до всіх вірних, один із нассавських панотців виступив дуже гостро

проти таких скорочень, як взагалі проти різдвяної комерціалізації життя:

«Мірилом щасливих свят повинне бути не те, скільки хто зробив на передсвятчному бумі, а те, наскільки ми відчуваємо й розуміємо прихід Христа на землю для спасіння роду людського. Не скорочуймо, не викреслюймо імени Христа з назви Різдва!»

Розглядаючися по гарному і чисто утриманому храмі Божому, я запримітив, що цей панотець не тільки в теорії був проти скорочення «Крістмас» на «Хмас». У нього на стінах гордо пишались цілісні написи:

Merry Christmas! Happy New Year!

А побіч них повністю виписані такі перестороги:

«В цьому храмі заборонено жувати гуму!»

«Плювати на долівку заборонено!»

І ще багато інших (не скорочених) інструкцій можна було вичитати в різдвяну ніч на стінах церковного притвору в багамській столиці.

Та не всі їх читали. Більшість мешканців нашого «плаваючого готелю» вночі з 24 на 25 грудня відбувала різдвяний обід по нічних клобах, що проголошували свої спеціальні програми з цього приводу.

— Знаєте, я ще ніколи в житті не танцював свінга під ритм колядки «Джінгл-белл», велика насолода! — захоплювався молодий «колежський» професор від психології.

— Але найкраща вистава й музика таки в «Каліпсо», — заявив його «колежський» колега.

— Що ви! За два доляри я був сьогодні в «раю»: у різдвяну ніч — купався на Парадайз-біч, повітр'я й вода 77°, не рай це на землі? — мовив третій.

★

Відступ мало не ліричний.

При вході до корабельного голу ясно освітлена, блискітками прикрашена справжня різдвяна ялинка. Дитино півночі далекої, занесла тебе доля на моря південні, де «Крістмас» скоротили на «Хмас», а з «Танненбавм» зробили «Таннен-свінг».

★

З нагоди Різдва Христового капітан корабля дає галя-обід з попереднім коктейлевим прийняттям, побажаннями й танцями (під звуки колядки «Джінгл белл»).

На «Райському пляжі» проти сонця вигріваються на срібному піску маси туристів (а вступ на «Райський пляж» незмінний: два доляри від великих і малих).

★

«У „Каліпсо” сьогодні спеціальна вистава й музика — не забудьте прийти, ціни ті самі, що в будень!»

★

«Впавшого» янгола якась добра рука (здається, чорного поліцая) поставила на ноги; вже не він лежить на землі, а чорний бом, що хропе при двох порожніх пляшках.

*

Від третьої години ранку 26 грудня парада «Бок синг-дей!» Це традиція дня, у який з нагоди Різдва пани колись винагороджували вірних і добрих рабів. Сьогодні море маскарадних вдягнених людей, звуки пісень і бубнів, парадні фловти-вози, крики, танці й радість новітніх рабів скомерціялізованого життя...

*

Сходить Різдвяне сонце на Багамських островах і через кілька годин знову пектиме серпневим вогнем землю: тубільці шукатимуть тіней пальм, «новоприбулі» вигриватимуться на «Райському пляжі», а самітня ялинка в притворі корабля здивовано дивитиметься на неоновий напис на протилежному даху, із якого викреслили святе ім'я Христа...

POST SCRIPTUM: «НЕ СТЯГ ЦЕ НАШОЇ ВІТЧИЗНИ»

Спекотливе багамське Різдво, таке, яке приблизно було в серпні місяці у Віфлеємі Юдейським, коли народився Христос, проминуло.

В Нассау залишилися будні, туризм і новий державно-політичний статус із про- чи пак реституйованою комерцією...

Повертаючися з півдня в засніжені простори манітобських степів, я почував себе щасливим, що передо мною ще таке Різдво, до якого звик з дитинства: морозне, «в сніговій завії», з колядою, до якої не танцюють свінга, з нашою традиційною кутею, замість галья-обіду, з ялинкою, привезеною з Бобрівки й з порожнім місцем за столом для тих, що відійшли від нас назавжди... Таке Різдво я святкував здавна 6 й 7 січня, байдуже, чи сніг скрипів під чобітьми, чи під колесами авт...

І коли нам, кинутим на буруни далеких морів, доводиться іноді бути співучасниками свят чи подій, що ними живе кожночасно оточення, то це тільки додаток, рід «цікавого досвіду» для живої душі. Вона в своїй основі незмінна, непорушна, сприймає й сприйматиме всі ці досвіди, як додатки, як цікаві переживання, не забуваючи чарівного евшану-зілля, що пахне навіть у різдвяну ніч і навіть там, де «квіти квітнуть барвою новою»...

А коли підносять квіти й акції і відв'язуватимуть линви, що на деякий час прив'язували наш корабель до далеких чужих берегів, коли вивішуватимуть високо на щоглі новий прапор Багамських островів, десь глибоко на екрані душі з'являться поетові слова:

Та що нам їхній бунтівливий стяг,
Коли не стяг це нашої вітчизни...

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Критичний огляд мовознавства в УРСР

Current trends in linguistics, edited by Th. A. Sebeok, vol. I: Soviet and East European linguistics, Mouton & Co., The Hague 1963, 606 стор.

Спробу дати огляд всіх ділянок мовознавства в СРСР (включно з навчанням чужих мов), Болгарії, Польщі, ЧСР та Югославії після війни представляє оця колективна, а з вини окремих авторів і редактора дуже нерівно написана праця. Більшість оглядів писана з позицій структуралізму, інколи кепкуючи зі спізнених молодограматиків і традиціоналістів, але не бракує тут і наївно-традиціоналістських звітів. Зустрічаються тут сумлінні, сконденсовано-ділові високікритичні статті Ю. Шевельова чи Е. Станкевіча поруч із балакучими, зарозуміло-ноншалаєнтними не лише супроти зорієнтованого користувача книжкою, але й супроти опрацьовуваної теми.

П'ять шостих книжки приділено для СРСР, в тому числі головне російській мові й загальним питанням. В ділянку слов'янської лінгвістики СРСР входить і праця Ю. Шевельова про українську в УРСР (стор. 217-50) та білоруську мову в БРСР (250-64), яка насправді подає огляд післявоєнного мовознавства на Україні. Доводиться подивляти ознайомленість високовимогливого автора з рідкоприсутніми статтями й виданнями з України й критичні уваги до змісту майже кожної з них. Провінційна відсталість від модерних напрямків (а вони дійшли вже до Москви й Ленінграду), неознайомленість з західною фаховою літературою й ранішими роботами, нерідко грубі помилки (цитуються їх засоромлюючі приклади!), втікання перед «небезпечними» темами або підлабузницяка офіційщина, пережовування давно відомого матеріалу, нехіль до теоретичних проблем — характеризують праці наших колег

з УРСР; міжнародного рівня сягають всього деякі праці Булаховського, Мельничука, Жилка, Генсьорського, лише Кучеренко й Чапля обіцяють децю краще; відгомін формалізму помітний у Білодіда й Фінкеля, польської ж школи — у Ковалика й Гумецької; імпонує хіба розвоєва динаміка — від «абсолютно-нульового стану» наприкінці 1930-их років. Можна лише від серця побажати, щоб ці компетентні й справедливі критичні слова Ю. Шевельова дійшли не лише до українців на еміграції, але і вдома.

Фахову літературу й дослідження також і з УРСР (тут однак здебільша неповно через неприступність видавч УРСР на Заході!) включають й інші автори: головне Д. Ворт (синтакса), У. Вайнрайх (лексикологія), В. Кіпарський (порівняльна й історична славістика); інші обмежилися всього центральноросійськими публікаціями, не виходячи поза Москву-Ленінград (при віршуванні К. Тарановський, при фонології М. Галле, при морфології К. Схонефельд та ін.). У В. Кіпарського вражають декотрі дразливо фальшиві інтерпретації: 1) мовляв, у 1930-их рр. в УРСР замінено насильно польські слова української мови російськими (йдеться тут про задомашнений у німецькій славистиці погляд, ніби українщина різнилася від російщини головне польонізмами, див. Г. Броер «Слявіше Шпрахвіссenschaft», I, 51, Берлін, 1961); 2) мовляв, вчений немаррист Булаховський врятувався у 1930-их рр. тому, що сидів на провінції, а от у Москві тоді науковців такої міри — знищено (насправді пощаджено його, як і О. Білецького в Харкові, «на розплід» як непричасних до українського наукового життя, знищено ж учених-українців, заангажованих якось у відродженецькому русі). Подібних інтерпретацій у статті західноберлінського славіста більше. Зов-

сім бракує опрацювання мовознавства в Румунії і романістики в УРСР. Лиш Е. Станкевіч на маргінесі згадав і про україністичні праці в Польщі, а Г. Дечі — в Угорщині. У поверхових оглядах про ЧСР та Югославію про україністику згадки нема. Переочені й праці з УРСР з прикладної та математичної лінгвістики.

Дуже неповна щодо УРСР (нема згадки хоча б про педінститути іноземних мов в Одесі й Харкові, крім вичислених київського й горлівського) і стаття Я. Орнштейна про навчання чужих мов в СРСР. Варто з неї відмітити: гунгаристика представлена лише в Ужгороді, молдаваністика в Чернівцях і Кишиневі, ботемістика, польоністика,

грека, латина у Львові, еспаністика в Києві, романістика (французьке), англістика й германістика (німецьке) — в університетах у Києві, Одесі, Харкові, Чернівцях і Львові; нема в УРСР орієнталістики як окремих кафедр (раніше у Львові, Києві, Харкові). Англійської, німецької та французької мов навчають лиш у 12 педінститутах УРСР і сумежних областей (Білгород, Більці, Дрогобич, Кіровоград, Краснодар, Курськ, Ніжен, Ростов, Суми, Таганріг, Черкаси, Вінниця); у решті ж (21 педінститут УРСР) кафедр іноземних мов немає, як виглядає з названої статті. Можливе однак, що ці дані не повні.

Олекса ГОРБАЧ

Селекціоновані бібліографії мовознавства в УРСР

Л. І. ГОЛЬДЕНБЕРГ — Н. Ф. КОРОЛЕВИЧ, Українська мова, бібліографічний показник (1918-61 рр.), вид. АН УРСР, Київ 1963, тираж 700, 300 стор.

Вперше від бібліографічного показника праць з української мови, складеного Л. Червінською й А. Диким (Харків 1930), видано в Києві селекціонований з партійного погляду новий показник, що охоплює до 3 000 позицій. Очевидно, він далеко не повний з кількох причин: 1) охоплює територіально лише «вітчизняні» публікації, себто з теренів СРСР (до 1939 в тодішніх кордонах і від 1945 в нових кордонах), і мовчанкою поминає все на західних землях і на еміграції; 2) за 1918-56 рр. реєструє лише праці — «не марксистські», «не буржуазно-націоналістичні» (крім «реабілітованих» авторів), «не сталіно-славословні» (вже в самому наголовку!) і не тих авторів, що опинилися за кордоном (нема, наприклад, праць Ю. Шевельова, але хіба через недогляд попали деякі, друковані в Києві, праці І. Огієнка, П. Ковальова, К. Туркала!); 3) неохайністю укла-

дачів слід пояснити пропуск низки раніших і новіших книжок (наприклад, К. Німчинов: Український язик, 1927, — хоч є інші його праці; немає низки термінологічних російсько-українських словників, виданих Інститутом мовознавства АН УРСР у 1962 й 1963 роках: з механіки, теплотехніки та газотехніки, з фізіології, ботаніки). Лише дуже загальною й скупо подаються анотації про зміст відмічуваних позицій.

Все воно дивує тим більше, що ті ж самі автори (Л. Гольденберг, Ф. Королевич і ще А. С. Саломашенко) опрацьовували українськомовну літературу для всесоюзного двотомника московської АН СРСР — «Славянское языкознание, библиографический указатель литературы, изданной в СССР с 1918 по 1960 г.», Москва, 1963, ч. I (1918-55), 342 стор., ч. II (1956-60), 450 стор., тираж 2 200. Число тутешніх україністичних позицій майже ідентичне з попередньою, українською публікацією, але анотації укладачів — куди вичерпніші. Чи ж конче ідентичне київське видання мусить

бути піршим від московського? Сам періодизаційний розподіл московського видання відразу ставить перед очі, що в першій частині будуть (і справді так воно є!) пропущені «антинаукові» марристські й до-сталіноборні друки (але війна з «буржуазним націоналізмом» таки лишилася, хоч пропущено титули погромницьких статей проти, наприклад, О. Вишні й «реабілітованих» мовознавців!); зате пропущені при публікаціях після 1956 року треба вписувати вже на рахунок звичайної несумлінності укладачів. Індекс авторів в обох московських томах сигналізує за допомогою орієнтальної етики, кого скласифіковано тут «визначним мовознавцем» (тоді в індексі при його прізвищі стоять не лиш до-цифрові відсилачі, але ще й наголочки кожної такої його публікації); такими «визначними» з-поміж українських учених (теж і репресованих раніше) визнано за ті роки аж 42: С. Бевзенка, І. Білодїда, П. Бузюка, Л. Булаховського, В. Ващенка, Ю. Гепнера, М. Гладкого, П. Горещького, І. Грицотенка, М. Грунського, Л. Гумецьку, Й. Дзендзелівського, Ф. Жилка, М. Жовтобрюха, В. Ільїна, Н. Кагановича (політрука від русифікації в Інституті мовознавства 1930-их рр. перед ежовщиною!), Ю. Карпенка, І. Кириченка, І. Ковалика, А. Кримського, Є. Кротевича, О. Курило, П. Лизанця, Л. Лосеву, А. Москаленка, В. Перетца, І. Петличного, П. Плюща, С. Самійленка, О. Снявського, М. Станівського, М. Сулиму, Є. Тимченка, К. Цілуйка і І. Чередниченка. Йдеться в основному про керівників кафедр по університетах та керівників мовознавчих установ АН УРСР у Києві і Львові. Що чимало тут сумнівної покищо вартості «визначних» — при відсутності інших (як от В. Ганцова, що ніби повернувся з заслання в 1950-их рр. до Києва, В. Сімовича, І. Панькевича, І. Свенціцького, І. Зілинського...), не треба й згадувати. Може варто відмітити неграмотну анотацію укладачів при статті покійного вже серб-

ського славіста І. Поповича з «Мовознавства» (в 15, 1959) про відкриття ним північнослов'янського (отже українського) закінчення чоловічо-середнього інструменталю однини -ам (-ъмъ) в говорі банатсько-краховських сербів: «Непомічена досі дуже важлива сербсько-українська ізоморфа». Про цю статтю сказано в анотації, що річ тут «о контакте южнорусских говорів с сербскими» (т. II, ч. 1288), бож годі киянам поважитися говорити про українську (а не ще «південноруську») мову перед 15 в., а згадана ізоморфа десь з 6-7 вв. «Малороси» побоялися навіть повторити вірно чужу думку. Але вийшло безглуздя, бож якщо не було ще так рано (6-7 вв.) українських говірок, то не могло бути й сербських, а всього якісь «спільно-південнослов'янські». Хто хоче виробити собі уявлення про славістику в УРСР, мусітиме однак сягнути по цей московський двопомник, який посередньо дає образ і про мовознавчі публікації окремих вищих шкіл УРСР.

Зате всього якимсь випадковим вибором бібліографії (а то таки просто загальніших публікацій, де наводиться література!) в УРСР є наступний московський показник — Е. Й. Кукушкина-А. Г. Степова «Библиография библиографий по языкознанию. Аннотированный систематический указатель отечественных изданий» (Москва, 1963), — де серед українських не зустрінемо не те що показника з 1930 року, але й Гольденбергових оглядів в журналі «Українська мова в школі» (1958, ч. 1; 1960, ч. 6), бо, як авторки признаються у вступі, вибір роблено лише на основі каталогів Державної бібліотеки СРСР ім. Леніна в Москві. Все таки зустрічаються тут (випадкові) дані про індоєвропеїстику тощо і в УРСР.

Раніші праці, теж з української мови, а до того не лише «вітчизняні» (з Росії), але й з Західної України, — зустрічаємо в московському восьмитомному показнику «Библиографический указатель литературы по русскому языкознанию,

1825-1880» (Москва, 1958), де українській і білоруській мовам присвячено в 7 випуску — 820 позицій.

Те, що з марксистських і сталінокадильних статей понаписували і мовознавці УРСР по-російськи (а що без решти пропущено в перших трьох обговорюваних показниках), все охоплене в ранішому показнику російсько-мовних публікацій «Библиографический указатель литературы по языкознанию, изданной в СССР с 1918 по 1957 г., вы-

пуск I: Книги и сборники на русском языке, изданные в СССР 1918-55» (Москва 1958). З одних навіть цитованих наголовків можна довідатися про пеани Маррові, а потім Сталінові, — речі сьогодні напевно не надто милі для пригадування не одному «визначному» мовознавцеві з УРСР. І в цьому показнику можна зустріти деякі дані і про мовознавство в УРСР.

Олекса ГОРБАЧ

БІБЛІОГРАФІЯ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ*

Подана тут бібліографія є спробою можливо найповнішого зіставлення англійських матеріалів з ділянки шевченкознавства, включено з тими, що появились на сторінках англійського додатку до щоденника «Свобода». Поділяється вона на 4 окремі розділи: збірки, загальна бібліографія, спеціальна бібліографія і переклади поодиноких творів. Розділ «Збірки» містить публікації, повнотою чи частинно присвячені перекладам Шевченкових творів. «Загальна література» подає більші згадки про нашого поета в історіях літератури або інших публікаціях про східноєвропейські проблеми, тоді як «Спеціальна література» включає монографії і статті, в цілості присвячені Шевченкові. Назва розділу «Переклади поодиноких творів» говорить сама за себе. Тут включено тільки перевірені матеріали.

Перші три розділи складені в латинському алфавітному порядку за автором, перекладачем чи видавцем. При монографічних публікаціях подається: прізвище автора (перекладача), назва монографії

(підкреслено), місце видання, прізвище видавця, дата й кількість сторінок. У випадку статті подається: прізвище автора, назва статті (в лапках), назва журналу чи газети, в яких появилася стаття (підкреслено), далі число тому й (або) примірника. Після двокрапки слідує сторінкування й дата.

ЗБІРКИ

Bedhofer, C. E. See Roberts, Carl Eric Bedhofer.

Ewach, Honore, tr. *Ukrainian songs and lyrics; a short anthology of Ukrainian poetry*. Winnipeg, 1933.

Livesay, Florence Randal, tr. & ed. *Songs of Ukraina with Ruthenian poems*. London, J. M. Dent, 1916. 175 p.

Retenziiu napysav Ivan Kulyk v *Chervonyi shlahk*. Cherven' 1924. stor. 267-269.

Manning, Clarence A. *Taras Shevchenko, the poet of Ukraine; selected poems*. Jersey City, Ukr. Nat'l Ass'n, 1945, 217 p.

Retenziiu napysav Percival Cundy v: *The Ukrainian Quarterly*, 2 (no. 1): 87-90. Autumn 1945; *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 23, 1946. p. 3,6.

Roberts, Carl Eric Bedhofer. *A Russian anthology in English*. London, Kegan Paul, Trench, Truebner, 1917. xi, 288 p. (See pp. 186-199).

Selver, Paul Percy, comp. & tr. *Anthology of modern Slavonic literature in*

* Тут містимо частину цієї бібліографії. Продовження її буде в наступному числі. Там таки (у статтейному відділі) буде й широка вступна стаття Осипа Кравченка. — Ред.

prose and verse. With an introduction and literary notes. London, Kegan Paul, 1919, xx, 348 p.

Shevchenko, Taras. *The Kobzar of Ukraine*. Being selected poems of Taras Shevchenko. Translated by Alexander Jardine Hunter. Winnipeg, 1922. 145 p. *Second edition*. New York-Winnipeg, UVAN-Hoverla, 1961.

Shevchenko, Taras. *Shevchenko's thoughts and lyrics*. Commemorating the Centennial of his death. Prepared by the Editorial staff of Svoboda. Publ'd jointly by the Ukr. Nat'l Ass'n and Shevchenko Scientific Society in the USA. Jersey City, 1961. 111 b.

Shevchenko, Taras. *Six lyrics from Ruthenian of Taras Shevchenko*. Also the Song of the merchant Kalashnikov from the Russian of Mikhail Lermontov. Rendered into English verse with a biographical sketch by E. L. Vojnich. London, Elkin Mathews, 1911. 64 p.

Shevchenko, Taras. *Song out of darkness*; selected poems translated from the Ukrainian by Vera Rich. With a preface by Paul Selver, a critical essay by W. K. Matthews. Introduction and notes by V. Svoboda. London, The Mitre Press, 1961. (Shevchenko, Taras. Works in English translation. Ed. by V. Svoboda. v. 1: Poetry. pt. 1).

Retzenzi: a) Bellamy, M. P. *Ukrainian Review*, 10 (no. 2): 105-106. Summer 1963. b) Boichuk, Bohdan. *Suchasnist'*, 3 (15): 117-118. Berezen' 1962.

Shevchenko, Taras. *Taras Shevchenko; poems, poesies, Gedichte*. Munich, Molode Zhyttia, 1961.

Underwood, Edna, tr. & ed. *The Slav anthology; Russian, Polish, Bohemian, Serbian, Croatian*. Transl'd by Edna Worthley Underwood. Portland, Me., the Mosher Press, 1931. xviii, 346 p.

Weir, John (pseud) tr. *Bard of Ukraine; an introduction to the life and works of Taras Shevchenko*. Toronto, National Jubilee Committee of the Ass'n of the United Ukrainian Canadians, 1951. 64 p.

ЗАГАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

Abel, Carl. *Ilchester lectures on comparative lexicography delivered at the Taylor Institution*. Oxford. London, Trubner, 1883. p. 26.

Allen, W. E. D. *The Ukraine; a histo-*

ry. New York, Russell & Russell, 1963. pp. 240-243. (First edition published in 1940).

Bjoerkman, Edwin. "The cry of Ukraine". (*In: Ukraine's claim to freedom; an appeal for justice on behalf of thirty-five millions*. Articles by Edwin Bjoerkman [and others] New York, Ukr. Nat'l Ass'n, 1915. pp. 19-20).

Brandes, Georg. *Impressions of Russia*. Translated from the Danish by Samuel C. Eastman. New York, Crowell [1889] pp. 250-255.

Chamberlin, William Henry. *The Ukraine; a submerged nation*. New York, Macmillan, 1944. pp. 28-31, 73.

Coleman, Arthur Prudden. *Brief survey of Ukrainian literature*. New York, Ukrainian University Society, 1936. pp. 16-19.

Ewach, Honore. *Ukraine's call to America*. Detroit, Ukrainian Cultural Society, 1947. pp. 110-127.

Hapgood, Isabel F. *A survey of Russian literature; with selections*. New York, The Chautauqua Press, 1902. pp. 204-209.

Hrushevsky, Michael. *A history of Ukraine*. Edited by Oliver J. Fredricksen. Preface by George Vernadsky. Publ'd for Ukr. Nat'l Ass'n. New Haven, Yale University Press [c1941] pp. 354, 478, 484-486, 499, 521, 549.

Kennan, George. *Siberia and the exile system*. Abridged from the first edition of 1891. With an introduction by George Frost Kennan. Chicago, The University of Chicago Press [c1958] p. 81.

Kropotkin, Petr. *Russian literature*. New York, McClure, Philipps & Co., 1905. p. 63.

Lees, George Frederic. "The literature of Ukraina". *The living age*, New Series, 298 (no. 3872): 752-755. September 21, 1918.

Marshall, Herbert, and Stock, Mildred. *Ira Aldridge; the Negro tragedian*. New York, Macmillan, 1958, pp. 104, 241, 296 ff.

Maynard, John Herbert. *Russia in flux; before October*. With a foreword by Ernest Barker. London, Victor Gollancz, 1939, pp. 177-180, 257.

Morfill, William Richard. "Vik; The Century, a Collection of Malo-Russian poetry and prose from 1798 to 1898. 3 vols. Kiev, Peter Barski". *Athenaeum*, no. 3924: 43-44. January 10, 1903.

Morfill, William Richard. *Poland*. London, 1923, pp. 421-422.

Morfill, William Richard. *Russia*. London, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington, 1880, pp. 77-79.

Morfill, William Richard. „Russia“. (In: Magnusson, Eirikr. National life and thought of the various nations throughout the world; a series of addresses. By Eirikr Magnusson [and others] New York, Frederik A. Stokes Co., 1891, pp. 87-111. See: pp. 104-106).

Morfill, William Richard. *The story of nations; Russia*. New York, Putnam, 1901. pp. 334-335.

Novovirsky, Nestor P. *Introduction to the study of the Ukrainian language and culture*. New York, 1949. Part 2, pp. 39-42.

Patrick, George Zinovei. *Popular poetry in Soviet Russia*. Berkeley, Calif., University of California Press, 1929. p. 6, 8.

Radosavljevich, Paul R. *Who are the Slavs?; a contribution to race psychology*. Boston, Richard G. Badger [c 1919] vol. 1, p. 230.

Snowyd, D. *Spirit of Ukraine; Ukrainian contributions to world's culture*. New York City, United Ukrainian Organizations of the U. S., 1935, pp. 53-54, 106, 134-137.

Sydoruk, Ivan. *Ideology of Cyrillo-Methodians*. *Slavistica*. no. 19. Winnipeg-Chicago, 1954.

„Ukraine in literature“. *Literary Digest*, 58: 29-30. August 31, 1918.

„The Ukraine Movement“. *The Times* (London). March 10, 12, and 13, 1914. p. 5.

Vowles, Hugh P. *Ukraine and its people*. London, W. & R. Chambers [1939] pp. 86-88.

СПЕЦІАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА

„A poet's Centenary. Duma debate on the prohibition of the Shevchenko-celebration“. *Darkest Russia*. New Series, 3 (no 116): 41. March 18, 1914.

„A Russian poet of the Ukraine as the subject of a £ 20 000 monument at Kieff“. *The Graphic*, 89 (no 2320): 898. May 16, 1914.

„A South-Russian poet“. *All the year round*. New Series, 18 (no. 440): 220-224. Saturday, May 5, 1877.

Reprinted: a) „The man whom peasants worship; an account of Taras Shevchenko's life from a 19th century British journal“. *Ukrainian life*, 3 (no 3): 8-12. March 1942. b) „Taras Shevchenko as seen by the son of Charles Dickens“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, July 1, 1939. pp. 2-3; Saturday, July 8, 1939. p. 3 (col. 1-4). See also Kisilevsky, V. J. „Charles Dickens publication on Taras Shevchenko seventy years ago“. *Ukrainian quarterly*, 3 (no. 2): 159. Winter 1947.

Andeiko, Gregory. „The poet of Ukraine“. *Springhillian* (Alabama, USA) 1918.

Andrusyshen, C. H. *Ukrainian literature and its guiding light Shevchenko*. Winnipeg, 1949. 32 p.

Bachur, George. „Taras Shevchenko in the historic perspective“. *The Trident*, 5 (no. 1): 15-23. January-February 1941.

„Bard of freedom“. *World week*. December 6, 1961.

„The bard of Ukraine, Taras Shevchenko, 1814-1861; short biography“. *The Ukrainian Canadian*. no. 6. March 15, 1949.

Bayer, John. „Shevchenko's artistry of friendship“. *The Trident*, 3 (no. 12): 57. December 1939.

Bentley, Pauline. „Taras Shevchenko, Ukraine's poet of freedom“. *UNESCO Courier*, 14 (no. 7-8): 53-56. July-August 1961.

Berejan, Marie. „Taras Hryhorowycz Shevchenko“. *MUN moods*, 1 (no. 6): unpag. February 1961.

Berketa, Olga. „Ukraine's greatest son“. *The Ukrainian Canadian*. no. 6. March 15, 1956.

Bochonko, Lily. „Shevchenko and the part of women in his life, notably Oksana“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, April 18, 1959. pp. 2-3.

Bojko, Jurij [pseud] „Taras Shevchenko and West European literature“. *The Slavonic and East European Review*, 34 (no. 82): 77-98. 1955. *Reprinted*: Bojko, Jurij [pseud] *Taras Shevchenko and West European literature*. Translated from the Ukrainian by Victor Svoboda. London, The Association of Ukrainians in Great Britain, 1956. 64 p.

Brooks, Van Wyck. „A reviewer's notebook“. *The Freeman*, 3 (no. 74): 526-527. August 10, 1921. *Reprinted*: Brooks,

Van Wyck. „Taras Shevchenko“. *The Trident*, 4 (no. 8): 16-19. October 1940.

Brooks, Van Wyck. „Out of a Cossack they made a valet, and out of a valet a genius was made“. *Ukrainian life*, 1 (no. 3): 4-5. March 1940.

„Burns and Shevchenko“. Editorial. *The Ukrainian Canadian*. no. 2. January 15, 1947.

„Canada honours Bard of Ukraine“. *The Ukrainian Canadian*. no. 6. March 15, 1953.

„Canadian artist tells of Shevchenko legacy“. *The Ukrainian Canadian*. no. 1. June 1, 1953.

Chapelsky, Roman. „Shevchenko-the artist“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Monday, April 12, 1948. p. 2 (col. 2-3).

Coleman, Arthur Prudden. „Taras Shevchenko“ (From the lecture „Short survey of Ukrainian literature“). *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 9, 1940. p. 5 (col. 1-3). See also no.

Curkovsky, Anthony. *The forgotten nation and its prophet; in memory of the one hundred anniversary of the birth of Taras Shevchenko*. New York (May 30, 1914). 7 p.

Cybyk, Tatiana. „Shevchenko — the flame of enlightenment“. *Horizons; Ukrainian Students' Review*, 5 (no. 1/8): 8-19. New York, 1962.

Czyz, Jaroslaw J. „A figure in the Ukrainian past; when was Shevchenko's name first mentioned in this country“. *Ukrainian life*, 2 (no. 3): 6-7. March 1941.

D. A. W. M. „In praise of a poet. Ukrainian songs“. *Daily Telegraph and Morning Post*. March 20, 1961. p. 20.

Dobriansky, Lew E. „Public law 86-749 and the Shevchenko centennial“. *Ukrainian quarterly*, 16 (no. 3): 203-210. Autumn 1960.

Dobriansky, Lew E. „Shevchenko — a living spirit of the captive nations“. An address delivered at the Shevchenko Memorial Site Dedication, Sat., Sept. 21, 1963. Washington, D. C. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, September 28, 1963. p. 2 (col. 3-8).

Dobriansky, Lew E. „Taras Shevchenko“. (In: „Kateryna“; opera v triokh aktakh. Muzyka N. Arkasa. New York, Myron Surmach, 1943. p. 1).

Doroshenko, Dmytro. „Shevchenko, Tar-

as“. (In: Encyclopedia of social sciences, 14: 23. 1934).

Doroshenko, Dmytro. *Taras Shevchenko, bard of Ukraine*. Preface by Clarence A. Manning. New York City, United Ukr. Organizations of the U.S.A., 1936. 59 p.

Doroshenko, Dmytro. „Taras Shevchenko, the national poet of Ukraine“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 20, 1943. p. 3 (col. 1-4); Saturday, March 27, 1943. p. 4 (col. 1-4); Saturday, April 3, 1943. p. 4 (col. 1-4); Saturday, April 10, 1943, p. 4 (col. 1-3); Saturday, April 17, 1943. p. 4 (col. 1-4).

Doroshenko, Dmytro. „Taras Shevchenko the national poet of Ukraine“. *The Ukrainian Review*, 8 (no. 1): 6-7. Spring 1961.

Dulski, Thaddeus J. U. S. Congress. „Taras Shevchenko — Europe's freedom fighter“. Address delivered at the Shevchenko Memorial Banquet, on Sat., Sept. 21, 1963 at the Mayflower Hotel, Washington, D. C. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, September 28, 1963. p. 2 (col. 3-6).

E. R. „Shevchenko as etcher and painter“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Friday, February 16, 1934. p. 3 (col. 1-3); Friday, March 2, 1934. p. 3 (col. 1-3); Friday, March 9, 1934. p. 3 (col. 1-3). The same article also in *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 13, 1937. p. 3 (col. 1-4); Saturday, March 20, 1937. p. 2 (col. 1-3); Saturday, March 27, 1937. p. 2 (col. 1-3); Saturday, April 3, 1937. p. 2 (col. 1-4).

„Europe's freedom fighter Taras Shevchenko, 1814-1861; a documentary biography of Ukraine's poet laureate and national hero. Washington, U. S. Govt. Print. Off., 1960. vii, 45 p. (86th Congress, 2nd Session. House of Representatives. Document No. 445).

Ewach, Honore. „The hundred anniversary of Shevchenko's „Testament“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 3, 1945. p. 3 (col. 2-3).

Ewach, Honore. „Kobzars and Shevchenko“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, February 20, 1943. p. 3 (col. 1-2).

Ewach, Honore. „Lysenko and Shevchenko“. *Svoboda; Ukrainian weekly*.

Saturday, December 11, 1943. p. 5 (col. 3-4).

Ewach, Honore. „Shevchenko and Whitman as poets of democracy“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Monday, March 9, 1942. p. 3 (col. 4).

Ewach, Honore. „Shevchenko at his zenith“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Monday, November 24, 1941. p. 2 (col. 2-3).

Ewach, Honore. „Shevchenko's poetic genius“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, February 27, 1943. p. 3 (col. 3-4).

Ewach, Honore. „Shevchenko's poetics“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 13, 1943.

Ewach, Honore. „Skovoroda and Shevchenko as representative Ukrainians“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, May 15, 1943. p. 3 (col. 1-4).

Finkel, Mikhail. „Taras Shevchenko and Ira Aldridge“. *International literature*, no. 3: 92-93. March 1939.

Flis, John O. „Taras Shevchenko — homage to him“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 21, 1959. p. 2 (col. 5-6).

Franko, Ivan. „Life and works of Shevchenko“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Monday, March 9, 1942. pp. 2-3.

Franko, Ivan. „Taras Shevchenko“. *Slavonic Review*, 3 (no. 7): 110-116. June 1924. Reprinted: Franko, Ivan. „Taras Shevchenko; Ukraine's greatest poet“. *The Trident*, 4 (no. 2): 27-33. March 1940.

„Franko's eulogy of Taras Shevchenko“. Editorial. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Monday, March 13, 1950. p. 1 (col. 6-7).

Fredericksen, Oliver J. „Shevchenko, Taras“. (In: *Slavonic encyclopedia*. p. 1138. 1949.

G. H. „Shevchenko“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. March 8, 1948. p. 1 (col. 6-7).

G. F. L. „The land of Mazeppa“. *Athenaeum*, no. 4602: 61-62. Feb. 1916.

Gambal, Marie (Strutinsky). „The mother in Shevchenko's poems“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, September 21, 1946. p. 4 (col. 1-4), and *Svoboda; Ukrainian weekly*. Monday, March 13, 1950. p. 1 (col. 1-7).

Gambal, Marie (Strutinsky). „Side-lights on poetry, translations and the

Kobzar“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, January 12, 1946. p. 2 (col. 1-2).

Gambal, Marie (Strutinsky). „Taras Shevchenko“. (In *her*: The story of Ukraine. Scranton, Ukr. Workingmen's Association, 1937. pp. 82-85).

Gambal, Marie (Strutinsky). „Taras Shevchenko as a painter“. (In: Taras Shevchenko, the greatest Ukrainian poet. Issued by Ukrainian Women's Organization. n. d., n. p.).

Gambal, Marie (Strutinsky). „The Ukrainian renaissance“. *Kalendar Ukr. Robotnychoho Soizuzu na rik 1929*. pp. 133-145. (See pp. 135-138).

Gibajlo Gibbons, Josephine. „Shevchenko and women“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 12, 1955. p. 2 (col. 7-8).

Gibajlo Gibbons, Josephine. „Shevchenko — the great defender“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 10, 1956. p. 2 (col. 3-4).

Giffey, C. K. „Taras Shevchenko“. *The Ukrainian Review*, 2 (no. 1): 24-26. 1955.

„Great poet of the people“. *International literature*, no. 3: 45-50. March 1939.

Horniatkewycz, Damian. „Shevchenko the painter“. *The Ukrainian Review*, 8 (no. 1): 8-12. Spring 1961, and 8 (no. 2): 41-52. Summer 1961.

Hovde, Agnes Louise. „Answer to Shevchenko“. *The Ukrainian Quarterly*, 9 (no. 4): 368-371. Autumn 1953.

Hrycay, Ostop. „Taras Shevchenko and Ukraine today“. *The Trident*, 3 (no. 9): 6-12. September 1939, and 3 (no. 10): 41-45. October 1939.

Hrynewych, Larissa. „Taras' dream unfulfilled“. *MUN moods*, 1 (no. 6): unpubl. February 1961.

I. F. V. „Shevchenko's press troubles“. *The Ukrainian Canadian*. no. 4. July 15, 1951.

I. F. V. „Taras Shevchenko — a glorious film“ (review). *The Ukrainian Canadian*. no. 19. October 1, 1952.

Ivanenko, Oksana. „When Taras was young“ (story). *The Ukrainian Canadian*. no. 7. April 1, 1958.

Kinash, Maksim. „Taras Shevchenko“. (In *his*: A short history of Ukrainian literature. Translated by St. Shumeyko. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Friday, November 23, 1934. p. 2 (col. 1-4); Friday, November 30, 1934. p. 2 (col. 1-4); Fri-

day, December 7, 1934. p. 2 (col. 1-4); Friday, December 14, 1934. p. 2 (col. 1-4); Friday, December 21, 1934. p. 2 (col. 1-4).

Kirkconnell, Watson. "The Shevchenko centenary". *The Ukrainian Quarterly*, 17 (no. 1): 50-59. Spring 1961.

Klegg, W. "Taras Shevchenko — artist and poet". *Rochdale Observer*. March 11, 1961.

Kovaliuk, Jeanette-Jaroslava. "Shevchenko and Pan-Slavic ideas". *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, October 28, 1961. p. 2 (col. 3-8); Saturday, November 4, 1961. p. 2 (col. 3-8); Saturday, November 11, 1961. p. 2 (col. 1-8); Saturday, November 18, 1961. p. 2 (col. 3-8).

Krawchuk, Peter. "Shevchenko museum". *The Ukrainian Canadian*. no. 14. July 15, 1949.

Krawciw, Bohdan. "Full edition of Shevchenko's works in the United States". *The Ukrainian Quarterly*, 17 (no. 1): 66-72. Spring 1961.

Kuropas, Myron B. "Between the lines... editorial comments". *Trident; quarterly*, 1 (no. 4): 2-5. Winter 1960-61.

Lachovitch, Karen. "The month of Shevchenko". *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 10, 1956. p. 2 (col. 3-4).

Lavrin, J. M. "Shevchenko, Taras Grigoryevich, 1814-1861". (In Cassel's *Encyclopaedia of World Literature*. Editor: S. H. Steinberg. New York, Funk & Wagnalls, 1954. vol. 2. p. 1479).

Levitzky, Vasyl. "The literature of the Ukraine". Translated by P. P. Selver. *The new age*. New Series, 16 (no. 9/1164): 219. Thursday, December 31, 1914. "Little Russian" movement. The poet-martyr of Ukraine". *Darkest Russia*. New Series, 1 (no. 15): 4. April 10, 1912.

"Little Taras" (story). *The Ukrainian Canadian*. no. 6. March 15, 1955.

Luckyj, George S. N. "Shevchenko studies one century after the poet's death". *Slavic Review; American quarterly of Soviet and East European studies*, 21 (no. 4): 722-735. December 1962.

Macievich, Steve. "At the grave of Shevchenko". *The Ukrainian Canadian*. no. 20. October 15, 1953.

Mackiw, Theodore. "Taras Shevchenko, a champion of freedom; for the 100th anniversary of his death, March 10,

1861". *The Ukrainian Review*, 8 (no. 2): 32-36. Summer 1961.

Makar, John. "Were Shevchenko alive today". *Svoboda; Ukrainian weekly*. Monday, March 30, 1942. pp. 5-6.

Maksymovych, Volodymyr. "The Shevchenko centennial; the works and life of the greatest Ukrainian poet and freedom-fighter". *The Ukrainian Review*, 8 (no. 3): 34-42. Autumn 1961.

Manning, Clarence A. "The 'Caucasus' of Shevchenko". *The Ukrainian Quarterly*, 16 (no. 4): 321-329. Winter 1960.

Manning, Clarence A. "Shevchenko and Franko compared". *Svoboda; Ukrainian weekly*. Friday, April 18, 1941. p. 2 (col. 3-4).

Manning, Clarence A. "Shevchenko and Pushkin's 'To the slanderers of Russia'". *Modern language notes*, 59 (no. 7): 495-497. November 1944.

Manning, Clarence A. "Shevchenko in English literature". (In: *Ukrains'kyi Narodnyi Soiuz. Nash Shevchenko; zbirnyk-almanakh u storichchia smerty poeta 1861-1961*. Zredahuvaly: V. Davydenko [et al] 1961. pp. 122-125).

Manning, Clarence A. "Shevchenko, Taras". (In: *Collier's Encyclopedia*. vol. 17: 533- 534. 1959).

Manning, Clarence A. "Taras Shevchenko". *Svoboda; Ukrainian weekly*. Friday, March 14, 1941. p. 3 (col. 1-3).

Manning, Clarence A. "Taras Shevchenko". (In *his*: *Ukrainian literature; studies of the leading authors*. With a foreword by Watson Kirkconnell. Jersey City, Ukr. Nat'l Ass'n, 1944. pp. 41-55).

Manning, Clarence A. "Taras Shevchenko as a world poet". *The Ukrainian Quarterly*, 1 (no. 2): 105-116. 1945.

Also in: *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, June 30, 1945. pp. 3-4; Saturday, July 7, 1945. p. 4 (col. 1-4).

Manning, Clarence A. "Ukrainian literature". (In: *Encyclopedia of literature*. Edited by Joseph Twaddell Shipley. New York, Philosophical Library [c1946] pp. 951-956. (See pp. 953-954).

Manning, Clarence A. "The value of Shevchenko today". *Svoboda; Ukrainian weekly*. Monday, April 27, 1942. pp. 2-3.

"Many streets and places named after Taras Shevchenko in the free world". *Svoboda; Ukrainian weekly*. Tuesday, April 3, 1962. p. 3.

Matthews, William Keegan. *Taras Shevchenko, the man and the symbol*. London, Ass'n of the Ukrainians in Great Britain, 1951. 16 p.

Second edition in: *Slavistica; proceedings of the Institute of Slavistics of the Ukr. Free Academy of Sciences*. no. 41. Winnipeg, 1961. 24 p.

Retsenzii: a) Derzhavin, Volodymyr. „Taras Shevchenko; the man and the symbol, by W. K. Matthews“. *The Slavonic and East European Review*, 30 (no. 75): 636. June 1952. b) Rudnyckyj, Jaroslav B. „Anhlijs'kyi slavist pro Ševčenko“. *Novyi shlahh*. no. 65. 1951. c) „Ukrainian patriot“. *The Times Literary Supplement*. October 19, 1951. p. 655.

Mijakovs'kyi, Volodymyr, ed. *Taras Shevchenko; 1814-1861; a symposium*. The Hague, Mouton, 1962. 302 p. (Slavistic paintings and reprintings, v. 31). „Mistral and Shevchenko“. *Darkest Russia*. New Series, 3 (no. 118): 51. April 1, 1914.

Morfill, William Richard. „A Cossack poet“. *Macmillan's magazine*, 53 (no. 318): 458-464. April 1886. Also in: „A Cossack poet — Taras Shevchenko“. *The American; journal of literature, science, the arts, and the public affairs*. 12 (no. 299): 30-31. Philadelphia, Saturday, May 1, 1886.

Morfill, William Richard. „The peasant poets of Russia“. *The Westminster Review*, New Series, 58: 84-91. July-October, 1880.

Retsenzii: Jagič, Vatroslav. *Archiv fuer slavische Philologie*, 5: 482-483. 1881.

Morfill, William Richard. „Shevchenko“. (In: *Encyclopaedia Britannica*. 9th ed. vol. 21. p. 110. 1886.

Myshuha, Luke. „Shevchenko and women; women in the life and work of Taras Shevchenko“. Translated by V. Semenyna. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, October 28, 1939. pp. 2-3; Saturday, November 4, 1939. pp. 2-3; Saturday, November 11, 1939. pp. 2-3; Saturday, November 18, 1939. pp. 2-3; Saturday, November 25, 1939. pp. 2-3; Saturday, December 2, 1939. pp. 2-3; Saturday, December 9, 1939. pp. 2-3; Saturday, December 16, 1939. pp. 2-3; Saturday, December 23, 1939. pp. 2-3; Saturday, December 30, 1939. p. 2; Saturday, January 6, 1940. p. 2; Saturday, January

13, 1940. p. 2. Also: a) Myshuha, Luke. *Shevchenko and women*;... Translated by V. Semenyna. Jersey City, Ukr. Press and Book Company, 1940. 94 p.

Myshuha Luke. „The Soviets 'edit' Shevchenko“. *The Trident*, 4 (no. 3): 11-18. April 1940.

Myshuha, Luke. „Taras Shevchenko, torchbearer of Ukraine“. Translated by Stephen Shumeyko. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 3, 1945. p. 2 (col. 1-3); Saturday, March 10, 1945. p. 2 (col. 1-3); Saturday, March 17, 1945. p. 2 (col. 1-4); Saturday, March 24, 1945. p. 2 (col. 1-3); Saturday, March 31, 1945. p. 2 (col. 1-3); Saturday, April 7, 1945. p. 2 (col. 1-3); Saturday, April 14, 1945. p. 2 (col. 1-3); Saturday, April 21, 1945. p. 2 (col. 1-3).

Ne zabuly pomianuty... Pamiatkovna knyzhka z nahody zdvybnennia i vidkryttia pamiatnyka Tarasa Ševčenko na Soiuzivtsi... v nedilu 16. chervnia, 1957. Dzerzij City, Ukr. Nar'l Ass'n, 1957. 93 stor. Includes: a) Davydenko, V. „Shevchenko's greatness“. p. 7. b) Luciv, Luka. „Taras Shevchenko“. p. 8. c) Manning, Clarence A. „English translations of Shevchenko“. pp. 14-15.

Nicholson, Celia Anna. „On reading a translation from Taras Shevchenko“ (*In her: The comfort lady and other verses*. 1911. p. 42).

Odarchenko, Petro. „The struggle for Shevchenko; Shevchenko in Soviet interpretation“. *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, 3 (no. 3/9): 824-837. Spring 1954.

Olesnicki, Roman. „Shevchenko, the Bard of Ukraine“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, April 8, 1961. pp 2-3.

Panchuk, John. „Shevchenko's 'Testament' and the treaty of Pereyaslav“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, February 13, 1954. p. 2 (col. 4-7).

Popadiuk, Andrew. „Shevchenko's significance“. *MUN moods*, 1 (no. 6): unp. February, 1961.

Raffalovich, George. „Taras Shevchenko“. *The new age*. New Series, 16 (no. 23/1178): 622. Thursday, April 8, 1915.

Rastorgoueff, L. P. *Taras Shevchenko, the national poet of Oukraina; a biographical sketch*. London, 1911.

„Read the 'Kobzar'“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 11, 1939. p. 1 (col. 2).

- Rich, Vera. „The 'Caucasus' of Shevchenko“. *The Ukrainian Review*, 6 (no. 1): 45-48. Spring 1959.
- Rudnytskyi, Jaroslav B. „Burns and Shevchenko“. *Slavistica*, no. 35. 1959.
- Rudnytskyi, Jaroslav B. „The Burns of the Ukraine — Shevchenko, nation builder“. *Winnipeg Free Press*, no. 139. 1959.
- Rudnytskyi, Jaroslav B. „First Western edition of Shevchenko“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. no. 157. 1959.
- Rudnytskyi, Jaroslav B. „The Leipzig edition of Pushkin and Shevchenko of 1859“. *German-Canadian Business Review*, 6 (no. 4): 7. Winnipeg, 1960.
- Rudnytskyi, Jaroslav B. „New poems of Pushkin and Shevchenko; a revised version of the Leipzig edition of 1859“. *Readings in Slavic literature*, 1. Winnipeg, The University of Manitoba Press, 1959. 39 p.
- Rudnytskyi, Jaroslav B. „Taras Shevchenko — Ukrainian Burns“. *Winnipeg Free Press*. March 10, 1960.
- Sago, M. J. „Shevchenko in Canada“. Editorial. *The Ukrainian Canadian*. no. 5. March 1, 1955.
- Selver, Paul Percy. „Readers and writers“. *The new age*. New series, 16 (no. 22): 589. April 1, 1915.
- Semenyna, Volodymyr. „Shevchenko and UNA“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Friday, March 16, 1934. p. 3 (col. 1-3).
- Semenyna, Volodymyr. „Shevchenko's 'Pillars'“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 16, 1940. p. 3 (col. 1-2).
- Sesplaukis, Alphonse. „Taras Shevchenko and Lithuanian literature“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, December 2, 1961. p. 3.
- „Shevchenko as an etcher and painter“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 8, 1948. pp. 2-3.
- „Shevchenko Centenary Concert“. *The Times (London)* March 18, 1961.
- „Shevchenko, the conscience“. Editorial. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 12, 1960. p. 2 (col. 1-2).
- „Shevchenko, the greatest of the Little Russians“. *American Review of Reviews*, 49: 739-740. June 1914. Reprinted: „Shevchenko in tsarist Russian press“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 23, 1940. p. 2 (col. 1-4).
- „Shevchenko, Taras, 1814-1861“. (In: *The Columbia Encyclopedia*. 2d ed. New York, Columbia University Press, 1950. p. 1812, col. 1).
- „Shevchenko, Taras Grigorievich, 1814-1861“. (In: *Webster's Biographical Dictionary*. p. 1357. 1948).
- „Shevchenko day; no pro-Austrian demonstrations in Kiev“. *Darkest Russia*. New Series, 3 (no. 116): 42. March 18. 1914.
- „Shevchenko's grave“. *Darkest Russia*. New Series, 3 (no. 120): 59. April 15, 1914.
- „Shevchenko's reliance upon Ukrainian youth“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 10, 1956. p. 2 (col. 1).
- Shumeyko, Stephen. „The story of Shevchenko“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Monday, March 10, 1947. p. 3 (col. 1-4; Monday, March 17, 1947. p. 5 (col. 1-2).
- Sichynsky, Volodymyr. „Shevchenko as an etcher and painter“. *The Ukrainian Quarterly*, 5 (no. 4): 347-355. Autumn 1949. Also in: *Svoboda; Ukrainian weekly*. Monday, March 13, 1950. p. 2 (col. 1-3); and Monday, March 20, 1950. p. 2 (col. 1-3).
- Sieger, Oleh. „Ukraine's national poet Taras Shevchenko, great spiritual leader of his people — Canadians should know more of him“. *The new Canadian*. April 1930.
- Slavutych, Jar. „Mastery of Taras Shevchenko's poetry“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, August 24, 1963. p. 2 (col. 3-8 and ff.).
- Slavutych, Yar. „The Shevchenko monument in USA; on the centenary of Taras Shevchenko's liberation from exile“. *The Ukrainian Review*, 5 (no. 3): 60-61. Autumn 1958.
- Slavutych, Yar. „Taras Shevchenko and West European literature“. *Comparative literature*, 10: 371-373. 1958.
- Smal-Stocki, Roman. *Shevchenko and the Jews*. Shevchenko Scientific Society. *Papers*. no. 8. 1959. 11 p.
- Smal-Stocki, Roman. „Shevchenko's Ukraine and George Washington“. Opening remarks at the groundbreaking ceremony, held on Saturday, Sept., 21, 1963 at the Shevchenko site, Washigton, D. C. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, September 28, 1963. p. 2 (col. 5-6).
- Smal-Stocki, Roman. „Taras Shevchen-

ko, 1814-1861". *Scope*, 1 (no. 6): unpubl. February-March 1960.

Smal-Stocki, Stepan. "Shevchenko's mind and thought". *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 28, 1953. p. 2 (col. 1-3); Saturday, April 4, 1953. p. 2 (col. 4-8); Saturday, April 11, 1953. p. 2 (col. 3-6).

Steck, Walter. "On Taras Shevchenko". *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 15, 1958. p. 2 (col. 1-3).

Stevens, John Austin. "Shevchenko — the national poet of Little Russia". *The Galaxy*, 22 (no. 4): 537-543. October 1876.

The story of Ukrainian literature; Taras Shevchenko". *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, February 6, 1943 p. 3 (col. 1-2); and p. 5 (col. 3); Saturday, February 20, 1943. p. 2 (col. 1-4).

Strawniak, Vera. "And I wished so little". *Trident* (Quarterly), 1 (no. 4): 7-13. Winter 1960-61.

Svoboda, Victor. "Shevchenko and Belinsky". *The Slavonic and East European Review*, 40 (no. 94): December 1961.

Svoboda, Victor. "Shevchenko and censorship". *The Ukrainian Review*, 8 (no. 1): 13-22. Spring 1961.

"Taras Shevchenko". Editorial. *Svoboda; Ukrainian weekly*. March 9, 1934. Reprinted in: *Ukrains'kyi Narodnyi Soiuz. Nash Shevchenko; zbirnyk-almanakh u storichchia smerty poeta 1861-1961*. p. 121.

"Taras Shevchenko". Editorial. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Monday, March 12, 1951. p. 1 (col. 7).

"Taras Shevchenko". *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 14, 1953. p. 1 (col. 2).

"Taras Shevchenko". Editorial. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 9, 1957. p. 2 (col. 1-2).

"Taras Shevchenko". *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 8, 1958. p. 2 (col. 1-2).

"Taras Shevchenko". Editorial. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 7, 1959. p. 2 (col. 1-2).

"Taras Shevchenko, 1814-1861". *The New Poet Magazine*, no. 14: 2-3. March 1961.

Tarnawsky, George. "For the 100th anniversary of the death of Taras Shevchenko". *Horizons; Ukr. Students' Review*, 5 (no. 1/8): 31-38. New York, 1962.

"Thoughts on Shevchenko's anniversary". Editorial. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 9, 1963. p. 2 (col. 1-2).

Tilson, F. L. "Taras Schewczenko". *University Magazine, Montreal*, 14: 76-83. February 1915.

Trommer, Marie. *Ira Aldridge, American negro tragedian and Taras Shevchenko, poet of the Ukraine; story of a friendship*. Brooklyn, N. Y., 1939. 14 p. Also in: *American Russian Review*, October 1939, and *Svoboda; Ukrainian weekly*. Tuesday, April 18, 1961. p. 2 (col. 3-8); Saturday, April 22, 1961. p. 2; Saturday, April 29, 1961. p. 2.

"Ukrainia's martyr poet". (In: Winlow, Clara Vostrovsky, and Winlow, Anna. *Our little Ukrainian cousin*. Boston, Page & Co., 1925).

Vasylenko, P. "Taras Shevchenko, defender of freedom of all peoples". *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 25, 1961. p. 2 (col. 36).

"Washington, Lincoln and Shevchenko". Editorial. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, February 18, 1961. p. 2 (col. 1-2).

Weir, John (pseud.). "Flaming poem for peace ("The Caucasus")". *The Ukrainian Canadian*. no. 10. May 15, 1951.

Weir, John (pseud.). "He always walked with us". *The Ukrainian Canadian*. no. 12. June 15, 1951.

Weir, John (pseud.). "Taras Shevchenko". *The Ukrainian Canadian*. no. 5. March 1, 1948.

Welyhorskyi, Ivan. "English echoes in the stories of Taras Shevchenko; posthumous publication". *The Ukrainian Quarterly*, 12 (no. 4): 360-364. December 1956.

"What Shevchenko means to us". *The Ukrainian Canadian*. no. 5. March 1, 1950.

"What Shevchenko would say". *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 6, 1937. p. 1 (col. 2).

"When Shevchenko died". *The Ukrainian Canadian*. no. 7. April 1, 1951.

„Why Shevchenko lives in our hearts“. *The Ukrainian Canadian*. no. 5. March 1, 1951.

„Why we honour Shevchenko“. Editorial. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, March 10, 1962. p. 2 (vol. 1-2).

Yendyk, Restyslav. „The era before Shevchenko“. *The Ukrainian Review*, 8 (no. 1): 3-6 Spring 1961.

„Young Chiang and Shevchenko“. *Svoboda; Ukrainian weekly*. Saturday, July 31, 1943. p. 1 (col. 3-4).

Young, Robert. „U. S., Russia vie in honors to Ukrainian; dead poet now a live issue, differ on politics of Shevchenko“. *Chicago Sunday Tribune*. November 6, 1960. p. 1.

ОСИП КРАВЧЕНЮК

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

У «Бібліотеці „Сучасности“» вийшла з друку повість

ОЛЕКСИ ІЗАРСЬКОГО

«РАНОК»

Ціна примірника 2 дол. або відповідна сума в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до нашого видавництва або до його представників у окремих країнах.

Повість Софії Парфанович про переживання на чужині —

НА СХРЕЩЕНИХ ДОРОГАХ —

417 стор. 8°, у твердій оправі. Ціна 5 дол.

З замовленнями звертатися на адресу:

SOPHIE PARFANOWYCH
3347 Grant Avenue
Detroit, Michigan 48212

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

20 РОКІВ БЕЗ ВЛАСНИХ НАСТАНОВ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ

По-різному з'ясовуються питання, чому на переломі 1943–44 рр. Москва, а зокрема Сталін та його великодержавні шовіністичні соратники погодилися на те, щоб Україна і Білорусія стали членами планованої в той час міжнародної організації Об'єднаних Націй і таким чином деякою мірою відновили свою міжнародноправну підметність, втрачену після утворення СРСР у 1922 році.

На Заході переважала й досі переважала думка, що Москві йшлося передусім здобути для себе більшу кількість голосів в ООН, тим більше, що перша вимога Сталіна, поставлена на підготовчій конференції в Дамбертон-Овксі, говорила про участь усіх тоді існуючих 16 союзних республік в ООН. Ясно сконкретизовані вимоги Сталін поставив Рузвелтові та Черчіллеві в Ялті. Тоді говорилося про участь України, Білорусії та Литви. В ході дальших переговорів Сталін устами Молотова відмовився настоювати на участі Литви. Залишилися, поруч СРСР, тільки два кандидати з-поміж радянських союзних республік. Твердження чи припущення західних інтерпретаторів «кількості голосів» СРСР не стійкі просто тому, що при тодішній атмосфері настроїв щодо СРСР Сталін напевно зумів би відстояти участь усіх союзних республік. Отже не про «кількість голосів» йому йшлося.

В своїх спогадах п. н. «Рузвелт і росіяни: конференція в Ялті» тодішній державний секретар США Едвард Стеттінюс пише: «... президент Рузвелт у приватній розмові сказав мені цього вечора (7 лютого 1945 — В. П. С.), що Сталін почуває свою позицію на Україні дуже тяжкою та непевною. Голос для України (в ООН — В. П. С.), ска-

зав Сталін приватно Рузвелтові, є кінцевим, щоб зберегти єдність Радянського Союзу» (стор. 187). Ця інформація Франкліна Д. Рузвелта з'ясовує, здається, найреальніше і найпрავдивіше привід Сталінової вимоги. Новоздобутий для СРСР терен України видався Москві політично непевним з огляду на те, що їй аж за добре було відомо, що активний та пасивний опір українського народу німецькій окупації проводився радше поза т. зв. ініціативою та контролем Українського головного партизанського штабу при екзильному ЦК КП(б)У — поза ініціативою та контролем Хрущова, Строкача, Коротченка та інших членів «українського партизанського клану». Одночасно не вільно забувати, що в останні роки війни Москва майстерно розграла карту українського патріотизму, щоб мобілізувати українське вояцтво на переможний похід до Берліну — до «лігва німецького фашизму», який дощенту сплюндрував і зруйнував Україну. До того, Москві не були відомі сили, що їх на Україні породила війна. Переможні вояцькі маси могли ставити свої національні вимоги. Тож утворення наркоматів закордонних справ і оборони УРСР мали за завдання такі сили неутралізувати.

З двадцятирічної перспективи не важко констатувати, що тактика (а, може, і стратегія) неутралізування дала реальні наслідки.

Про створення світової міжнародної організації для втримання миру і гарантування безпеки велися конкретні переговори під час жовтневої Московської конференції міністрів закордонних справ США, Великобританії і СРСР (спільне комюніке Галла, Ідена та Молотова від 1 листопада 1943). В декларації від 1 грудня 1943, яка

була міжнародноправним заключним актом конференції Рузвелта, Черчілла та Сталіна в Теграні, договірні сторони зобов'язалися прикласти всіх зусиль «для створення світової організації миру».

Після цього в політиці ЦК ВКП(б) виникла концепція реститувати права союзних республік на закордонну політику і власні військові формації. Формально були взяті до уваги всі без винятку союзні республіки, а конкретно і практично — Україна, Білорусія та три балтійські країни. В той час групи армійських з'єднань (фронти) вже були перейменовані на українські (чотири), білоруські (два) і балтійський фронт. З номінального боку ці республіки вже «посідали» свої «республіканські військові формування».

Московський центр імперіальної політики діяв продумано й швидко. На таку активність склалися, з одного боку, весь комплекс внутрішньополітичного становища і, з другого, ситуація на міжнародній арені. Вгорі ми коротко накреслили обидва аспекти.

*

На 31 січня 1944 (тобто два місяці після Тегранської конференції і три місяці після здобуття Києва) була скликана X сесія верховної ради СРСР першого скликання, яка схвалила закони про створення союзно-республіканських народних комісаріатів закордонних справ і оборони. Одночасно ця сесія внесла відповідні зміни та доповнення до Сталінської конституції з 1936 року. В новій статті 18 а кажеться: «Кожна союзна республіка має право вступати в безпосередні зносини з чужоземними державами, укладати з ними угоди і обмінюватися дипломатичними та консульськими представництвами». А стаття 18 б: «Кожна союзна республіка має свої республіканські військові формації».

Фактично ці статті мають формальний та номінальний характер. Бо в статті 14, в якій визначається компетенція СРСР «в особі його найвищих органів державної

влади і органів державного управління», в 24 пунктах вирахований увесь комплекс питань, у яких суверенність союзних республік обмежена. На цьому місці, в контексті нашого огляду, слід процитувати тільки два пункти цієї статті. До компетенції СРСР належать: під літерою «а» — «представництво СРСР у міжнародних зносинах, укладання, ратифікація і денонсація договорів СРСР з іншими державами, встановлення загального порядку у взаємозносинах союзних республік з чужоземними державами»; а під літерою «ж» — «встановлення провідних засад для організації військових формацій союзних республік».

Для повноти образу треба тепер з'ясувати за конституцією СРСР компетенції міністерств (на які в 1946 році перейменовано народні комісаріати) СРСР. Про весоюзні міністерства говорити на цьому місці не слід, бо вони є беззастережними панамі над своїми ділянками. Міністерства закордонних справ і оборони належать до категорії союзно-республіканських міністерств. Вони «керують дорученою їм галуззю державного управління через одноіменні міністерства союзних республік» (стаття 76). У розділі VI, де обговорюються органи державного управління союзних республік, у статтях 85 та 87 визначені компетенції міністерств цих республік. Стаття 85: «Міністри союзних республік видають у межах компетенції відповідних міністерств накази та інструкції на основі і виконання законів СРСР і союзної республіки, постанов та розпоряджень ради міністрів СРСР і ради міністрів союзної республіки, наказів та інструкцій союзно-республіканських міністерств СРСР». Стаття 87: «Союзно-республіканські міністерства керують дорученою їм галуззю державного управління і підлягають як ради міністрів союзної республіки, так і відповідному союзно-республіканському міністерству СРСР».

Всі процитовані статті чи пункти статтей зрев'юзованої Сталінської

конституції (14, 18а, 18б, 76, 85 і 87) говорять, на звичайну публіцистичну мову переклавши, що міністерства закордонних справ союзних республік є тільки продовженням такого ж міністерства Радянського Союзу. Якщо мова про зносини з чужоземними державами, то «загальний порядок» у цих зносинах встановлюють органи російсько-більшовицької імперії. Союзні республіки «мають право» заключати тільки «угоди» (які не обов'язково вимагають ратифікації), а «міжнародні договори» (які мусять бути ратифіковані) належать до виключної компетенції Москви. Всією діяльністю міністерства закордонних справ союзної республіки керує таке ж міністерство в Москві, чий «накази та інструкції» міністерство даної республіки мусить виконувати не тільки фактично, але й формально-юридично. Воно ж і підлягає «відповідному» міністерству в Москві.

Коли в 1922 році був створений СРСР і до його виключної компетенції перейшла тоді зовнішня політика «договірних незалежних радянських республік», в останніх були створені т. зв. «управління народного комісаріату закордонних справ СРСР». На Україні це сталося на підставі постанови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) від 20 вересня 1923: тоді наркомат закордонних справ УРСР «реорганізовано» в таке управління, а «дипломатичні і консульські представництва УРСР за кордоном скасовано шляхом об'єднання їх з представництвами СРСР» (див. «Історія держави і права УРСР», вид-во АН УРСР, Київ 1961, стор. 269).

Сьогодні компетенції міністерства закордонних справ УРСР аж ніяк не є ширшими, ніж згаданого «управління» за роки 1923-1936. Зайшла тільки номінальна зміна. Створено окозамішувальну маску і новий псевдонім.

Згідно з усім цим комплексом теоретичних та практично-політичних питань у березні 1944 відбулася VI сесія верховної ради Укра-

їнської РСР першого скликання, яка на основі змін та доповнень у Сталінській конституції СР-СР поробила відповідні зміни в конституції УРСР і 4 березня сквалила закони про створення двох нових союзно-республіканських народних комісаріатів (перейменованих у 1946 році на міністерства) — закордонних справ і оборони.

Внесені зміни є дослівною калькою таких змін у всесоюзній конституції. Так стаття 15а конституції УРСР є перекладом статті 18б конституції СРСР, стаття 15б — статті 18а, стаття 50 — статті 85, стаття 51 — статті 87.

Теоретики радянського права точно розрізняють подібності чи тожності між конституціями союзних республік і союзною конституцією. Так, наприклад, Анастолій П. Таранов (автор «однієї з перших спроб» дослідження історії конституції УРСР*) у своєму посібнику для середньої школи п. н. «Конституції СРСР і УРСР» (вид-во «Радянська школа», Київ 1959, 224 стор.) виразно пише: «Конституція УРСР 1929 року розроблена відповідно до конституції СРСР 1924 року... Конституція УРСР 1937 року розроблена на основі конституції СРСР 1936 року» (стор. 22). Дехто може сказати, що це є шукання нюансів. Так, безперечно, Радянська наука нюансує окремі окреслення; робиться це також у ділянці радянських «політичних наук». Між окресленнями «відповідно» і «на основі» є не тільки нюансові, але й суттєві, змістові різниці. Перше окреслення визначає, що не повинні існувати протиріччя юридичні між обома конституціями, друге, що фактично йдеться про кальки текстові.

*

Першим наркомом закордонних справ УРСР 4 березня 1944 був іме-

*) Анастолій П. Таранов, Історія конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки. Вид-во АН УРСР, Київ 1957, 168 стор. Видання Сектора держави і права АН УРСР.

нований відомий Олександр Євдокимович Корнійчук, який уже прославився як бард «культу особи Сталіна» і сталінської терористичної системи. В липні того ж року він був звільнений з цього посту «у зв'язку з переходом на іншу роботу». З його дипломатичної діяльності не залишився ні найменший слід, тож не дивно, що в першому томі «Української радянської енциклопедії» під гаслом «Корнійчук» навіть не згадано, що він колись таким наркомом був (стор. 245).

На його місце прийшов не менше відомий Дмитро Захарович Мануїльський, який почав свою дипломатичну кар'єру влітку 1918 року як член делегації Російської РФСР у мирних переговорах з Українською Державою часів гетьмана Павла Скоропадського, щоб згідно з обома Берестейськими мировими договорами встановити кордони між Українською Державою і РРФСР. В 1921 році він брав участь у мирних переговорах з Польщею. В 1922 році перейшов на іншу «дипломатичну» роботу — до Комінтерну, де був генеральним секретарем (з 1928 року), поки в 1935 році не мусів поступитися на цьому посту Дімітрову. Його першим дипломатичним актом як міністра було підписання угоди з Польщею про виселення українського населення з української етнографічної території Польщі (Люблин, 9 вересня 1944). З цієї угодою зв'язані дантовські сцени великої трагедії «зажерзонських» українців. Характерною прикметою цієї угоди є те, що це — єдиний дипломатичний документ, що його впродовж 20 років існування міністерства закордонних справ підписала Українська РСР безпосередньо з якоюсь чужоземною державою.

За часів урядування Мануїльського міністерство закордонних справ розгорнуло чи не найжвавішу активність. В той час Україна стала першним членом-засновником Об'єднаних Націй, підписала і ратифікувала статут цієї світової міжнародної установи, як також

і статут Міжнародного суду при ОН; брала участь у Паризькій мировій конференції (1946-1947) і 10 лютого 1947 підписала мирові договори з п'ятьма колишніми європейськими союзниками нацистської Німеччини. Підпис під ці договори поклав від імені Української РСР Іван Семенович Сенін, теперішній перший заступник голови ради міністрів УРСР. Однак цих мирових договорів Українська РСР не зміла ратифікувати, бо такий дипломатично-правний акт належить до виключної компетенції імперіального центру в Москві. Власне цим промовисто виявляється упослідження союзної республіки на міжнародній арені.

На сесіях генеральної асамблеї ОН Мануїльський очолював постійно делегації УРСР, бо і вся діяльність «його» міністерства була обмежена виключно такою участю. Це — єдина форма зовнішньої політики УРСР. На форумі ОН Мануїльський відзначився своїми гострими виступами проти української еміграції; його наклепницька промова в ОН вийшла в Києві, в 1946 році, окремим виданням п. н. «Німецько-українські націоналісти на службі у фашистської Німеччини». Він міцно заангажувався в голландсько-британсько-індонезійський конфлікт, виступивши в 1948 році агресивно проти збройної інтервенції Великобританії в Індонезії, чим спровокував репліку Ернеста Бевіна: «В чому зачеплені інтереси України в Індонезії?». В каденції 1948-49 рр. УРСР була непостійним членом ради безпеки ОН, а Мануїльський головував на засіданнях цієї ради впродовж липня 1948 та 1949 років. Це був кульмінаційний пункт у міжнародній політиці УРСР. Уже восени 1950 року на посту голови делегації УРСР в ОН з'явилася нова особа — Анатолій Максимович Барановський. Він очолював ці делегації на сесіях ОН також у двох наступних роках. У міжнародній пресі появилось питання: Що сталося з Мануїльським? Його темперамент, діалектика в дискусіях і бездоганність володіння французь-

кою мовою зробили його навіть популярним у журналістичних колах. Щойно згодом була поширена офіційна версія, що він «поважно захворів». Свою кар'єру Мануїльський закінчив як завідувач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики в Київському університеті. Тепер цією кафедрою завідує Петро П. Удовиченко, що в 1958 році став першим «постійним представником УРСР» при ОН.

За нашими даними, зібраними в радянській пресі, в червні 1953 київське міністерство закордонних справ очолив А. М. Барановський, який на цьому посту побув по 12 травня 1954. Він за фахом економіст; тепер є міністром фінансів УРСР. Перед тим він кілька років працював на посту то голови, то заступника голови Держплану УРСР. Барановський, надзвичайно гладкий у дипломатичних розмовах, умів також промовляти з позицій прокурора. На VII сесії генеральної асамблеї ОН 1952 року він виступив з оскаржувальною промовою проти США, мовляв вони «фінансово підтримують групи українських буржуазних націоналістів на еміграції в їхній підриивній роботі проти табору соціалістичних країн». Його, так би мовити, «лебединою піснею» у міжнародних зносинах УРСР було «приєднання УРСР до статуту Міжнародної організації праці» (ІЛО) в Женеві. За короткий час свого урядування він не надто далеко «просунув Україну на міжнародній арені», може й тому «Українська радянська енциклопедія» не згадала про нього ні словом у першому томі.

*

Указом президії верховної ради УРСР від 12 травня 1954 міністром закордонних справ був іменований Лука Хомич Паламарчук, заступник міністра з 1952 року. Цей указ був затверджений сесією верховної ради в червні того ж року. З того часу при кожночасному формуванні нової ради міністрів після «виборів» до верховної ради його тричі покликали на цей міністерський пост — останньо це зробив Володимир

Васильович Щербицький у квітні 1963 року.

Можна навіть уважати заслугою Луки Хомича, що його першим дипломатичним актом як міністра була нотифікація про приєднання УРСР до статуту Організації Об'єднаних Націй для справ освіти, науки та культури (ЮНЕСКО) в Парижі. З того часу делегації УРСР беруть дуже активну участь у конференціях цієї міжнародної установи, хоч одночасно треба ствердити, що УРСР не використовує належно можливостей в ЮНЕСКО, щоб інформувати світ про культуру, мистецтво, літературу та науку України, і то інформувати засобами ЮНЕСКО так, як це робить делегація СРСР про культуру Росії. Такий кричущий недолік є послідовним наслідком, що «загальний порядок» у міжнародних зносинах встановлюється Москвою. Цей факт використовують російські великодержавні шовіністи в апараті міністерств СРСР, які мають діловий стосунок до діяльності ЮНЕСКО.

Черговою заслугою Паламарчука можна вважати, що президія верховної ради УРСР в липні 1954 нарешті ратифікувала 4 Женевські конвенції в справах жертв війни, підписаних Українською РСР ще 12 серпня 1949, і що ця президія в червні та серпні 1956 ратифікувала 18 конвенцій ІЛО (на всіх 110, схвалених цією міжнародною організацією), раніше підписаних УРСР. У цьому контексті слід ще раз підкреслити, що УРСР приєдналася до конвенції ІЛО ч. 28 від 28 серпня 1930 «Про примусову чи обов'язкову працю» і що вона її ратифікувала 9 червня 1956.

За урядування Паламарчука також нарешті було створене постійне представництво УРСР при Об'єднаних Націях — єдине дипломатичне представництво Української РСР за кордоном. Для порівняння можна б узяти кількість таких представництв, наприклад, Люксембургу чи Албанії!

В цьому огляді випадало б дещо докладніше зупинитися також на інших деталях т. зв. закордонної

політики УРСР. На сторінках цього журналу про це все вже писалося в 1963 році. Довелося б повторювати і нагадувати відомі речі. Тому залишаємо поза нашу теперішньою увагою весь комплекс комісії верховної ради для закордонних справ. Важаємо тільки поінформувати, що ця комісія, в складі голови і 7 членів, була інавгурована I сесією ВР УРСР другого скликання, яка відбулася 4-6 березня 1947. Тоді, крім уже діючої мандатної комісії, створено ще такі «постійні комісії ВР УРСР»: законодавчих передбачень і бюджетову (див. «Історія держави і права УРСР», стор. 621). Тепер згадана комісія закордонних справ має 19 членів.

*

Повернімося ще раз до конституції УРСР. Ми користуємося брошурою «Конституція (основний закон) УРСР», видання верховної ради УРСР (Київ, 1958).

Стаття 30, в якій в 11 пунктах визначені компетенції президії верховної ради УРСР, каже, що ця президія «призначає і відкликає повноважених представників УРСР у чужоземних державах» (літера «и»); «приймає вірчі і відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників чужоземних держав» (літера «і»).

Так написано на папері. Так виглядає конституційна теорія, «непов'язана тісно» з практикою життя. Додатково підкреслюємо, що вищезгадані компетенції президії включені аж у кінцеві пункти статті.

Констатуємо: впродовж двадцятих років існування цих компетенцій та існування на вулиці Карла Лібкнехта в Києві міністерства закордонних справ жадні дипломатичні представники УРСР у чужоземних державах не призначалися та не відкликувалися і жадні чужоземні дипломати в Києві не акредитувалися. За той час були дві спроби з боку чужоземних держав обмінятися з Україною дипломатичними представництвами: в 1948 році Великобританія дістала на свою пропозицію шорстку відмовну відповідь; в 1956 році Судан, який у той час здобув свою державну самостійність, мусів задовольнитися викрутною, щодо змісту відмовного, відповіддю з Києва, мовляв, наші «обидві держави працюватимуть для справи миру на форумі Об'єднаних Націй». Ці два приклади вистачально з'ясовують, що обмін дипломатичними представництвами з Києвом не вкладається в рамки «загального порядку, встановленого» російською імперіальною зовнішньою політикою.

Власного, нею самою встановленого «загального порядку», тобто власних настанов для закордонної політики Українська РСР ні фактично, ні юридично не посідає і конституційного права на них не має.

Це — реальний та об'єктивний «рахунок зисків і втрат» у балянсі двадцятиріччя змін Сталінської конституції та існування міністерства закордонних справ УРСР. Чи можуть бути зміни...?

Володимир П. СТАХІВ

Редакційне повідомлення

У романі Василя Барки «Жовтий князь», який вийшов окремою відбиткою в «Бібліотеці „Сучасности“», через технічний недогляд на титульній сторінці випав рядок з зазначенням, що обкладинку для цієї книжки зробив Яків Гніздовський.

Що буде з Носенком?

Швайцарський німецькомовний тижневик «Ді Вельтвохе» від 21 лютого 1964, який широко читається в Західній Європі, так коментує втечу Юрія Івановича Носенка, експерта делегації СРСР на Женевській конференції в справах розброєння:

«Деякий час здавалося, що втеча Юрія Носенка матиме подібний експлозивний вплив на Женевську конференцію розброєння, як його мав на Паризьку конференцію на вершинах у 1960 році випадок з американським літаком Ю-2 над Росією. Але радянці після цього дуже швидко заспокоїлися. Вони дали продовжувати переговорювати і стерпіли ганьбу, що їм утік перший наглядач, якому з якихось причин надокучив хрущовський рай. Також швидко завалилися шалені оскарження на адресу Швайцарії. Федеральна рада (швайцарський уряд — прим. ред.) вислила росіянам, що у вільній країні навіть за радянськими дипломатами не можна поліційно наглядати, як за кримінальними злочинцями. Саме в такій масці діяв таємний службовець безпеки Носенко. Але, з другого боку, можна увявити собі, який крик зчинили б радянці, якби з ними шпигували на кожному кроці.

Випадок, технічні деталі якого, мабуть, ніколи не будуть з'ясовані, бо він відправив в приємку розвідувальних служб, цей випадок повною мірою показав: однаково за Сталіна чи за Хрущова дипломатичне ремесло Москви далі перетасовується типами з комуністичної служби безпеки. Завданням цих типів є шпигувати як за чужинцями, так і за своїми власними людьми. Деколи їхні прізвища — як, наприклад, прізвище Носенка — видніються в офіційних дипломатичних списках нагорі, навіть якщо ці особи займаються цілковито чимось іншим, ніж високою політикою.

Також ніколи не можна буде довідатися, чи в Носенкові американці зловили рибу велику, чи тільки малу. Здається, що він приніс із собою радше цікаві деталі про радянську тактику в переговорах у Женеві, ніж якісь першорядні військові державні таємниці. Після того, як у Вашингтоні один російський і швайцарський дипломат переконалися, що у випадку з Носенком не може бути й мови про якесь викрадення і що радянський функціонер з власної вільної волі вибрав шлях на Захід, зрозуміло, що у США докладно зацікавляться мотивами перебіжництва Носенка.

З цього погляду існує цілий ряд можливостей. Поперше, Носенко міг втекти тому, що він уже раніше був у взаєминах з американцями і побоювався, що радянський контршпionage попав на сліди його діяльності. Але також інші причини як політичного, так і суто особистого характеру могли спонукати його на цей сміливий, сенсаційний стрибок. У загальному звичайно проминають на переслуханнях цілі місяці, поки можна переконатися, чи перебіжчик справді сказав усю правду, і поки можна усунути останні сумніви щодо його чесності.

Що ж стається тоді з такою людиною? — запитає дехто. В загальному кожний видатний біженець із Сходу отримує нову ідентичність і дещо грошей, щоб мати можливість почати нове життя на широких просторах США. Тільки умовно короткий час він може бути корисний для Центрального розвідувального управління (СІА) своїми інформаціями про той світ, що його він залишив добровільно або не цілком добровільно. Всі ж таємниці лідляють природному закону: вони швидко перестають бути таємницями.

Б. Р.

Річна нарада «Слова»

Об'єднання українських письменників «Слово» відбуло свою річну нараду 28 грудня 1963 в домі Українського Інституту Америки в Нью-Йорку. На нараду прибули письменники, що живуть на терені Нью-Йорку та з околичних місцевостей, головне із Філадельфії. Наряду відкрив і нею керував голова об'єднання Григорій Костюк. Він закликав присутніх вшанувати вставанням і хвилиною мовчанкою померлих останнього року письменників членів «Слова»; Михайла Ореста, Івана Багряного, Володимира Дорошенка й Івана Шкварка. Народа письменників розглянула дві важливі справи: скликання з'їзду письменників у Нью-Йорку в 1964 році, як і видання другого збірника «Слово». Саме проминуло п'ять років від часу з'їзду письменників, що відбувся в грудні 1958 в Нью-Йорку. Цей останній з'їзд був нагодою для заманіфестування українськими письменниками на чужині їхньої відданости ідеї служіння українській літературі й українській культурній і політичній місії. Народа письменників постановила скликати другий з'їзд письменників на 25-27 грудня 1964 до Нью-Йорку. Підготовчу працю для скликання з'їзду довірено президії «Слова», до складу якої входять: Григорій Костюк (голова), Улас Самчук і Богдан Кравців (заступники голови), Остап Тарнавський (секретар), Богдан Бойчук (касир) та Докія Гуменна, Юрій Лавріненко й Іван Керницький (члени).

Г. Костюк склав звідомлення про працю редакційної колегії першого збірника «Слово». У склад редакційної колегії входили: Святослав Гординський, Галина Журба, Іван Коровицький, Григорій Костюк, Богдан Кравців, Вадим Лесич і Ми-

кола Шлемкевич. Було надруковано понад тисячу примірників цього збірника коштом трьох з половиною тисяч доларів. Дотепер розпродано більше половини накладу та цими прибутками і прибутками із збірки на видавничий фонд покрито кошти друку збірника. Сума на кілька сотень доларів, що є на рахунок видавничого фонду, дозволяє президії організувати видання другого збірника, насамперед головному редакторові Г. Костюкові, що на його плечах лежала вся відповідальна робота: редакційна, коректорська, адміністративна. Для організації видання другого збірника «Слово» була обрана нова редакційна колегія у складі: Святослав Гординський, Григорій Костюк, Богдан Кравців, Вадим Лесич, Богдан Рубчак, Остап Тарнавський і Микола Шлемкевич.

Крім цих двох важливих справ, нарада письменників винесла рішення в деяких організаційних справах. На заклик президії письменники постановили внести членський внесок від «Слова» до Комітету побудови пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні, в якому «Слово» має свого представника. Письменники висловилися також у справі листа діячів культури з України до Комітету побудови пам'ятника Шевченкові у Вашингтоні. У виступі дискусії постановлено, що відповідь на цього листа може дати згаданий комітет, бо до нього адресований лист. Можна б організувати відповідь-лист, який підписали б діячі української культури за кордоном, головне ті, прізвища яких відомі на Україні.

З М І С Т

Яр Славутич. Дві поезії	3
Сергій Домазар. Замок над Водеєм .	4
З польського гумору	46
Олекса Ізарський. М. Орест у листах .	49
Богдан Кравців. Остракізм у шевченкознавчій бібліографії	62
Всеволод Голубничий. Політичні й соціально-економічні ідеї та діяльність президента Д. Ф. Кеннеді .	76
Євген Врецьона. «Азіятський ренесанс» .	93
Ярослав Рудницький. Морями південними, далекими	97
Критика і бібліографія. Критичний огляд мовознавства в УРСР (О. Горбач) — Селекціоновані бібліографії мовознавства в УРСР (О. Горбач) — Бібліографія шевченкознавства англійською мовою (О. Кравченко) .	107
Огляди, нотатки. 20 років без власних настанов у зовнішній політиці (В. П. Стахів) — Що буде з Носенком? (В. Р.) — Річна нарада «Слова» (Т.)	120

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham
- Канада:** I. Ellashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція:** M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kurylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячних «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шолл.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентина	20,-	200,-	пез.
Вельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуела	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гуя.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	м.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швейцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

ДАРУНКОВІ ПОСИЛКИ ДО СРСР І НА УКРАЇНУ З НАПЕРЕД ОПЛАЧЕНИМ МИТОМ

Подбайте вже тепер про
ВЕЛИКОДНЮ НЕСПОДІВАНКУ

для своїх рідних та приятелів
в СРСР і своєчасно замовте
для них подарунки!

LINDEX висилає товари, заготовлені самими Вами.

LINDEX має на своєму складі великий асортимент доброякісних товарів у вигідних для Вас цінах.

LINDEX є посередником у закупівлі доброякісних радянських товарів, що їх отримують Ваші родичі та приятелі в СРСР безпосередньо на місці.

Адресат Вашої посилки не обтяжений жадними коштами. Вимагайте проспекти та інформації від фірми:

LINDEX Handelsgesellschaft mbH
8 München 27
Rauchstraße 5
(Tel.: 48 13 75 — 48 16 27 — 48 20 38)

